

ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΣΧΟΛΗ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

Π.Μ.Σ. “ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΠΙΣΤΗΜΗ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑ”

Κατεύθυνση Κοινωνικής Θεωρίας και Πολιτικής Φιλοσοφίας

Αγγελακόπουλος Βασίλης

A.M. 1115M008

**“ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΙΚΟΣ ΠΑΡΑΓΟΝΤΑΣ” ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ
ΣΤΟΥΣ ΓΚΡΑΜΣΙ ΚΑΙ ΛΟΥΚΑΤΣ**

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Αθήνα, Οκτώβριος 2017

Περιεχόμενα

Εισαγωγή.....	4
Ενότητα 1	
Το παράδοξο του μαρξισμού.....	6
Η κοινή προβληματική.....	10
Ο θεωρητικός του εποικοδομήματος.....	14
Ο φιλόσοφος του μαρξισμού.....	18
Η ιστορική δυνατότητα.....	23
Ενότητα 2	
Μετά τον Λένιν.....	29
Πραγμοποίηση και ταξική συνείδηση.....	33
Ταξική συνείδηση και ιδεολογία.....	42
Ηγεμονία και ιδεολογία.....	46
Ηγεμονία και πραγμοποίηση.....	52
Το πρόβλημα των διανοούμενων και ο ρόλος του κόμματος.....	60
Συμπέρασμα.....	67
Βιβλιογραφία.....	69
Άλλες αναφορές.....	70

Εισαγωγή

Η παρούσα μελέτη εκκινεί από έναν κεντρικό προβληματισμό. Ο μαρξισμός αποτελεί ένα θεωρητικό ρεύμα, στο οποίο η κύρια έμφαση έχει δοθεί στην πολιτική οικονομία και κοινωνιολογία από τη μία πλευρά και τη φιλοσοφία, με την πιο μεθοδολογική της έννοια, από την άλλη. Την ίδια στιγμή, η σύνδεσή του με το πραγματικό κίνημα έχει αναδείξει την ανάγκη μιας περισσότερο πολιτικο-θεωρητικής πλευράς, η οποία να υποβοηθά και στο πεδίο της πρακτικής πολιτικής και τακτικής. Η περίοδος στην οποία η ανάγκη αυτή τέθηκε με τον πιο έντονο τρόπο είναι αυτή του μεσοπολέμου, με κύριες εκφράσεις το έργο των δύο θεωρητικών με τους οποίους θα καταπιαστούμε παρακάτω, του Γκράμσι και του Λούκατς. Οι έννοιες του υποκειμενικού παράγοντα και της πολιτικής, που εμφανίζονται στον υπότιτλο της μελέτης, είναι ενδεικτικές για το περιεχόμενο αυτών των δύο παρακαταθηκών. Η κύρια συμβολή των δύο αφορά τον τρόπο με τον οποίο τα υποκείμενα κατανοούν τον εξωτερικό κόσμο, συγκροτούνται και παρεμβαίνουν για να τον αλλάξουν.

Στο πρώτο μέρος της εργασίας αυτής προσπαθούμε να εξηγήσουμε ένα παράδοξο: το γεγονός ότι οι δύο θεωρητικοί που μελετάμε, χωρίς να υπάρχει μεταξύ τους επαφή και σε πολύ διαφορετικές συνθήκες, καταλήγουν να έχουν μια ιδιαιτέρως κοινή αντίληψη και μεθοδολογία. Κατά τη γνώμη μας –και αυτό προσπαθούμε να αναδείξουμε–, αυτό οφείλεται σε δύο παράγοντες: α)στην ιστορική ανάγκη που είχε εμφανιστεί αντικειμενικά εκείνη την περίοδο για επεξεργασία των συγκεκριμένων ζητημάτων, και β)στην ιδιαίτερη κοινή διαμόρφωση των δύο θεωρητικών, που τους παρείχε τα εργαλεία που ήταν απαραίτητα για τον σκοπό αυτό.

Στο δεύτερο μέρος επιχειρούμε μια ανασκευή του έργου τους με βάση δύο κεντρικές θεωρητικές προσεγγίσεις: τη θεωρία της πραγματοποίησης του Λούκατς και τη θεωρία της ηγεμονίας του Γκράμσι. Η ανασκευή μεθοδολογικά γίνεται με διπλό τρόπο. Προσπαθούμε από κοινού να αναπτύξουμε τις θεωρίες αυτές, αλλά και να εξετάσουμε τα σημεία επαφής τους, από τα οποία μπορούν να προκύψουν νέες θέσεις. Αρχικά, καταπιανόμαστε με τις έννοιες της ταξικής συνείδησης και της ιδεολογίας, οι οποίες είναι οργανικές των δύο θεωρήσεων που αναφέραμε. Η επεξεργασία τους μπορεί να αποκαλύψει τον τρόπο με τον οποίον προβάλλονται στο συνειδησιακό/ιδεολογικό επίπεδο οι διαδικασίες που συντελούνται σε επίπεδο παραγωγής και, με αυτή την έννοια, τους όρους παρέμβασης στο πεδίο αυτό. Στη συνέχεια, επιχειρούμε μια ανασκευή των δύο θεωριών μέσω της αναγωγής της καθεμιάς στην άλλη, έτσι ώστε η θεωρία της πραγματοποίησης να λειτουργεί ως φιλοσοφική βάση για την έννοια της ηγεμονίας και η θεωρία περί ηγεμονίας ως το πολιτικό ισοδύναμό της στο επίπεδο της πρακτικής πολιτικής· για να καταλήξουμε στο τελευταίο κεφάλαιο σε μια τοποθέτηση περί συλλογικού υποκειμένου ως όρου πραγμάτωσης των ανωτέρω κατευθύνσεων. Η προσέγγιση αυτή αναγκαστικά περιλαμβάνει την πραγμάτευση της έννοιας του κόμματος ως του κατεξοχήν συλλογικού υποκειμένου, των όρων συγκρότησής του και του ρόλου που πρέπει να επιτελεί κοινωνικά και πολιτικά.

Κεντρική μας μέριμνα, όπως εξηγείται στον επίλογο, είναι να αναδείξουμε αυτές τις κεντρικές κατηγορίες, οι οποίες ανάγονται στη σφαίρα της πολιτικής θεωρίας, για δύο λόγους. Πρώτον, επειδή αποτελούν κεντρικές προβληματικές που παραγκωνίζονται παραδοσιακά από τις μαρξιστικές προσεγγίσεις. Δεύτερον, και κυριότερο, διότι κατά την άποψή μας αποτέλεσαν μια επαρκή βάση για την ανάπτυξη του μαρξισμού σε μια τέτοια κατεύθυνση, η οποία όμως ποτέ δεν ολοκληρώθηκε.

Ενότητα

1

Το παράδοξο του μαρξισμού

Ο μαρξισμός αποτελεί ανοιχτή υπόθεση. Ο ισχυρισμός μας αυτός δεν στηρίζεται μόνο στην *de facto* συζήτηση, η οποία ακόμα συνεχίζεται με ζωντανό τρόπο σε θεωρητικό επίπεδο, αλλά και σε μερικές ακόμα παραδοχές. Ο μαρξισμός αναμετρήθηκε και αναμετριέται, τόσο σε θεωρητικό όσο και σε πολιτικό επίπεδο, με τον συνδυασμό δύο τάσεων, οι οποίες ακόμα και σήμερα μοιάζουν ασυμφιλίωτες –την επιστημονική και φιλοσοφική ορθότητα στο αναλυτικό επίπεδο από τη μία πλευρά, και την υπόσχεση για το πέρασμα σε μια ανώτερη μορφή δίκαιης κοινωνίας από την άλλη, η οποία εμπεριέχει αναγκαστικά και ψήγματα ουτοπισμού. Παράλληλα, η ένταση αυτή βρίσκει έκφραση και σε ένα άλλο επίπεδο. Ο μαρξισμός αποτελούσε και αποτελεί πεδίο μελέτης πολλών διανοητών με αυστηρή προσέγγιση ως προς το αντικείμενο, αλλά και πολιτικό κίνημα –με πολλές φυσικά εκφράσεις. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα να εμφανίζονται συνεχώς στιγμές, στις οποίες η συζήτηση μπορεί να έχει περισσότερο σχολαστικό-αναλυτικό χαρακτήρα, και άλλες, στις οποίες υπόκειται στις συνέπειες που χαρακτηρίζουν τις θεωρίες που γίνονται κτήμα των μαζών. Δηλαδή μια πιο πολιτικο-πρακτική προσέγγιση, όχι ιδιαίτερα αυστηρή, που μπορεί να δημιουργεί σύγχυση γύρω από τις έννοιες και τη μεθοδολογία που χρησιμοποιεί. Μπορούμε με μια πρόχειρη ματιά να εντοπίσουμε ταυτόχρονα σκληρές διατυπώσεις, όπως αυτή του ίδιου του Καρλ Μαρξ, ότι η ιδεολογία αποτελεί ψευδή συνείδηση¹, ή του μαρξιστή θεωρητικού Λουϊ Αλτουσέρ περί απαραίτητης ψευδοσυνείδησης², την ίδια στιγμή που στη λενινιστική παράδοση, η οποία αποτελεί επίδοξο συνεχιστή του μαρξικού έργου, αλλά και πρόδρομο της θεωρητικής και πολιτικής στράτευσης του Αλτουσέρ, ο όρος χρησιμοποιείται κατά κόρον για να δηλώσει το επίπεδο της ταξικής συνείδησης των εργατών ή των μελών του κόμματος της εργατικής τάξης³.

Τα παραδείγματα είναι πολλά και σίγουρα δεν είναι απαραίτητο να αναφερθούμε εκτενέστερα σε αυτό το σημείο –θα ασχοληθούμε άλλωστε με αρκετά από αυτά παρακάτω. Αυτό που μας ενδιαφέρει προς το παρόν είναι η ανωτέρω ένταση. Ήδη από το μαρξικό έργο, ο μαρξισμός δημιούργησε την πεποίθηση ότι μπορεί να υπάρξει μια ολιστική θεωρία με αξίωση καθολικότητας της ισχύος της, η οποία θα μπορεί να αναμετρηθεί με όλους τους γνωστικούς τομείς και ταυτόχρονα θα καταδεικνύει την πρακτική εκείνη μέσω της οποίας θα υλοποιηθεί το πρόταγμα της αταξικής κοινωνίας. Είναι αυτό που στους κύκλους συζήτησης περί μαρξισμού θα δούμε να αναφέρεται ως θεωρία και πράξη του μαρξισμού.

¹ Βλ. Μαρξ Κ.-Ένγκελς Φρ., *Γερμανική Ιδεολογία*, GUTENBERG, Αθήνα 1997 και Μαρξ Κ.-Ένγκελς Φρ., *Θέσεις για τον Φόουερμπαχ*, Ερατώ, Αθήνα 2004

² Βλ. Αλτουσέρ Λ., *Ιδεολογία και Ιδεολογικοί Μηχανισμοί του Κράτους*, άρθρο δημοσιευμένο στο γαλλικό περιοδικό “La Pensée”, 151 (1970), ελληνική μετάφραση στο Αλτουσέρ Λ., *Θέσεις*, Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 1999, σελ. 96-112

³ Gruppi L., *Η Έννοια της Ηγεμονίας στον Γκράμσι*, Θεμέλιο, Αθήνα 1977, σελ. 23

Ωστόσο, εκτός από κινητήρια δύναμη, η συγκεκριμένη πεποίθηση αποτελεί και τον πυρήνα μιας σειράς προβληματικών που έχουν ξεπηδήσει στα περίπου 250 χρόνια που η συζήτηση αυτή παραμένει ενεργή. Η κυριότερη έκφραση της έντασης αυτής μπορούμε να ισχυριστούμε ότι εντοπίζεται στο εξής παράδοξο: υπήρχαν ανέκαθεν προσπάθειες συστηματοποίησης του μαρξισμού, οι οποίες στις περισσότερες περιπτώσεις κατέληγαν είτε σε θεωρητικά αδιέξοδα, με την έννοια ότι τον υποβίβαζαν σε δόγμα, είτε σε πολιτικές αποτυχίες και παρεκκλίσεις από τους διακηρυγμένους στόχους, που ορισμένες φορές οδηγούσαν στη δημιουργία πολιτικών και κοινωνικών εκτρωμάτων. Την ίδια στιγμή, οι μεγαλύτεροι θεωρητικοί που έχουν αναδειχθεί από το ρεύμα του μαρξισμού, τη θεωρητική αξία των οποίων έχουν αναγνωρίσει και οι πολιτικοί και θεωρητικοί τους αντίπαλοι, ήταν κατά κύριο λόγο αυτοί οι οποίοι αντιμάχονταν την όποια μορφή σκλήρυνσης κυριαρχούσε στην εποχή τους.

Όπως γίνεται κατανοητό, η ανωτέρω διατύπωση μπορεί να ανοίξει τον ασκό του Αιόλου ανάμεσα στους διάφορους κύκλους που υπάρχουν στη μαρξιστική θεωρία, και επομένως χρειάζεται να είμαστε προσεκτικοί. Όσον αφορά λοιπόν τη μεθοδολογία μας χρειάζονται ορισμένες προκαταρκτικές παρατηρήσεις. Η πρώτη προβληματική που πρέπει να αποφευχθεί αφορά τη μετατόπιση που συντελείται συνήθως από την αξίωση πολιτικής αποτελεσματικότητας στην αντιπαράθεση ανάμεσα στα διάφορα ιστορικά ρεύματα του μαρξισμού. Η αξίωση της πολιτικής αποτελεσματικότητας μιας θεωρητικής τοποθέτησης, δηλαδή το αν μια θεώρηση παρουσιάζει μια στοιχειώδη αναλυτική εγκυρότητα και προτείνει μια πρακτική, η οποία να επιφέρει τα επιθυμητά αποτελέσματα, πλάι στα άλλα κριτήρια, είναι απαραίτητη. Το πρόβλημα στο πλαίσιο του μαρξισμού εντοπίζεται στο γεγονός ότι το συγκεκριμένο κριτήριο μπερδεύεται, σκοπύμωσ ή μη, με την αντιπαράθεση ανάμεσα στη θεωρητική και ιστορική παράδοση των διαφόρων ρευμάτων. Είναι αυτό που αναφέραμε προηγουμένως ως μετατροπή της θεωρίας σε δόγμα, δηλαδή η επίκληση των θεωρητικών που αποδέχεται το κάθε ρεύμα με τη μορφή αυθεντίας, για να αποκρούσει επιχειρήματα που δεν συνάδουν με την ήδη περιγεγραμμένη αντίληψή του. Μπορεί, εκ πρώτης όψεως, ο ισχυρισμός μας να μοιάζει ότι αφορά την πρακτική πολιτική αντιπαράθεση των μαρξιστών, θα βιαστούμε όμως να ισχυριστούμε ότι δυστυχώς αφορά σε μεγάλο βαθμό και τη θεωρητική συζήτηση. Η απόδειξη για τα παραπάνω είναι ότι υπάρχει συγκεκριμένη εντατική ενασχόληση με ορισμένους θεωρητικούς από κάποιες εκδοχές του μαρξισμού και αποκλεισμός από κάποιες άλλες. Ίσως, ακόμα χειρότερα, υπάρχει μεροληπτική αξιοποίηση πλευρών του έργου ενός θεωρητικού, για ναδειχθεί μια υποτιθέμενη συνέχεια με το ρεύμα που εκπροσωπεί ο εκάστοτε αναλυτής. Επομένως, η πρώτη μεθοδολογική παρατήρηση αφορά την αξιοποίηση του πολιτικού και ιστορικού πλαισίου για την κατανόηση της συμβολής του κάθε θεωρητικού και την αξιολόγησή της, και όχι την υπαγωγή του σε κάποια αντιπαράθεση που μόνο για ιστορικούς λόγους παραμένει ζωντανή. Είναι σαφές πως προτείνουμε μια προσέγγιση η οποία θα προσπαθεί να μην είναι σε καμία περίπτωση δογματική.

Επιπλέον, ο προηγούμενος ισχυρισμός, ότι η συγκεκριμένη προβληματική προκύπτει από το γεγονός ότι ο μαρξισμός πάντα είχε ταυτόχρονα έντονη παρουσία και στο θεωρητικό και στο πολιτικό πρακτικό επίπεδο, είναι αληθής. Το χαρακτηριστικό αυτό όχι μόνο δεν είναι αρνητικό, αλλά αποτελεί και τον λόγο για τον οποίο ο μαρξισμός αποτελεί ακόμα ανοιχτή υπόθεση. Ο μαρξισμός καθόρισε, στη μέχρι σήμερα ιστορία του, τον τρόπο σκέψης και την πρακτική πολλών από τα σημαντικότερα κοινωνικά και πολιτικά κινήματα και έθεσε τη βάση συζήτησης για πολλά μεταγενέστερα ρεύματα σκέψης. Ακόμα και σήμερα, μπορούμε να δούμε πολλά από τα μετα-μαρξιστικά ρεύματα σκέψης, που αποποιούνται θεμελιώδεις

θέσεις του μαρξισμού, να αποδέχονται τις αξιώσεις του κλασικού μαρξισμού για κοινωνική ισότητα, κοινωνική μεταβολή κ.λπ. Αυτή η παραδοχή αφορά τη δεύτερη μεθοδολογική μας παρατήρηση, κατά την οποία επιλέγουμε μια πολιτικο-θεωρητική σκοπιά για να καταπιαστούμε με το ζήτημα. Μια σκοπιά που δεν θα είναι απλώς σχολαστική και δεν θα μελετά τα επιχειρήματα μόνο στην ανάπτυξή τους, αλλά πάντα σε σχέση προς μια πραγματικότητα η οποία μεταβάλλεται και την οποία προσπαθεί να μεταβάλει.

Η τρίτη παρατήρηση είναι περισσότερο θεωρητική από τις δύο προηγούμενες. Η υπαγωγή του μαρξισμού στις αντιπαραθέσεις που αναφέραμε προηγουμένως έχει ως αποτέλεσμα να υπάρχει μια διαρκής συζήτηση για τα χαρακτηριστικά του, τη μέθοδό του και τις προϋποθέσεις του. Ήδη από το μαρξικό έργο, αν όχι αποδέχεται, τουλάχιστον τείνει προς μια νομοτελειακή προσέγγιση των πραγμάτων. Ο ντετερμινισμός αυτός από κοινού με την ολιστική τάση που ελλοχεύει στις μαρξιστικές προσεγγίσεις έχει οδηγήσει πολλές φορές στην πεποίθηση, ότι μπορεί να υπάρξει μια συστηματοποιημένη εκδοχή του μαρξισμού, κάτι σαν υπερ-επιστήμη, που να μπορεί να αναμετρηθεί επιτυχώς με πάσης φύσεως ερωτήματα. Από την πλευρά μας, αφήνοντας ανοιχτό το ερώτημα αν από τον μαρξισμό μπορεί να προκύψει μια ολοκληρωμένη κοσμοθεωρία για τον τρόπο με τον οποίο ερμηνεύουμε και αλλάζουμε τον κόσμο, πρέπει να τονίσουμε πως τουλάχιστον προς το παρόν κάτι τέτοιο δεν έχει επιτευχθεί. Δεύτερον, και επειδή για τις ανάγκες της παρούσας μελέτης είμαστε αναγκασμένοι να εντοπίσουμε χρονικά την αντιπαραθέση που αναφέραμε προηγουμένως, θα περιοριστούμε στο να την εξετάσουμε στην περίοδο που κατά τη γνώμη μας έπαιξε τον σημαντικότερο ρόλο για την ανάπτυξη του μαρξισμού, όπως τον γνωρίζουμε σήμερα. Αν η πρώτη μεγάλη συγκροτητική αντιπαραθέση του μαρξισμού ήταν η προσπάθεια των ιδρυτών του, του Καρλ Μαρξ και του Φρίντριχ Ένγκελς, να αποκοπούν από τις ουτοπιστικές και ιδεαλιστικές προσεγγίσεις των προκατόχων τους, η δεύτερη μεγάλη αντιπαραθέση ήταν αυτή που γεννήθηκε στους κόλπους της Β' Διεθνούς και οδήγησε στη ρήξη του Λένιν με αυτήν, στην Οκτωβριανή Επανάσταση και στην ανάπτυξη της λενινιστικής συνέχειας του μαρξισμού μέσω της Γ' Διεθνούς –την αντιπαραθέση δηλαδή με τον μηχανικισμό-θετικισμό. Επιλέγεται αυτή η περίοδος, γιατί κατά την άποψή μας η αντιπαραθέση δεν έφτασε ποτέ σε ένα ορισμένο τέλος, αλλά αντίθετα το ερώτημα πάντα επανερχόταν με νέες μορφές στο εξής. Αυτό οδήγησε, άλλωστε, και στην ανάπτυξη πολλών από τα μεταγενέστερα ρεύματα του μαρξισμού.

Χρειάζεται, ωστόσο, να επιστήσουμε ξανά την προσοχή γύρω από ένα ζήτημα. Την περίοδο στην οποία αναφερθήκαμε προηγουμένως εμφανίστηκαν μια σειρά εννοιών που αποδίδονταν, εν είδει κριτικής ή πολεμικής, ένθεν κακείθεν, και οι οποίες ως επί το πλείστον απασχολούν ακόμα και σήμερα τις όποιες αντιπαραθέσεις, περισσότερο ή λιγότερο εμφανώς. Επικρίσεις για δογματικό ντετερμινισμό, θετικιστική προσέγγιση αντί της διαλεκτικής και μηχανιστικές προσεγγίσεις αποτελούσαν και αποτελούν συχνό φαινόμενο, διατυπωμένες όμως με τρόπο που εύκολα συσκοτίζει την ουσία του εκάστοτε προβλήματος ή ακόμα και τον πυρήνα της αντιπαραθέσης. Οι παραπάνω κατηγορίες σε πολλές περιπτώσεις συσχετίζονται, σε καμία περίπτωση όμως δεν μπορούμε να πούμε ότι ταυτίζονται ή ότι αναφέρονται στην ίδια προβληματική. Χωρίς να εντρυφούμε στην ανάλυση των ανωτέρω φιλοσοφικών κατηγοριών, υπόθεση που θα απαιτούσε αρκετή δουλειά και μελέτη, αναφέρουμε ορισμένα παραδείγματα, για να αποσαφηνίσουμε την οπτική που προτείνουμε. Για παράδειγμα, ο ντετερμινισμός δεν είναι ασύμβατος με τη διαλεκτική μέθοδο –είναι, άλλωστε, χαρακτηριστικό της μεθόδου των δύο θεωρητικών που θα εξετάσουμε στην παρούσα μελέτη. Η δογματική εκδοχή του ντετερμινισμού στην προκειμένη περίπτωση μάλλον προκύπτει από μια μηχανιστική-θετικιστική προσέγγιση ή

από μια μηχανιστική ερμηνεία της διαλεκτικής. Η κατηγορία περί ντετερμινισμού, λοιπόν, δεν έχει να προσκομίσει πολλά στη συζήτηση. Γι' αυτόν το λόγο, επιλέχθηκε προηγουμένως η αναφορά στον μηχανικισμό και στη διαλεκτική συγκεκριμένα, διότι κατά τη γνώμη μας η χρήση της διαλεκτικής μεθόδου στο πλαίσιο του μαρξισμού ήταν που ανέλαβε την αντιπαράθεση με τις μηχανιστικές προσεγγίσεις, οι οποίες, όπως θα προσπαθήσουμε να δείξουμε, αποδείχθηκαν ανεπαρκείς.

Την προβληματική αυτή αντιλήφθηκαν δύο επιφανείς θεωρητικοί και πολιτικοί του μαρξισμού εκείνη την περίοδο, ο Αντόνιο Γκράμσι (1891-1937) και ο Γκέοργκ Λούκας (1885-1971). Δύο θεωρητικοί που επηρέασαν την περαιτέρω ανάπτυξη του μαρξισμού, κυρίως στη Δύση, αλλά όχι μόνο. Η οπτική τους μάλιστα παρουσιάζει αξιοσημείωτη ομοιότητα, αν και το έργο τους έχει τεράστιες διαφορές τόσο στο πεδίο στο οποίο αναφέρεται όσο και στις πηγές και στις προϋποθέσεις του. Με το έργο των δύο αυτών θεωρητικών θα καταπιαστούμε παρακάτω, εκκινώντας από τον εντοπισμό της κυρίαρχης προβληματικής που μας απασχολεί.

Η κοινή προβληματική

“Η θέση του καθηγητή Λούκατς

για τη φιλοσοφία της πράξης

πρέπει να μελετηθεί...”

Gramsci Antonio, *Il materialismo storico e la filosofia di Benedetto Croce*

Το παραπάνω απόσπασμα από τον *Ιστορικό Υλισμό* του Αντόνιο Γκράμσι⁴ παρατίθεται όχι λόγω περιεχομενικής συνάφειας, αλλά επειδή αποτελεί τη μοναδική μάλλον αναφορά από τον τελευταίο στον Γκέοργκ Λούκατς, που μπορεί να βρεθεί. Στο συγκεκριμένο απόσπασμα ο Γκράμσι αναφέρεται σε κάποια τοποθέτηση του Λούκατς, στην οποία, σύμφωνα με τον ίδιο, φέρεται να υποστηρίζει ότι η διαλεκτική μέθοδος εμπίπτει μόνο στη σφαίρα του κοινωνικού και όχι στη σφαίρα της φύσης. Χωρίς να μπορεί να εξακριβώσει σε ποιο ντοκουμέντο αναφέρεται ο Γκράμσι, ο M. Lowy εικάζει ότι πρόκειται για κάποια από τις σκληρές ανασκευές του Λούκατς για το έργο του *Ιστορία και Ταξική Συνείδηση* –δεν ήταν λίγες αυτές άλλωστε– και συγκεκριμένα για την τοποθέτησή του γύρω από τη διαλεκτική της φύσης.⁵ Ωστόσο, το κεντρικό στο συγκεκριμένο απόσπασμα δεν είναι, προς το παρόν, η συγκεκριμένη τοποθέτηση γύρω από τα πεδία εφαρμογής της διαλεκτικής, αλλά ο συνειρμός που πυροδοτεί για τη σχέση ανάμεσα στους δύο θεωρητικούς. Το γεγονός ότι η συγκεκριμένη αναφορά είναι η μοναδική που υπάρχει στο έργο του Γκράμσι για τον Λούκατς, αλλά ακόμα και η διερώτηση γύρω από το πραγματικό περιεχόμενο της τοποθέτησης του τελευταίου, καταδεικνύουν την ελάχιστη, αν όχι μηδαμινή, εικόνα που είχε ο Γκράμσι για τον Λούκατς. Το έργο του δεύτερου, άλλωστε, σύμφωνα με τα όσα γνωρίζουμε, ήταν άγνωστο στην Ιταλία την περίοδο της πολιτικής και θεωρητικής δραστηριότητας του Γκράμσι, με εξαίρεση το κείμενό του για τη Ρόζα Λούξεμπουργκ, που είχε μεταφραστεί και δημοσιευτεί το 1921 στα ιταλικά, και ένα ακόμα μικρό απόσπασμα από το *Ιστορία και Ταξική Συνείδηση*, το οποίο είχε περιληφθεί στο *Ordine Nuovo*.⁶

Η κατάσταση δεν είναι πολύ διαφορετική και για τον Γκέοργκ Λούκατς. Ούτε αυτός είχε επίγνωση του θεωρητικού έργου του Γκράμσι την περίοδο που εκείνος ζούσε. Τα *Τετράδια της Φυλακής*, άλλωστε, δεν έγιναν γνωστά παρά μετά το τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, όταν ο Τολιάτι ανέλαβε την επιμέλεια και έκδοσή τους σε επιμέρους θεματικούς τόμους. Εκείνη την περίοδο είναι που ο Λούκατς έρχεται σε επαφή με το έργο του Γκράμσι, και μόνο τη δεκαετία του '60 θα αναφερθεί ευθέως στο έργο του. Σε μια συνέντευξή του μάλιστα στο

⁴ Γκράμσι Αν., *Ιστορικός Υλισμός*, Οδυσσέας, Αθήνα 1973

⁵ Lowy M., “Γκράμσι και Λούκατς”, *Ουτοπία*, τευχ. 11, Μάιος-Ιούνιος 1994, σελ. 119-120

⁶ Όπως υποστηρίζει ο M. Lowy στο Lowy M., “Γκράμσι και Λούκατς”, *Ουτοπία* 11 (1994), σελ. 120, το έργο του Λούκατς *Η Μαρξίστρια Ρόζα Λούξεμπουργκ* είχε δημοσιευτεί στα ιταλικά στο *Rassegna Comunista* το 1921, ενώ τον Ιούνιο του 1920, σύμφωνα με τον Robert Paris, στο περιοδικό *Ordine Nuovo* είχαν περιληφθεί επεξεργασμένες μερικές γραμμές από τα συμπεράσματα του *Ταξική Συνείδηση* που περιλαμβάνεται στο ελλ. έκδ. Λούκατς Γκ., *Ιστορία και Ταξική Συνείδηση*, Οδυσσέας, Αθήνα 2001

New Left Review, θα κάνει μια εξαιρετική αναφορά στη σχέση του δικού του έργου με το έργο του Γκράμσι. Θα υποστηρίξει ότι ο ίδιος από κοινού με τους Γκράμσι και Κορς, είχαν την ίδια μέριμνα κατά την περίοδο του μεσοπολέμου, την αντιπαράθεση με τον μηχανικισμό. Μάλιστα αποδίδει στον Γκράμσι το γεγονός ότι ήταν ο καλύτερος ανάμεσα στους τρεις.⁷ Ο ισχυρισμός αυτός είναι ιδιαίτερης σημασίας, διότι αγγίζει τον πυρήνα της προβληματικής με την οποία έχουμε επιλέξει να καταπιαστούμε και η οποία αφορά τη σχέση ανάμεσα στους δύο θεωρητικούς.

Εκκινώντας, λοιπόν, από τον ισχυρισμό αυτό του ίδιου του Λούκατς και για να αναδείξουμε τη σχέση των δύο, πρέπει να κάνουμε ορισμένες αρχικές παρατηρήσεις. Η πρώτη παρατήρηση αφορά το γεγονός ότι και ο Γκράμσι και ο Λούκατς εντάσσονται στα μαρξιστικά κόμματα των χωρών τους (το Ιταλικό Σοσιαλιστικό Κόμμα και το Σοσιαλδημοκρατικό Κόμμα της Ουγγαρίας, αντίστοιχα) και ανδρώνονται θεωρητικά και πολιτικά την περίοδο της νίκης της Οκτωβριανής Επανάστασης. Στον απόηχο αυτής της νίκης είναι που η θεωρία και η πρακτική του Λένιν μοιάζει να αποτελεί μια συνεπή ως προς τις διακηρύξεις της εκδοχή του μαρξισμού της εποχής του, από την οποία εμπνέονται οι δύο θεωρητικοί. Είναι αλήθεια πως η ένταξη και η συγκρότησή τους, όπως θα δούμε λεπτομερέστερα παρακάτω, ήταν περισσότερο αποτέλεσμα ενθουσιασμού για τα επιτεύγματα της Ρωσικής επανάστασης, παρά επιλογή στη βάση κάποιας θεωρητικής συμφωνίας, γεγονός που ίσχυε για πολλούς εκείνη την περίοδο. Αυτό που έχει σημασία, όμως, είναι πως και οι δύο εμπλέκονται στην υπόθεση του μαρξισμού με σκοπό να υλοποιήσουν τα προτάγματα, που μέχρι εκείνη τη στιγμή δεν αποτελούσαν παρά εξαγγελίες. Και ο χαρακτήρας αυτός της εμπλοκής τους είχε πολύ μεγάλο αντίκτυπο στη θεωρητική τους προσέγγιση, η οποία δεν ήταν άλλη από το να ξεμπερδέψει ο μαρξισμός με τα βάρη που είχε κληρονομήσει από την προηγούμενη περίοδο, αυτή της Β' Διεθνούς.

Η δεύτερη παρατήρηση αφορά ακριβώς τα στοιχεία αυτά που κληροδότησε η θεωρητική και πολιτική παράδοση της Β' Διεθνούς στους μαρξιστικούς κύκλους που εντάσσονταν σε αυτή, όσο και στη μεταγενέστερη πορεία του μαρξιστικού και κομμουνιστικού κινήματος, μέσα και γύρω από την Γ' Διεθνή. Αναφερόμαστε προφανώς στην ιδιαίτερη ανάγνωση του μαρξισμού που είχε προκύψει από μια σειρά στελεχών και θεωρητικών της περιόδου. Καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση αυτής της αντίληψης για τον μαρξισμό μεταξύ άλλων είχαν οι προσεγγίσεις δύο ηγετικών μορφών της Β' Διεθνούς, ο ρεβιζιονισμός του Έντουαρντ Μπέρνσταϊν (1850-1932) και ο εξελικτικισμός του Καρλ Κάουτσκι (1854-1938).

Ο Μπέρνσταϊν ήταν φίλος του Ένγκελς και μια από τις ηγετικές μορφές της Β' Διεθνούς. Θεωρείται από πολλούς, και όχι άδικα, πατέρα του μαρξιστικού ρεβιζιονισμού, της τάσης δηλαδή εκείνης που επιχείρησε να τροποποιήσει τον μαρξισμό στις θεμελιώδεις μεθοδολογικές του προϋποθέσεις, αξιώνοντας ταυτόχρονα την παραμονή στο πλαίσιο αυτής της θεωρητικής παράδοσης ως προς τα αιτήματα. Η άποψή του, ρητά μάλιστα, ήταν πως η πηγή των λαθών –όσων τελοσπάντων ο ίδιος αντιλαμβανόταν ως λάθη– των Μαρξ και Ένγκελς ήταν η υλιστική και διαλεκτική προσέγγιση των πραγμάτων. Ο Μπέρνσταϊν, επηρεασμένος βαθιά από τη νεοκαντιανή φιλοσοφική παράδοση της εποχής του, αυτήν που οι Μαρξ και Ένγκελς πάσχιζαν να ξεπεράσουν, υποστηρίζει ότι ο υλισμός, από τη μία πλευρά, αποτελεί ένα θεωρητικό αίτημα που καταλήγει στην αποδοχή ενός σκληρού ντετερμινισμού, ο οποίος δεν αποδεικνύεται στην πράξη, ενώ, από την άλλη πλευρά, η διαλεκτική δεν αποτελεί παρά το πιο “αναξιόπιστο στοιχείο της μαρξιστικής θεωρίας, την

⁷ Lukacs G., “Lukacs on his Life And Work”, *New Left Review* 68 (1971)

παγίδα που εμποδίζει κάθε συνεπή παρατήρηση των πραγμάτων”⁸. Η αντίληψη αυτή οδήγησε τον Μπέρνσταϊν στην αδυναμία πρόβλεψης της καπιταλιστικής κρίσης, η οποία επρόκειτο να εκδηλωθεί, της άρνησης της επαναστατικής πρακτικής και της θεωρίας της δικτατορίας του προλεταριάτου και της κατάργησης του κράτους, και εντέλει στην ευθυγράμμιση με την αποδοχή της αστικής κυριαρχίας.

Ανάμεσα στους πολλούς πολέμιους του ρεφορμισμού του Έντουαρντ Μπέρνσταϊν συγκαταλέγεται και ο Καρλ Κάουτσκι, η κατάληξη του οποίου όμως δεν ήταν πολύ διαφορετική. Ο Κάουτσκι αποτελεί μάλλον χαρακτηριστικότερη περίπτωση από αυτήν του Μπέρνσταϊν για την επιρροή που ασκήθηκε στον μαρξισμό της εποχής του. Ιδιαίτερος γραμματέας του Ένγκελς στα μέσα της δεκαετίας του 1880, το όνομα του Κάουτσκι σχεδόν ταυτίστηκε με την πορεία της Β΄ Διεθνούς και της μαρξιστικής ορθοδοξίας, αλλά και την αποτυχία της, γεγονός που οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στον ηγετικό ρόλο που είχε η γερμανική σοσιαλδημοκρατία στους κόλπους της Διεθνούς. Ο Κάουτσκι ξεκίνησε ως πολέμιος των ρεβιζιονιστικών και ρεφορμιστικών τάσεων που είχαν αναπτυχθεί στο εσωτερικό του σοσιαλιστικού κινήματος, και για αρκετό διάστημα έπαιξε σημαντικό ρόλο στη διάδοση και ανάπτυξη του επαναστατικού μαρξισμού και του ιστορικού υλισμού στις χώρες της Ευρώπης στις οποίες είχε πρόσβαση η Διεθνής. Το πρόβλημα που θα καθόριζε την πορεία του, όμως, σε θεωρητικό και ακολούθως σε πολιτικό επίπεδο ήταν ο τρόπος διαμόρφωσής του. Ο Κάουτσκι, όπως και πολλοί άλλοι νεότευκτοι μαρξιστές της περιόδου, προερχόταν από μια θεωρητική διαμόρφωση επηρεασμένη κυρίως από την αστική εκδοχή του υλισμού, με την έννοια της μη διαλεκτικής, και πιο συγκεκριμένα της εξελικτικής θεωρίας που πήγαζε από τον δαρβινισμό. Η παρακαταθήκη αυτή, συνδυασμένη με μια αντίληψη που επέβαλλε τη μελέτη των μαρξικών και μαρξιστικών κειμένων ως σαν περιελάμβαναν όλες τους τις προϋποθέσεις μέσα τους, είχε ως αποτέλεσμα η εγγελιανή παρακαταθήκη περί διαλεκτικής, η οποία είχε καθοριστικό ρόλο στην ανάπτυξη της μαρξικής προβληματικής, να παραμείνει άγνωστη για αυτόν. Με αυτόν τον τρόπο, καταλήγει σε μια μη διαλεκτική ερμηνεία του μαρξισμού, η οποία, σύμφωνα με πολλούς μελετητές του, διαφαίνεται ήδη από τα πρώτα επαναστατικά, “ορθόδοξα” κείμενά του. Η πορεία του αυτή οδήγησε σταδιακά τον Κάουτσκι σε μια ορισμένη ερμηνεία των θέσεων του μαρξισμού για τον ρόλο του κράτους και της επανάστασης, τον ρόλο του σοσιαλιστικού κινήματος, αλλά και τον τρόπο που συντελούνταν η οικονομική ανάπτυξη στον καπιταλισμό. Εν καιρώ, υποστήριξε ότι το κράτος θα μπορούσε μέσω μεταρρυθμίσεων να αποτελέσει όχημα για τον σοσιαλισμό και σταδιακά μετατοπίστηκε σε περισσότερο αστικο-φιλελεύθερες θέσεις, ταυτίζοντας τη δημοκρατία με το γενικό εκλογικό δικαίωμα, απορρίπτοντας τη θέση πως η δημοκρατία δεν αποτελεί παρά τη δικτατορία της τάξης που κατέχει τα μέσα παραγωγής⁹. Ειρήσθω εν παρόδω, όποιος έχει στοιχειωδώς εικόνα της λενινιστικής θεώρησης για τα παραπάνω μπορεί εύκολα να καταλάβει πόσο παρεκκλίνει από την ανωτέρω θεώρηση του Καρλ Κάουτσκι, καθώς και γιατί στα μάτια των Γκράμσι και Λούκατς έμοιαζε περισσότερο συνεπής ως προς τις διακηρύξεις του μαρξισμού.

Ο Κάουτσκι συνέχισε στο ίδιο μήκος κύματος την πολιτική και θεωρητική του δραστηριοποίηση μέχρι και τον θάνατό του το 1938 –δεν θα επεκταθούμε, ωστόσο. Αυτό που έχει σημασία, και αφορά τόσο τον ηγέτη της Β΄ Διεθνούς Κάουτσκι όσο και το

⁸ Μπένσταϊν Έντ., *Οι προϋποθέσεις του Σοσιαλισμού και τα Καθήκοντα της Σοσιαλδημοκρατίας*, η μετάφραση του αποσπάσματος στα ελληνικά είναι από το Βρανίτσκι Πρ., *Η Ιστορία του Μαρξισμού*, τομ. Α, Οδυσσέας, Αθήνα 2008, σελ. 306, μτφ. Ζορμπά Μ.

⁹ Βρανίτσκι Πρ., *Η Ιστορία του Μαρξισμού*, ό.π., σελ. 322-336

παράδειγμα του Μπέρνσταϊν, είναι ότι στη μεγάλη πλειοψηφία των ηγετών της Διεθνούς κυριαρχούσαν ερμηνείες του μαρξισμού, οι οποίες οδηγούσαν στον ρεφορμισμό και τη, ρητή ή άρρητη, συνθηκολόγηση με την αστική τάξη. Και μάλιστα ο κοινός παρονομαστής αυτών των ερμηνειών ήταν η άρνηση της διαλεκτικής και η ευθυγράμμιση με την προηγούμενη αστική αντίληψη για τον υλισμό. Πολλοί αποδίδουν την τάση αυτή στον τρόπο που επιδρούσε θεωρητικά ο Ένγκελς πάνω στα μέλη της Διεθνούς, τόσο λόγω της επίτιμης θέσης που είχε σε αυτήν όσο και λόγω του ότι το *Αντι-Ντυρινγκ* είχε καταστεί οριακά ισοδύναμο του *Μανιφέστου του Κομμουνιστικού Κόμματος* για τα μέλη της. Αν και ο ισχυρισμός αυτός δεν στερείται βάσης –ο Ένγκελς όντως παρέλειπε πολλές φορές το μεθοδολογικό κομμάτι–, το να αποδώσουμε ευθύνες σε αυτόν για τη μη κατανόηση της παρέμβασής του δεν έχει ιδιαίτερο νόημα. Αυτό που έχει σημασία και προσπαθήσαμε να δείξουμε είναι ότι αποδεδειγμένα –και αποτελεί μάλλον κοινό τόπο πλέον– στους κόλπους της Β΄ Διεθνούς κυριαρχούσε μια μη διαλεκτική εξελικτική προσέγγιση του μαρξισμού, η οποία απέτυχε να ανταποκριθεί πολιτικά στις ανάγκες της εποχής, αλλά και θεωρητικά στις αντιπαραθέσεις που προκάλεσε, με κορυφαία αντιπαραθέση αυτή του λενινισμού.

Στην αντιπαραθέση αυτήν ήταν που οι Γκράμσι και Λούκατς ανδρώθηκαν, παίρνοντας θέση υπέρ της δεύτερης πλευράς. Και επειδή οι θεωρητικές παρακαταθήκες δεν σβήνουν μόλις καταρρεύσει το οργανωτικό σχήμα στο οποίο αναπτύχθηκαν –αυτό αποδεικνύεται στην περίπτωση του μαρξισμού πολύ περισσότερο–, σήκωσαν το βάρος αυτής της αντιπαραθέσης και απέναντι στις μεταγενέστερες εκφράσεις τους, που προέκυψαν στο πλαίσιο της Γ΄ Κομμουνιστικής Διεθνούς. Σε αυτό το σημείο είναι ιδιαίτερα σημαντικό να κατανοήσουμε ότι το κριτήριο με το οποίο εντάσσονται κάθε φορά σε αυτές τις αντιπαραθέσεις είναι διπλό. Από τη μία πλευρά, δίνουν ιδιαίτερο βάρος στα πολιτικά αποτελέσματα της εκάστοτε τοποθέτησης, αν δηλαδή λειτουργεί προς όφελος της εργατικής τάξης ή όχι, στοιχείο που τους κληροδοτήθηκε από την ιδιαίτερη ένταξή τους στο σοσιαλιστικό κίνημα υπό την επίδραση της ρωσικής επανάστασης, όπως αναφέραμε προηγουμένως. Από την άλλη πλευρά, ο τρόπος διαμόρφωσής τους επέτρεπε μια ιδιαίτερη σχέση με τη διαλεκτική μέθοδο, αλλά και θεωρήσεις περισσότερο “αιρετικές” για τη “μαρξιστική ορθοδοξία”. Η προβληματική τους, δηλαδή, δεν αφορά έναν πολιτικό καιροσκοπισμό που κυνηγά τα γεγονότα, αλλά μια προσπάθεια συστηματικής επεξεργασίας ενός διαφορετικού τρόπου κατανόησης και μεταβολής της κοινωνικής πραγματικότητας. Πολύ περισσότερο δεν αφορά μια σχολαστική αντιπαραθέση περί διαλεκτικής. Αναφέραμε προηγουμένως την αρνητική επίδραση που είχε στη σκέψη του Μπέρνσταϊν η νεοκαντιανή προσέγγιση. Θα δούμε και παρακάτω πως αντίστοιχες επιδράσεις υπήρχαν και στη σκέψη του Λούκατς, για να μην αναφερθούμε στην ιδεαλιστική επιρροή του Μπενεντέτο Κρότσε στον Γκράμσι. Επομένως, το ζήτημα δεν αφορά τα ρεύματα από τα οποία εκκινεί κανείς, αλλά τον τρόπο με τον οποίο τα μεταχειρίζεται και τη σκοπιά που υιοθετεί, αυτή που υιοθέτησαν και οι δύο θεωρητικοί που μελετάμε, τη σκοπιά της εργατικής τάξης και του αγώνα για μια αταξική κοινωνία.

Πριν προχωρήσουμε περαιτέρω στην ανάλυσή μας, πρέπει να δούμε πώς διαμορφώθηκε αυτή η ιδιαίτερη προσέγγιση που εμφάνισαν οι Γκράμσι και Λούκατς. Είναι κατανοητό ήδη από την αρχή του παρόντος κεφαλαίου, ότι οι δύο δεν είχαν αξιοσημείωτη επαφή μεταξύ τους. Μάλιστα, οι θεωρητικές τους συνεισφορές εντοπίζονται σε διαφορετικές περιόδους –χρονικά και όχι ως προς το αντικείμενο–, με διαφορετικά πεδία αναφοράς και, αν εισάγουμε τον ιστορικό παράγοντα, σε δυο πολύ διαφορετικές γεωγραφικά, πολιτικά και κοινωνικά καταστάσεις. Το γεγονός αυτό όχι μόνο δεν αποτελεί πρόβλημα, αλλά, αντίθετα, ενισχύει τη βαρύτητα που έχουν οι θεωρήσεις τους, μια και κινούν το ερώτημα: πώς γίνεται

δύο θεωρητικοί υπό τόσο διαφορετικές συνθήκες να αντιλαμβάνονται με τον ίδιο τρόπο τα πράγματα; Το πρώτο βήμα στην κατανόηση αυτής της προβληματικής είναι να εξετάσουμε την πορεία διαμόρφωσής τους. Στα δύο επόμενα κεφάλαια, λοιπόν, θα εξετάσουμε τη διαδικασία μέσα από την οποία διαμορφώθηκαν οι δύο θεωρητικοί, για να καταλήξουν σε αυτή την κοινή αντίληψη που τονίσαμε, αλλά και τον τρόπο ανάπτυξης του έργου τους, για να μπορέσουμε να οριοθετήσουμε στη συνέχεια τα κομμάτια εκείνα που θα προσπαθήσουμε να ανασκευάσουμε.

Ο θεωρητικός του εποικοδομήματος

Γεννημένος στην πόλη Άλες της Σαρδηνίας το 1891¹⁰, ο Γκράμσι θα ζήσει τα πρώτα του χρόνια κάτω από εξαιρετικά δύσκολες συνθήκες, λόγω της φτώχειας και των προβλημάτων υγείας που αντιμετώπιζε. Μέλος μιας πολύτεκνης οικογένειας –είχε επτά αδέρφια–, ο πατέρας του θα παυτεί από τη δουλειά του στο ληξιαρχείο το 1987 και τον επόμενο χρόνο θα φυλακιστεί για 6 χρόνια, αποτέλεσμα της αντιπαράθεσής του με τους τοπικούς εκπροσώπους του κυβερνόντος κόμματος. Το διάστημα αυτό η οικογένεια θα επιβιώσει με τα πενιχρά εισοδήματα της μητέρας, η οποία εργαζόταν ως μοδίστρα. Η κατάσταση δεν θα είναι καλύτερη τα επόμενα χρόνια, μια και ο πατέρας του Γκράμσι, στιγματισμένος πια, δεν θα μπορέσει να βρει δουλειά αντάξια της προηγούμενης. Παράλληλα, ο Γκράμσι βασανιζόταν και από σοβαρά προβλήματα υγείας. Είχε γεννηθεί με δυσπλασία στη σπονδυλική στήλη, γεγονός που τον ανάγκαζε να κάνει από μικρή ηλικία πολύωρες και επίπονες, αν και αναποτελεσματικές, θεραπείες, οι οποίες θα τον καθιστούσαν φιλάσθενο και επιρρεπή σε οδυνηρές νευρικές διαταραχές. Οι δυσκολίες αυτές θα εμποδίσουν τον Γκράμσι να ακολουθήσει μια φυσιολογική εκπαίδευση, με αποτέλεσμα τις διαρκείς διακοπές από το σχολείο, είτε λόγω της επιδείνωσης της υγείας του είτε για να εργαστεί. Δεν θα τον εμποδίσουν, όμως, να ενεργοποιηθεί πολιτικά από πολύ μικρή ηλικία, και μάλιστα η ενεργοποίησή του αυτή δεν θα πάψει καθόλη τη διάρκεια της ζωής του.

Ο Γκράμσι ήρθε για πρώτη φορά σε επαφή με το εθνικιστικό κίνημα της περιοχής του, της Σαρδηνίας, το οποίο βασιζόταν στις διακρίσεις που γίνονταν σε βάρος της από την κεντρική διοίκηση της Ηπειρωτικής Ιταλίας. Αυτή την περίοδο θα διαβάσει τα πρώτα σοσιαλιστικά φυλλάδια, τα οποία του στέλνει ο μεγαλύτερος αδερφός του, που ήταν ήδη ενταγμένος στο σοσιαλιστικό κίνημα, έχοντας περάσει αρκετά χρόνια στην ηπειρωτική χώρα. Με τον αδερφό του θα συγκατοικήσουν το 1908 στο Κάλιαρι, όταν ο Γκράμσι θα φοιτά στο λύκειο, και θα ζήσουν από κοινού την καταστολή των κοινωνικών ταραχών στη Σαρδηνία από τα στρατεύματα της κυβέρνησης, γεγονός που παίζει καθοριστικό ρόλο στην αποδοχή από μέρους του του δίκαιου χαρακτήρα του κινήματος. Η στράτευση του αυτή θα ολοκληρωθεί, ωστόσο, μερικά χρόνια αργότερα, όντας φοιτητής στο πανεπιστήμιο του Τορίνο, όπου κατάφερε να περάσει ως υπότροφος παρά τις δυσκολίες που περιγράψαμε.

Από το 1911 ο Γκράμσι φοιτά στο πανεπιστήμιο του Τορίνο, όπου πλέον έρχεται σε επαφή με τον μαρξισμό και τις σοσιαλιστικές ιδέες, που εκείνη την περίοδο γνώριζαν ιδιαίτερη άνθηση στην περιοχή. Η επαφή του αυτή προέκυψε τόσο από μια σειρά καθηγητών και προσωπικοτήτων της ιταλικής διάνοησης, με τους οποίους ήρθε σε επαφή, όσο και από την ιδιαίτερη τάση που είχε να εμπλέκεται στα κινηματικά γεγονότα της περιοχής. Η ιδιαίτερη

¹⁰ Τα βιογραφικά στοιχεία και οι ημερομηνίες αντλήθηκαν από το “Χρονολόγιο του Γκράμσι”, *Ουτοπία*, 11, (1994), σελ. 137-139 και από το Χοαρ Κ.-Σμιθ Τζ. Ν., *Για τον Γκράμσι*, Στοχαστής, Αθήνα 1980

εκδοχή του μαρξισμού με την οποία ήρθε σε επαφή δεν ήταν άλλη από την εγελιανοποιημένη εκδοχή του μαρξισμού, που δέσποζε εκείνη την περίοδο στη βόρεια Ιταλία, αυτή που εκ των υστέρων θα γνωρίσουμε στα γραπτά του ως “φιλοσοφία της πράξης”. Ο όρος “φιλοσοφία της πράξης” είχε καθιερωθεί στον πνευματικό κόσμο της Ιταλίας από τη συμβολή του καθηγητή Αντόνιο Λαμπριόλα στη διάδοση του μαρξισμού. Ο Λαμπριόλα ήταν εγελιανός καθηγητής, ιστορικός και φιλόσοφος και είχε ενστερνιστεί τον μαρξισμό σε προχωρημένη ηλικία. Ως εγελιανός είχε την τάση να δίνει προτεραιότητα στις συγκεκριμένες σχέσεις και όχι στη συνείδηση ως καθοριστικές, γεγονός που τον οδήγησε στον μαρξισμό, τον οποίο όμως ανάγνωση μέσα από ένα ισχυρό πρίσμα εγελιανής διαλεκτικής. Η ιδιαίτερη αυτή ερμηνεία του μαρξισμού κληροδοτήθηκε στον Γκράμσι, όχι από τον ίδιο –ο Λαμπριόλα είχε πεθάνει ήδη από το 1904– αλλά από τους μαθητές και συνεχιστές του, τους Τζεντίλε, Μονφόλντο και Κρότσε. Αν και ο πρώτος άσκησε μικρή σχετικά επιρροή και γρήγορα προσχώρησε στον φασισμό, παίζοντας ρόλο φιλοσοφικού εκφραστή του, οι άλλοι δύο άσκησαν έντονη επιρροή στη σκέψη του Γκράμσι. Ο Μονφόλντο υπήρξε καθοριστική φιγούρα υπό την έννοια ότι αποτέλεσε βασικό θεμελιωτή της φιλοσοφίας του σοσιαλιστικού κινήματος για αρκετά χρόνια και ίσως η μόνη μεγάλη μορφή μετά τον Λαμπριόλα. Η συνέχιση της χρήσης του όρου “φιλοσοφία της πράξης” από τον Λαμπριόλα και μέσω του Μονφόλντο στον Γκράμσι έχει οδηγήσει πολλούς στο να προσπαθούν να αποκαταστήσουν μια σχέση συνέχειας ανάμεσά τους. Βέβαια, η συνολική θεώρηση του Γκράμσι, αν ιδωθεί συνολικά, απέχει πάρα πολύ από αυτήν του Μονφόλντο, ωστόσο η επιρροή του στον τρόπο πρόσληψης του μαρξισμού είναι αδιαμφισβήτητη. Από την άλλη πλευρά, η επιρροή του Μπενεντέτο Κρότσε, ενώ αυτοπροσδιοριζόταν ως μαρξιστής για ένα πολύ μικρό χρονικό διάστημα, στους νέους διανοούμενους της αριστεράς, αλλά και στην πνευματική ζωή της Ιταλίας συνολικά, την περίοδο πριν την επικράτηση του φασισμού, ήταν τουλάχιστον αξιοσημείωτη. Την επίδραση αυτή του Κρότσε θα την αναγνωρίσει και ο ίδιος ο Γκράμσι αρκετά χρόνια αργότερα, τόσο πάνω στον ίδιο του τον εαυτό όσο και στη συνολική πνευματική και πολιτισμική διαμόρφωση της Ιταλίας, επιφυλάσσοντας στην κριτική του τελευταίου ένα αξιοσημείωτο κομμάτι των εργασιών του από τα *Τετράδια της Φυλακής*¹¹. Η επιρροή αυτή οφειλόταν κυρίως στο ότι ο Κρότσε είχε αντιληφθεί και επιχειρήσει να εκφράσει την αντιπαράθεση στην ξεπερασμένη και παρακαμάζουσα, εκείνη την περίοδο, θετικιστική παράδοση της ιταλικής αστικής διανόησης. Φυσικά, η οπτική του ήταν εκ νέου αστική και ρητά ιδεαλιστική, όμως η επιρροή του στη σκέψη του Γκράμσι, όσον αφορά τον θετικισμό, είναι αδιαμφισβήτητη.

Μέσα σε αυτό το τοπίο πνευματικής και πολιτικής διαμόρφωσης γαλουχείται ο Γκράμσι, χωρίς να έχει, ωστόσο, κάποιον αξιοσημείωτο ρόλο στο σοσιαλιστικό κίνημα μέχρι το 1917, αν και συμμετείχε, βέβαια, ως αρθρογράφος στην εφημερίδα *Avanti* και στη συνέχεια στην *Il Grido del Popolo*, οι οποίες αποτελούσαν όργανα του Σοσιαλιστικού Κόμματος της Ιταλίας. Το 1917 θεωρείται σημείο σταθμός για την πορεία του, διότι το ξέσπασμα της Οκτωβριανής επανάστασης και η επικράτηση των μπολσεβίκων αποτελούν τη βασική αιτία που οδήγησε τον Γκράμσι στον λενινισμό. Οι περισσότεροι μελετητές του έργου του συμφωνούν, ότι το σημείο καμπής που καθόρισε τη μεταγενέστερη οπτική του εντοπίζεται σε ένα άρθρο που έγραψε για τη Ρωσική Επανάσταση με τίτλο *Επανάσταση Ενάντια στο Κεφάλαιο* (ενν. του Μαρξ) στην προαναφερθείσα *Il Grido del Popolo*. Στο άρθρο αυτό, το οποίο θα ανακαλέσει

¹¹ Αναφερόμαστε στην συλλογή από τα *Τετράδια της Φυλακής* με τίτλο *Ιστορικός Υλισμός*, ο τίτλος του πρωτότυπου είναι *Il Materialismo Storico e la Filosofia di Benedetto Croce*, στο οποίο ο Γκράμσι δηλώνει ρητά την πρόθεση του να δημιουργήσει ένα Αντι-Κρότσε, παρόμοιας λογικής με το Αντι-Ντύρινγκ του Ένγκελς.

αργότερα, υποστηρίζει ότι η νίκη των μπολσεβίκων είναι νίκη της πολιτικής βούλησης των μπολσεβίκων πάνω στον ντετερμινισμό του *Κεφαλαίου*. Η σύγχυση της συλλογιστικής του Γκράμσι είναι εμφανής στο συγκεκριμένο άρθρο, καθώς προτάσσει μια βουλευσιαρχική οπτική, η οποία ελάχιστη σχέση έχει με τη θεώρηση του Λένιν και των μπολσεβίκων, και που πιθανώς οφείλεται στην άγνοια του ίδιου για τη θεωρία του Λένιν σε σχέση με τον ιμπεριαλισμό και τη λογική του αδύναμου κρίκου. Ωστόσο, πρέπει να γίνει κατανοητό ότι η τοποθέτηση αυτή του Γκράμσι φαίνεται να πηγάζει από πολιτικά και ψυχολογικά, κυρίως, κίνητρα· πολιτικά, με την έννοια της προσωπικής εξέγερσης ενάντια στην επικρατούσα τότε λογική του Σοσιαλιστικού Κόμματος, η πολιτική του οποίου αδυνατούσε να αναμετρηθεί με την πραγματικότητα, και ψυχολογικά, λόγω της έξαψης που φαίνεται να του προκαλεί η νίκη της Οκτωβριανής Επανάστασης. Παρά την αντιφατικότητά του με τη μεταγενέστερη θεώρησή του, το συγκεκριμένο άρθρο περιέχει δύο ιδιαίτερα σημαντικά στοιχεία για την ανάλυσή μας. Αφενός ο Γκράμσι δεν συγκρούεται με τον μαρξισμό εν γένει, αλλά χωρίς να το συνειδητοποιεί συγκρούεται με την κυρίαρχη ερμηνεία του μαρξισμού, η οποία έβλεπε το πέρασμα από την αστική εποχή ως αναγκαίο βήμα για τη μεταγενέστερη επικράτηση μιας σοσιαλιστικής επανάστασης –τη μηχανιστική, δηλαδή, λογική της Β' Διεθνούς, όπως εκφραζόταν μέσα στο Σοσιαλιστικό Κόμμα της Ιταλίας. Αφετέρου, τοποθετεί, ξανά χωρίς να αντιλαμβάνεται ακριβώς τι σημαίνει αυτό, τον εαυτό του με την πλευρά των μπολσεβίκων, υιοθετώντας τη λενινιστική προσέγγιση, γεγονός που θα καθορίσει την ανάπτυξη της σκέψης του για όλο το επόμενο διάστημα. Γι' αυτόν ακριβώς τον λόγο, το 1917 θεωρείται σημείο σταθμός για τη διαμόρφωσή του¹².

Με αυτόν τον τρόπο ο Γκράμσι εισέρχεται σε μια περίοδο έντονων πολιτικών και θεωρητικών διεργασιών, τόσο για τον ίδιο όσο και για το κίνημα διεθνώς, έχοντας σαν παρακαταθήκη μια έντονα αντιθετικιστική προοπτική, μια τάση προς τη διαλεκτική ερμηνεία των πραγμάτων και αποδεχόμενος τη λενινιστική ερμηνεία του μαρξισμού. Σταδιακά, θα εγκαταλείψει τις σπουδές του και θα αφιερώσει όλες του τις δυνάμεις, πνευματικές και σωματικές, στην ανάπτυξη του κινήματος και του Κομμουνιστικού Κόμματος Ιταλίας, καθοδηγητικά και θεωρητικά. Από το 1919 ξεκινά από κοινού με τους Τάσκα, Τολιάτι και Τερατσίνι την έκδοση του *Ordine Nuovo*, μιας εβδομαδιαίας επιθεώρησης που απευθυνόταν στους εργάτες, κυρίως, του Τορίνο και της βόρειας βιομηχανικής Ιταλίας. Η επιθεώρηση αυτή θα εξελιχθεί σε κεντρικό καθοδηγητικό εργαλείο με σημαντική συμβολή στην ανάπτυξη του κινήματος των συμβουλίων και, μέσω αυτής, ο Γκράμσι θα αναγνωριστεί σε εθνικό επίπεδο ως ηγετική φυσιογνωμία του κινήματος. Με τη διάσπαση της αριστερής πτέρυγας του Σοσιαλιστικού Κόμματος, του οποίου ο Γκράμσι αποτελούσε στέλεχος ήδη, αναδεικνύεται σε καθοδηγητικό στέλεχος και αργότερα γίνεται Γενικός Γραμματέας. Διαδραματίζοντας σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση του Κόμματος, τη θέση αυτή θα τη διατηρήσει μέχρι και το καλοκαίρι του 1926, οπότε και συλλαμβάνεται σε ένα μπαράζ συλλήψεων του φασιστικού καθεστώτος, που είχε σαν πρόσχημα μια απόπειρα δολοφονίας κατά του Μουσολίνι, ο οποίος είχε έρθει στην εξουσία ήδη από το 1922. Ο Γκράμσι θα παραμείνει στη φυλακή για το υπόλοιπο της ζωής του, όπου και θα συγγράψει τα περίφημα *Τετράδια της Φυλακής*, σε μια προσπάθεια να συμβάλει θεωρητικά στην υπόθεση του σοσιαλισμού, παρά τους περιορισμούς που υφίστατο. Θα τον βρει ο θάνατος στις 27 Απριλίου του 1937, ακριβώς την ημέρα που προβλεπόταν η αποφυλάκισή του.

Η ανωτέρω σύντομη περιγραφή της ζωής του Γκράμσι έχει ιδιαίτερη σημασία, διότι βοηθά στην πιο διαδεδομένη περιοδολόγηση του έργου του. Επί σκοπού επιλέχθηκαν τα

¹² Gruppi L., *Η Έννοια της Ηγεμονίας στον Γκράμσι*, Αθήνα 1977, σελ. 63-65

συγκεκριμένα γεγονότα-σταθμοί της ζωής του, που μας επιτρέπουν να την κατανοήσουμε. Ο επικρατέστερος τρόπος διαχείρισης του έργου του Γκράμσι εντοπίζει δύο μεγάλες περιόδους, οι οποίες οριοθετούνται από τη φυλάκισή του το 1926, και οι οποίες χωρίζονται εκ νέου σε δύο μικρότερες. Η πρώτη περίοδος, πριν την σύλληψή του, αποτελείται από τα πρώιμα κείμενά του, τα άρθρα στο *Ordine Nuovo* και άλλα έντυπα, και σε δεύτερο χρόνο από τα κείμενά του ως καθοδηγητικό στέλεχος πλέον του Κομμουνιστικού Κόμματος. Ο διαχωρισμός αυτός προκύπτει με βάση το γεγονός ότι στα πρώιμα κείμενά του επικρατεί μια περισσότερο βολονταριστική προσέγγιση, με συχνές αναφορές στον Μπερζόν και τον Σορέλ, και θεματολογία που αφορά το κίνημα, τα εργατικά συμβούλια κ.λπ. Στη δεύτερη φάση, ο Γκράμσι, όντας Γραμματέας του Κομμουνιστικού Κόμματος, φαίνεται να ευθυγραμμίζεται περισσότερο με την οπτική της Διεθνούς και ακολούθως τα γραπτά του έχουν τέτοιο χαρακτήρα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα, άλλωστε, αποτελούν οι *Θέσεις της Λυών*, οι οποίες αποτελούν τη διαμορφωμένη από τον Γκράμσι πρόταση που υιοθετήθηκε ως θέσεις του Κόμματος.

Στη δεύτερη περίοδο, αυτήν της φυλακής, τα κείμενά του αποκτούν έναν διαφορετικό χαρακτήρα. Δεν απευθύνονται πλέον άμεσα στο κίνημα ή στο Κόμμα, αλλά έχουν ως στόχο ένα, τρόπον τινά, ξεκαθάρισμα του Γκράμσι με το παρελθόν του και μια προσπάθεια επεξεργασίας διαφόρων ζητημάτων, που θα μπορούσαν να εξηγήσουν και να αναστρέψουν την ήττα και την υποχώρηση που είχε σημειώσει το κίνημα κατά την προηγούμενη περίοδο. Και αυτή η περίοδος έχει υποκατηγορίες, ορισμένες από τις οποίες θα δούμε παρακάτω, ωστόσο δεν είναι απαραίτητο να τις εξετάσουμε αναλυτικά τώρα. Αναφέρουμε ενδεικτικά ότι αφορούν κυρίως μετατοπίσεις που υπάρχουν στη σκέψη του Γκράμσι και έχουν σημασία μόνο αν κάποιος ασχοληθεί με την έκδοση εκείνη των *Τετραδίων* στην οποία παρατίθενται όλα τα αποσπάσματα με χρονολογική σειρά και όχι στη βάση της συνάφειας περιεχομένου, η οποία είναι και η πιο γνώριμη εκδοχή τους.

Από την παραπάνω περιοδολόγηση ορισμένοι επιχειρούν μια ερμηνεία του γκραμσιανού έργου, που βλέπει τις μετατοπίσεις ως αποτέλεσμα εξωτερικής πίεσης ή ως προσπάθειες αποφυγής της λογοκρισίας και συμμόρφωσης με τη γραμμή της Διεθνούς. Εδώ χρειάζονται ορισμένες παρατηρήσεις. Από τη δική μας πλευρά, θεωρούμε ότι μια τέτοια ερμηνεία μπορεί να καταλήξει σε δίκη προθέσεων άνευ νοήματος. Με εξαίρεση ίσως ορισμένες περιπτώσεις κραυγαλέων αντιφάσεων, οι υπόλοιπες μετατοπίσεις μπορούν κάλλιστα να ιδωθούν ως οργανικές του έργου του. Γιατί, άλλωστε, να είναι λογική η μετατόπιση του πρώιμου Γκράμσι από τον ιδεαλισμό και τον εθνικισμό σε μια υλιστική μαρξιστική οπτική, ενώ θεωρούνται αντιφατικές, πολύ μικρότερης έντασης, εσωτερικές μετατοπίσεις στο έργο του;

Δεύτερον, είναι αλήθεια πως ο Γκράμσι σε πάρα πολλές περιπτώσεις υπέτασσε την προσωπική του άποψη στις ανάγκες της τακτικής, είτε αυτό αφορούσε εσωκομματικές αντιπαραθέσεις είτε ακόμα και πιο θεωρητικές διατυπώσεις. Θα είχε μάλλον σημασία να προσπαθήσει να εξαγάγει κανείς αυτές τις στιγμές στο έργο του, αν επιχειρούσε μια ανάλυση που να αφορά τον τρόπο ανάπτυξης της σκέψης του Γκράμσι αφ' εαυτής. Εμείς, από την άλλη πλευρά, θα επιχειρήσουμε μια συνολικότερη πολιτικο-θεωρητική προσέγγιση της προβληματικής του, των στοιχείων εκείνων που τον κάνουν να ξεχωρίζει ανάμεσα στους μαρξιστές θεωρητικούς. Σε αυτή την κατεύθυνση, αν και το έργο του χαρακτηρίζεται από διαρκείς μεταβάσεις –πολύ πιο περίπλοκες από την περιοδολόγηση που κάναμε προηγουμένως, είναι η αλήθεια–, μπορούμε να βρούμε ένα κοινό νήμα που να συνδέει τις διάφορες φάσεις του έργου του. Το νήμα αυτό δεν είναι άλλο από την έννοια της

Ηγεμονίας, που πολύ ορθά έχει επιλεγεί από πολλούς ως κεντρικό αναλυτικό εργαλείο για το έργο του. Η συγκεκριμένη έννοια επιλέγεται για διάφορους λόγους. Αφενός, αποτελεί κατά κάποιον τρόπο έννοια που αναδείχθηκε από αυτόν και είναι χαρακτηριστική της συμβολής του. Αφετέρου, είναι αναμφισβήτητη η κεντρική προβληματική που εμπεριέχεται ρητά ή μη σε όλες σχεδόν τις επεξεργασίες του. Τέλος, όσον αφορά τη δική μας προοπτική, η ηγεμονία αποτελεί τη θεματική συμπύκνωση όλων εκείνων των στοιχείων που, κατά τον Γκράμσι, εξηγούν τη σχέση που υπάρχει ανάμεσα στην ανθρώπινη υποκειμενική πράξη, με την έννοια της πολιτικής, και στις κοινωνικές τάσεις που δρουν ανεξάρτητα από αυτήν.

Έχοντας, λοιπόν, δημιουργήσει ένα σύντομο περίγραμμα της πνευματικής διαμόρφωσης και του έργου του Γκράμσι, μπορούμε να κατανοήσουμε τα στοιχεία και τις προϋποθέσεις που τον οδήγησαν στην αντιμηχανιστική προσέγγιση την οποία υιοθέτησε. Η προσέγγιση αυτή ήταν που τον οδήγησε να αντιπαρατεθεί με την εκδοχή εκείνη του μαρξισμού που θεωρούσε ότι τα πάντα κρίνονται σε επίπεδο παραγωγής και συγκεκριμένα από το επίπεδο ανάπτυξης των μέσων παραγωγής, παραγνωρίζοντας τον υποκειμενικό παράγοντα. Η μελέτη αυτής της προβληματικής τον οδήγησε να καταπιαστεί με τις πολιτικές μορφές, αυτές που στη μαρξιστική διάλεκτο χαρακτηρίζονται ως μορφές του εποικοδομήματος, και τον καθιέρωσαν ως τον θεωρητικό του εποικοδομήματος. Για τη μελέτη αυτής της προβληματικής θα καταπιαστούμε, κυρίως, με τα *Τετράδια της Φυλακής*, τα οποία αποτελούν και την κορύφωση των επεξεργασιών του, συνδυαζόμενα πάντα και με το προηγούμενο έργο του, στη βάση της μεθοδολογίας που περιγράψαμε προηγουμένως. Δεν ισχύει, όμως, το ίδιο και για το έργο του άλλου μεγάλου θεωρητικού με τον οποίον καταπιανόμαστε, του Γκέοργκ Λούκατς, που εμπεριέχει πολύ περισσότερες εντάσεις και διαφοροποιήσεις, όπως θα δούμε αμέσως παρακάτω.

Ο φιλόσοφος του μαρξισμού

Η ζωή και το έργο του Γκέοργκ Λούκατς παρουσιάζουν πολλές αξιοσημείωτες διαφορές με τα αντίστοιχα του Γκράμσι, που εξετάσαμε προηγουμένως, αν και, όπως θα προσπαθήσουμε να δείξουμε, η ουσία της συνεισφοράς του και ο προβληματισμός που μοιράζονται είναι κοινά. Όσον αφορά την ανάπτυξη ενός περιγράμματος της ζωής και του έργου του, ακολουθείται –και δικαίως– μια διαφορετική οδός από αυτήν που είδαμε στην περίπτωση του Γκράμσι. Αν, σε ένα γενικό πλαίσιο, η ζωή του τελευταίου χαρακτηρίζεται από την πολιτική συνεισφορά του στο σοσιαλιστικό κίνημα και το Κομμουνιστικό Κόμμα και, δευτερευόντως, επιχειρείται μια εξαγωγή θεωρητικών θέσεων από το έργο του, στην περίπτωση του Λούκατς η πλάστιγγα μάλλον γέρνει προς τη δεύτερη κατεύθυνση. Ο Λούκατς, αν και πολιτικά ενεργός σχεδόν καθόλη τη διάρκεια της ζωής του, η φυσιογνωμία του ανασυγκροτείται κυρίως από το θεωρητικό του έργο και τις εντάσεις που εκφράζονται μέσα από αυτό. Ας περάσουμε, όμως, στην καθεαυτή ανάλυση, για να γίνει καλύτερα κατανοητός αυτός ο ισχυρισμός μας.

Ο Γκέοργκ Λούκατς γεννήθηκε το 1885 στη Βουδαπέστη, σε μια ευκατάστατη οικογένεια της περιοχής. Ο πατέρας του ήταν διευθυντικό στέλεχος σε μια από τις μεγαλύτερες τράπεζες της Ουγγαρίας, γεγονός που καθιστούσε την οικογένειά του εύπορη για τα δεδομένα της εποχής. Η καλή οικονομική κατάσταση που ίσχυε για την οικογένεια του Λούκατς του έδωσε τη δυνατότητα να έχει ένα πολύ καλό επίπεδο εκπαίδευσης, το οποίο από κοινού με την αγάπη του για τη θεωρία τον οδήγησε στο να ακολουθήσει ακαδημαϊκή πορεία. Το 1902 τελείωσε το γυμνάσιο και σπούδασε πρώτα στο πανεπιστήμιο της

Βουδαπέστης και στη συνέχεια στο πανεπιστήμιο του Βερολίνου. Ανακηρύχθηκε δύο φορές διδάκτορας, πρώτη φορά της πολιτικής οικονομίας και τη δεύτερη της φιλοσοφίας στο πανεπιστήμιο της Βουδαπέστης. Σε όλη τη διάρκεια της ζωής του θα ζήσει και θα εργαστεί ως καθηγητής, συγγραφέας και αρθρογράφος-δοκιμιογράφος σε πολλές ευρωπαϊκές πόλεις, όπως η Φλωρεντία, η Χαϊδελβέργη και το Βερολίνο, όπου θα έρθει σε επαφή με μεγάλες προσωπικότητες της ευρωπαϊκής διανόησης, όπως ο Μαξ Βέμπερ και ο Έμιλ Λασκ¹³.

Είπαμε προηγουμένως ότι η ζωή και το έργο του Λούκατς ανασυγκροτούνται, συνήθως, μέσα από το πρίσμα της θεωρητικής του παραγωγής. Για τον ίδιο, όπως δήλωσε στο αυτοβιογραφικό δοκίμιό του *Η πορεία μου προς τον Μαρξ* του 1933, *“Η σχέση προς τον Μαρξ είναι πραγματικά λυδία λίθος για κάθε θεωρητικό που καταπιάνεται σοβαρά με τη διευκρίνιση της κοσμοθεωρίας του [...] Το βιογραφικό σχεδιάγραμμα της σχέσης προς τον Μαρξ, του πνευματικού δεσμού με τον μαρξισμό, δίνει λοιπόν κάθε φορά μια εικόνα, που –σαν συμβολή στην κοινωνική ιστορία των διανοούμενων της ιμπεριαλιστικής περιόδου– έχει κάποιο γενικό ενδιαφέρον...”*¹⁴. Τη δήλωση αυτή, την οποία θα επιβεβαιώσει χρόνια αργότερα στον πρόλογο της νέας έκδοσης του έργου του *Ιστορία και Ταξική Συνείδηση* του 1967¹⁵, ο Λούκατς την κάνει έχοντας ήδη ασπαστεί τον μαρξισμό και κοιτάζοντας αναδρομικά τη σχέση του προς αυτόν, αλλά και τη θεωρία γενικότερα. Είναι η δήλωση ενός στρατευμένου μαρξιστή. Χωρίς να θέλουμε να μειώσουμε στο ελάχιστο τη σημασία και την αξία των πρώιμων επεξεργασιών του Λούκατς, θα ακολουθήσουμε αυτή την οδό, ωστόσο χρειάζονται ορισμένες εξηγήσεις.

Σε περίπτωση που δεν έχει γίνει ακόμα κατανοητό, η περίοδος του έργου του με την οποία θα καταπιαστούμε, για να μπορέσουμε να αξιοποιήσουμε τη συμβολή του σε σχέση προς τη συμβολή του Γκράμσι, είναι αυτή του μαρξιστή πλέον Λούκατς του μεσοπολέμου. Σε αυτήν την κατεύθυνση, λοιπόν, η πορεία του Λούκατς προς τον Μαρξ και τον μαρξισμό έχει επιπλέον και μεθοδολογική αξία, με την έννοια ότι αγγίζει τον πυρήνα της προβληματικής την οποία πραγματευόμαστε. Έχει αξία, όμως, να δούμε τον τρόπο με τον οποίο διαμορφώθηκε, για να κατανοήσουμε καλύτερα την ιδιαιτερότητα του έργου του. Όπως και ο Γκράμσι, έτσι και ο Λούκατς προέρχεται από μια διαμόρφωση όχι αμιγώς μαρξιστική –ή μάλλον στην περίπτωση του οριακά καθόλου μαρξιστική.

Όπως μας πληροφορεί και ο ίδιος, είχε έρθει σε επαφή με τον μαρξισμό ήδη από τα τελευταία χρόνια που φοιτούσε στο γυμνάσιο, όταν διάβασε το *Κομμουνιστικό Μανιφέστο*. Στα φοιτητικά του χρόνια καταπιάστηκε με αρκετά κείμενα του Μαρξ και του Ένγκελς, όπως η *18^η Μπρυμαίρ* και η *Καταγωγή της Οικογένειας*, αλλά καθοριστικό ρόλο για τη σχέση του με τον μαρξισμό είχε η μελέτη του πρώτου τόμου του *Κεφαλαίου*, το οποίο και τον έπεισε για την αξία των θέσεων του μαρξισμού. Ωστόσο, η επιρροή αυτή που του ασκήθηκε αφορούσε στενά το κομμάτι της οικονομίας και της κοινωνιολογίας, με βασικό στοιχείο αυτό της ταξικής ανάλυσης των κοινωνιών¹⁶. Η ιδιαίτερη αυτή επαφή του με τον Μαρξ, από κοινού με άλλους παράγοντες, δεν βοήθησε την περίοδο αυτή να προχωρήσει η σχέση του με τον μαρξισμό. Αφενός, η ταξική του θέση δεν ευνοούσε την ενασχόληση με τα προβλήματα του μαρξισμού, ενώ παράλληλα τα ακαδημαϊκά του ενδιαφέροντα στρέφονταν περισσότερο προς την αισθητική και τη λογοτεχνία. Την περίοδο 1907-1911,

¹³ Λαμπρίδης Μ., *Τρία μελετήματα*, Εκδόσεις Μανδραγόρας, Αθήνα 1998, σελ. 76-77

¹⁴ Λούκατς Γκ., *Μαρξισμός και Σταλινισμός*, Εκδόσεις γράμματα, Αθήνα 1978, σελ. 7

¹⁵ Λούκατς Γκ., *Ιστορία και Ταξική Συνείδηση*, Οδυσσέας, Αθήνα 2001, σελ. 9-10

¹⁶ Λούκατς Γκ., *Μαρξισμός και Σταλινισμός*, ό.π., σελ. 7

συγγράφει μια σειρά δοκιμίων που αφορούν αυτό το γνωστικό πεδίο, τα περισσότερα από τα οποία εκδίδονται το 1911 σε μια συλλογή υπό τον τίτλο *Ψυχή και Μορφές*. Τα δοκίμια αυτά ασχολούνται ως επί το πλείστον με μια κυρίαρχη προβληματική, τη σχέση/διάσταση μεταξύ της ζωής και της ουσίας της ζωής, και διερευνά τις δυνατότητες συνάρθρωσής τους μέσω της έννοιας της *Μορφής* και της σύζευξης ατομικού-καθολικού. Η συγκεκριμένη συλλογή, η πρώτη που δημοσιεύει ο Λούκατς, κάνει εντύπωση στους κύκλους της διανόησης, λόγω της δυναμικότητας και της πρωτοτυπίας του νεαρού, 26 χρόνων τότε, συγγραφέα, και τον αναδεικνύει σε αναγνωρίσιμη προσωπικότητα του χώρου¹⁷. Είναι, όμως, σημαντική και για έναν ακόμα λόγο: αναδεικνύει μια προβληματική, η οποία θα μορφοποιηθεί αργότερα, και η οποία θα καθορίσει στη συνέχεια την πορεία του προς τον μαρξισμό. Ο ίδιος ο Λούκατς θα παραδεχθεί εκ των υστέρων, ότι η βασική επιρροή που του ασκούσαν εκείνη την περίοδο ήταν από θεωρητικούς όπως ο Ζίμελ και ο Ντιλτέυ, και πως η σκέψη του κινούνταν στο πεδίο ενός υποκειμενικού ιδεαλισμού, νεοκαντιανής υφής, που πολλές φορές έτεινε να αναζητά τις λύσεις των προβλημάτων σε μυστικιστική κατεύθυνση. Στοιχεία της κοινωνιολογίας του Μαρξ μπορούσαν να βρεθούν, αλλά με πολύ δευτερεύοντα ρόλο, υπόρρητα¹⁸.

Το δεύτερο σημείο σταθμός στην πορεία αυτή του Λούκατς έρχεται με το ξέσπασμα του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου και τη συγγραφή του *Η θεωρία του μυθιστορήματος – ή Θεωρία του Διηγήματος*, αναλόγως με τη μετάφραση – γύρω στο 1914-1915¹⁹. Ήταν ακριβώς ο πόλεμος που οδήγησε τον Λούκατς σε μια νέα κατεύθυνση ανάλυσης της ίδιας προβληματικής που είδαμε προηγουμένως. Πλέον, δεν επιχειρεί να συμφιλιώσει το νόημα της ζωής με την ίδια την εμπειρική ζωή, αλλά, με αυξανόμενη απαισιοδοξία, παρατηρεί ότι το μυθιστόρημα ως μορφή εκφράζει την απουσία νοήματος της ζωής, ότι δηλαδή η εμπειρική ζωή βρίσκει ακριβώς το νόημά της στο μη-νόημα²⁰. Η αλλαγή αυτή κατεύθυνσης είναι θεμελιώδους σημασίας για την εξέλιξή του από πολλές απόψεις. Πρώτα και κύρια κατοχυρώνει την άποψή του για την αστική κοινωνία ως κοινωνία έκπτωτη, χωρίς την ίδια στιγμή να καταφέρνει να βρει διέξοδο από αυτήν την κατάσταση, ενώ άθελά του βάζει τις βάσεις για να αναζητήσει εκ των υστέρων διέξοδο στον μαρξισμό. Δεύτερον, η αδυναμία του να εξηγήσει τον ίδιο τον πόλεμο ως αποτέλεσμα αυτής της κοινωνικής δομής με τα φιλοσοφικά και θεωρητικά εργαλεία που χρησιμοποιούσε μέχρι εκείνη την περίοδο και η ταυτόχρονη επαφή του με τον Χέγκελ, όπως παραδέχεται και ο ίδιος²¹, τον οδηγούν στο να χρησιμοποιήσει τη μεθοδολογία του τελευταίου για τον σκοπό αυτό. Η στροφή του αυτή μπορεί να αποτελεί στροφή από έναν υποκειμενίζοντα ιδεαλισμό προς τον αντικειμενικό ιδεαλισμό του Χέγκελ, αλλά ταυτόχρονα θέτει τις βάσεις για το πέρασμά του στον Μαρξ. Η επαφή του πλέον με τον μαρξισμό είναι αναπόφευκτη, λόγω του θεωρητικού αδιεξόδου στο οποίο έχει περιέλθει, αλλά και λόγω των ολοένα αναπτυσσόμενων επαναστατικών κινήσεων που προκύπτουν κατά τη διάρκεια του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου. Παράλληλα, η επαφή αυτή γίνεται από τη σκοπιά του Χέγκελ. Πλέον, ο Λούκατς δεν μελετά τον οικονομολόγο ή κοινωνιολόγο Μαρξ, αλλά τον φιλόσοφο, τον Μαρξ που

¹⁷ Λαμπρίδης Μ., *Τρία Μελετήματα*, ό.π., σελ. 77

¹⁸ Λούκατς Γκ., *Μαρξισμός και Σταλινισμός*, ό.π., σελ. 7-8

¹⁹ Το βιβλίο αυτό εκδόθηκε για πρώτη φορά το 1920 αλλά ο Λούκατς έχει υποστηρίξει ότι το είχε γράψει ήδη από τα 1914-1915, γεγονός που συμφωνεί και με την γενικότερη πορεία της σκέψης του. στα ελλ. βλ. Lukacs G., *Η Θεωρία του μυθιστορήματος*, Πολύτροπον, Αθήνα 2004

²⁰ Λαμπρίδης Μ., *Τρία Μελετήματα*, ό.π., σελ. 80-81

²¹ Λούκατς Γκ., *Μαρξισμός και Σταλινισμός*, ό.π., σελ. 8-9

επαναθεμελίωσε τη μέθοδο του Χέγκελ²². Όπως υποστηρίζει και ο Η. Αρνον, οι απαντήσεις που αναζητούσε ο Λούκατς και η διαλεκτική του ιστορικού υλισμού ως η θεωρία ενός ραγδαία αναπτυσσόμενου κινήματος οδήγησαν τον Λούκατς στον μαρξισμό σχεδόν με όρους αντικειμενικής κίνησης²³.

Γίνεται, λοιπόν, κατανοητό αυτό που ισχυριστήκαμε και για τον Γκράμσι στο προηγούμενο κεφάλαιο. Ο Λούκατς εκκινεί από μια ηθική στάση αντιπαράθεσης με ένα κοινωνικό σύστημα, το οποίο μοιάζει να καταρρέει, και καταλήγει στον μαρξισμό μέσω μιας εγελιανής προσέγγισης. Η οριστική προσχώρηση του Λούκατς στον μαρξισμό θα επισφραγιστεί από την ένταξή του στο Κομμουνιστικό Κόμμα της Ουγγαρίας το 1918, μετά τη νίκη της Οκτωβριανής Επανάστασης και του μεγάλου κύματος στράτευσης που δημιουργήθηκε ως αποτέλεσμα αυτής²⁴. Η ένταξή του αυτή δεν είναι απολύτως δικαιολογήσιμη λογικά. Μερικές μέρες πριν την ένταξή του στο Κομμουνιστικό Κόμμα της Ουγγαρίας, ο Λούκατς γράφει ένα άρθρο με τίτλο “Ο μπολσεβικισμός ως ηθικό πρόβλημα”, για να καταλήξει στην απόρριψη του μπολσεβικισμού. Ωστόσο, έχει περισσότερη σημασία αυτό το γεγονός όσον αφορά την εξέλιξή του, παρά για την αντιφατική του φύση με την ύστερη πορεία του. Αφενός, μαρτυρεί τη γένεση της μεθοδολογίας που θα χρησιμοποιήσει λίγο καιρό αργότερα στο έργο του *Τακτική και Ηθική*. Αφετέρου, το γεγονός ότι η μεταστροφή του αυτή έγινε με τόσο αιφνίδιο τρόπο μάς δίνει μια εικόνα για τα εσωτερικά κίνητρα του ίδιου και, επομένως, για τον τρόπο με τον οποίον αντιλαμβανόταν τη θεωρία²⁵. Στρατεύεται στην μπολσεβίκικη εκδοχή του μαρξισμού, επειδή ακριβώς θέλει να υπηρετήσει το κίνημα και τη θεωρία εκείνη που δείχνει να απαντά στα ερωτήματα του ίδιου, τα οποία αφορούν την ίδια την κοινωνική δομή και την εύρεση νοήματος στη ζωή των ανθρώπων. Είναι αυτό που αναφέραμε προηγουμένως ως θεωρητικό αδιέξοδο και δεν είναι τυχαία η ραγδαία μετατόπιση που συντελείται στη σκέψη του την αμέσως επόμενη περίοδο από την ένταξή του στο Κομμουνιστικό Κόμμα.

Ο Λούκατς, αμέσως σχεδόν μετά την ένταξή του στο Κομμουνιστικό Κόμμα, αναλαμβάνει τη θέση του κομισάριου του λαού για ζητήματα εκπαίδευσης στην επαναστατική κυβέρνηση του Μπέλα Κουν. Στην εντατική αυτή ενασχόληση του Λούκατς με το κομμουνιστικό κίνημα, τη διαχείριση του νεοσύστατου κράτους των συμβουλίων αλλά και τον μαρξισμό πλέον, θα διαμεσολαβήσει ένα ακόμα έργο του, πριν περάσει στο κατεχοχόν έργο του που συνέβαλε στη μαρξιστική θεωρία, το *Ιστορία και Ταξική Συνείδηση*. Είναι το *Τακτική και Ηθική*, που αναφέραμε προηγουμένως. Το έργο αυτό έχει ιδιαίτερη σημασία, διότι πλέον ο Λούκατς αξιοποιεί την καντιανή του προέλευση, για να επιχειρηματολογήσει ηθικά αυτή τη φορά υπέρ του μπολσεβικισμού. Θα δει στον μπολσεβίκο εκείνον τον τραγικό ήρωα, ο οποίος επιλέγει να αξιοποιήσει θεμιτά και αθέμιτα μέσα για την επίτευξη ενός ηθικού σκοπού. Στην περίπτωση μας το συγκεκριμένο έργο έχει ιδιαίτερη σημασία, γιατί μας δίνει τη δυνατότητα να αντιπαραβάλουμε την επιχειρηματολογία αυτή του Λούκατς με εκείνη του Γκράμσι την ίδια ακριβώς περίοδο, κάτι που θα εξετάσουμε αναλυτικά παρακάτω.

²² Λούκατς Γκ., *Μαρξισμός και Σταλινισμός*, ό.π., σελ. 9

²³ Αρνον Η, “Οι δυσκολίες μιας Ερμηνείας”, Οικονόμου Αν.(επιμ.), *Γκέοργκ Λούκατς*, Πλέθρον, Αθήνα 1987, σελ. 13

²⁴ Καβουλιάκος Κ., “Πολιτική Ηθική, Συνείδηση και Πολιτισμική Ολοποίηση. Η προσχώρηση του Lukacs στο επαναστατικό μαρξισμό”, Υπόμνημα στη Φιλοσοφία, 6 (2007), σελ. 154

²⁵ Καβουλιάκος Κ., “Πολιτική Ηθική, Συνείδηση και Πολιτισμική Ολοποίηση. Η προσχώρηση του Lukacs στο επαναστατικό μαρξισμό”, ό.π., σελ. 156-157

Αυτό είναι και το τελευταίο ντοκουμέντο στο οποίο υπερισχύει ο καντιανός εαυτός του Λούκατς. Φυσικά, στοιχεία της πρώιμης διαμόρφωσής του μπορούμε να βρούμε στο έργο του και αργότερα, χωρίς όμως να έχουν καθοριστικό χαρακτήρα. Το επόμενο έργο του είναι το *Ιστορία και Ταξική Συνείδηση*, που θα επαναφέρει τη φιλοσοφική διερώτηση στο πλαίσιο του μαρξισμού και μάλιστα με μια πολύ ιδιαίτερη προοπτική, αυτή του εγγεληνού μαρξισμού του Λούκατς. Το *Ιστορία και Ταξική Συνείδηση* είναι μια συλλογή που αποτελείται από οκτώ δοκίμια, γραμμένα την περίοδο μεταξύ 1919 και 1922. Στα κείμενα αυτά, με σημαντικότερο αυτό για την πραγματοποίηση, ο Λούκατς όχι μόνο απαντά στα δικά του προσωπικά ερωτήματα, αλλά αναμετρίεται και με την καθιέρωση ενός νέου τρόπου πρόσληψης του μαρξισμού και του ιστορικού υλισμού και καθιερώνει μια σειρά εννοιών που θα παίξουν καθοριστικό ρόλο στην ανάπτυξη του μαρξισμού, ειδικά στη Δύση αλλά όχι μόνο. Δυστυχώς, το βιβλίο αυτό, που εκδόθηκε το 1923 στη Γερμανία, θα βρει αντιμέτωπους μια σειρά θεωρητικών της “επίσημης γραμμής” της Διεθνούς εκείνη την περίοδο, με πρώτους τους Μπουχάριν και Ζηνόβιεφ, οι οποίοι το καλοκαίρι του 1924 στο συνέδριο της Διεθνούς θα το χαρακτηρίσουν ιδεαλιστικό και ρεφορμιστικό²⁶. Ο Λούκατς θα αναγκαστεί να το αποκηρύξει δημόσια, ασκώντας του μάλιστα σκληρή κριτική. Σε αυτό το σημείο εντοπίζεται, συνήθως, και η τρίτη στροφή στο έργο του Λούκατς. Σταδιακά, παύει να δημοσιεύει πολιτικά δοκίμια και επανέρχεται από νέα σκοπιά στα προηγούμενα ενδιαφέροντά του, την αισθητική και τη λογοτεχνία.

Η πιο γνωστή και κοινώς αποδεκτή περιοδολόγηση²⁷ του έργου του είναι αυτή που βλέπει πέντε διαφορετικές περιόδους. Η πρώτη είναι αυτή που περιγράψαμε προηγουμένως και αφορά την “αστική” περίοδό του, την πρώιμη, δηλαδή, κατά την οποία καταπιανόταν με την αισθητική και τη λογοτεχνία. Η δεύτερη είναι αυτή της εισαγωγής του στον μαρξισμό. Εδώ χρειάζεται μια ορισμένη προσοχή. Σε αυτή την περίοδο εντάσσονται από τους αναλυτές του το *Ιστορία και Ταξική Συνείδηση* και, οριακά, ως μεταβατικό το *Τακτική και Ηθική*, και θεωρείται η πιο ενδεικτική περίοδος του μαρξιστή Λούκατς. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα η επόμενη περίοδος, από το 1933 και μετά την καταστολή του από τη Διεθνή, να υποβαθμίζεται και να θεωρείται ως μια προσπάθεια συμμόρφωσης από την πλευρά του προς τις επιταγές της τελευταίας, την ίδια στιγμή που –χωρίς να υποστηρίζουμε ότι μπορούν να συγκριθούν με το *Ιστορία και Ταξική Συνείδηση*– έχει να μας δώσει μια σειρά αξιόλογων κειμένων, όπως το κείμενο για τον Λένιν, τις μελέτες για τον Lassale και τον Mosses Hess, αλλά και το πολύ ενδιαφέρον σχέδιο θέσεων που δημοσίευσε με το ψευδώνυμο Bloom το 1929 στο συνέδριο του Κομμουνιστικού Κόμματος της Ουγγαρίας²⁸. Την παρατήρηση αυτή την κάνουμε, για να προλάβουμε εκείνες τις κριτικές που παραγνωρίζουν αυτά τα κείμενα ως προϊόντα λογοκρισίας. Αν και, προφανώς, ο Λούκατς ήταν αναγκασμένος να παραλείπει πράγματα που γνώριζε εκ των προτέρων πως θα ενοχλούσαν ή να γράφει με ψευδώνυμο (βλ. Bloom), ωστόσο αυτό δεν σημαίνει ότι στα κείμενα αυτά δεν υπάρχουν σημαντικά στοιχεία συνεισφοράς.

Σε κάθε περίπτωση, και για να επιστρέψουμε στην περιοδολόγηση που αναπτύσσουμε, η περίοδος αυτή τελειώνει με την εγκατάστασή του στη Σοβιετική Ένωση το 1933. Στην τέταρτη αυτή περίοδο, ο Λούκατς καταπιάνεται μόνο με ζητήματα λογοτεχνίας και αισθητικής, μην έχοντας τη δυνατότητα να δημοσιεύσει πολιτικά κείμενα (είχε προηγηθεί η

²⁶ Λαμπρίδης Μ., *Τρία Μελετήματα*, ό.π., σελ. 84-85 και 89-90

²⁷ Η ανωτέρω περιοδολόγηση εκτίθεται συστηματικά από τον Arvon H. στο Οικονόμου Αν., *Γκεοργκ Λούκατς*, ό.π., σελ. 16-19

²⁸ Λαμπρίδης Μ., *Τρία Μελετήματα*, ό.π., σελ. 92-93

φυλάκιση και η ανάκρισή του με την κατηγορία της κατασκοπίας). Ήταν μια συνειδητή επιλογή, όπως μας λέει ο ίδιος, που δεν θα του στερούσε την επαφή με το κόμμα, αλλά θα του επέτρεπε να δώσει από μέσα και ως στρατευμένος τη μάχη με τον φασισμό, που γεννιόταν εκείνη την περίοδο, αντί να εξαναγκαστεί στην εθελούσια εξορία για να διατηρήσει τις απόψεις του²⁹. Η πέμπτη και τελευταία περίοδος της ζωής του είναι αυτή μετά το 1956, όταν η αποσταλινοποίηση ρευστοποίησε τα πράγματα στη Σοβιετική Ένωση, με αποτέλεσμα πολλές μορφές λογοκρισίας της προηγούμενης περιόδου να ανακληθούν ως παράγωγα του σταλινισμού, γεγονός που επέτρεψε και στον Λούκατς να βρει διέξοδο, όσον αφορά την προηγούμενη αντιμετώπισή του. Στην περίοδο αυτή, μετά από ένα διάστημα κατά το οποίο, υιοθετώντας –συνειδητά ή μη, μικρή σημασία έχει– θέσεις του χρουστσοφισμού, μάλλον σε μια προσπάθεια ξεκαθαρίσματος με την προηγούμενη περίοδο, ανακύπτουν μέσα από το έργο του όλοι εκείνοι οι προβληματισμοί που πρωτοδιατυπώθηκαν στο *Ιστορία και Ταξική Συνείδηση* με νέα μορφή, διαμορφώνοντας αυτό που σήμερα ονομάζουμε έργο του ύστερου Λούκατς³⁰. Παρά τα αρκετά και σημαντικά ντοκουμέντα αυτής της περιόδου, τα οποία μπορούν να αξιοποιηθούν και συγκριτικά με το πρώιμο έργο του, η έρευνα αυτή του Λούκατς δεν θα ολοκληρωθεί. Θα τον βρει ο θάνατος στις 4 Ιουνίου του 1971 στη Βουδαπέστη.

Όπως γίνεται κατανοητό, το έργο του Λούκατς, αν και όχι ιδιαιτέρως ογκώδες, είναι μεστό και πλούσιο σε συμβολές. Οι εντάσεις και οι διαρκείς μεταβάσεις, που εντοπίσαμε παραπάνω, όχι μόνο δεν μειώνουν την αξία του, αλλά, αντίθετα, παρέχουν μια πληθώρα προοπτικών για μια σειρά ζητημάτων, που άπτονται της αισθητικής, της φιλοσοφίας, της πολιτικής οικονομίας και της πολιτικής και κοινωνικής θεωρίας. Οι πολλές στιγμές του έργου του, αν και για πολλούς αποτελούν σημάδι λικβινταρισμού, είναι τόσο οξυδερκείς και ενδιαφέρουσες, που συμβάλλουν ακόμα διά της κριτικής τους στη θεωρία και ιδιαίτερα τη μαρξιστική. Το έργο του Λούκατς ανακίνησε μια σειρά από ζητήματα, που είχαν παραπέσει την εποχή που έγραφε, αλλά που ακόμα και σήμερα πολλές φορές τείνουν να παραγκωνίζονται. Η μεγάλη συμβολή του είναι ότι είδε μέσα στον μαρξισμό μια δυνατότητα να περιγραφεί η ανθρώπινη πράξη, και κατ' επέκταση η ανθρώπινη κοινωνία, όχι σαν κομμάτι μιας αναπόφευκτης φυσικής εξέλιξης, αλλά ως αισθητή ανθρώπινη δραστηριότητα –για να χρησιμοποιήσουμε την περίφημη φράση του ίδιου του Καρλ Μαρξ³¹. Και, ανεξαρτήτως του αν κατάφερε να απαντήσει στο μεγάλο αυτό ερώτημα, έθεσε τις βάσεις για μια νέα, από μεθοδολογική άποψη, πρόσληψη του μαρξισμού, παράγοντας και αναδεικνύοντας έννοιες και πτυχές που άγγιζαν τον πυρήνα της ανωτέρω προβληματικής, με κεντρική μάλλον αυτήν της πραγμοποίησης, που τόσο έχει απασχολήσει τους μελετητές όλα αυτά τα χρόνια.

Η ιστορική δυνατότητα

Είδαμε προηγουμένως ότι, παρά τις μεγάλες διαφορές που χαρακτηρίζουν το περιβάλλον των δύο θεωρητικών που μελετάμε και παρά την απουσία οποιασδήποτε επαφής μεταξύ τους, η πορεία τους έχει ορισμένα κοινά χαρακτηριστικά. Και οι δύο εκκινούν από μια ιδεαλιστική σκοπιά, η οποία πηγάζει από την πρώιμη διαμόρφωσή τους, και εισάγονται στον μαρξισμό, θεωρητικά και πρακτικά, κυρίως από πολιτικά κίνητρα. Και στις δύο

²⁹ Lowy M., *Ο Λούκατς και ο Σταλινισμός*, Έρασμος, Αθήνα 2009, σελ. 17-18

³⁰ Lowy M., *Ο Λούκατς και ο Σταλινισμός*, ό.π., σελ. 28-33

³¹ Μαρξ Κ., *Θέσεις για τον Φόουερμπαχ*, Ερατώ, Αθήνα 2004, σελ. 57

περιπτώσεις υπάρχει μια ραγδαία μετατόπιση, η οποία παρακινείται αναμφίβολα από την ανάγκη να δοθούν απαντήσεις σε κομβικά ζητήματα, που έφερε στο προσκήνιο η νίκη της Οκτωβριανής επανάστασης. Πέραν, όμως, μιας σχολαστικής προσέγγισης των αιτιών που οδήγησαν τους δύο θεωρητικούς στις συγκεκριμένες επιλογές –άλλωστε, αυτή η προοπτική μάλλον έχει τη μικρότερη σημασία–, υπάρχουν ορισμένα σημαντικά δεδομένα, που προκύπτουν από τα παραπάνω.

Πρώτα και κύρια, και οι δύο συμβολές έχουν ως κεντρική μέριμνα την ανάδειξη εκείνων των μορφών, που αφορούν τους τρόπους συνειδητοποίησης και κινητοποίησης των μαζών. Η κατεύθυνση αυτή προκύπτει από δύο παράγοντες. Αφενός, η προηγούμενη διαμόρφωση των δύο θεωρητικών, τόσο πολιτικά, κυρίως για τον Γκράμσι, όσο και θεωρητικά, και για τους δύο τούς παρέχει τη δυνατότητα να έχουν μια οπτική αρκετά φιλική προς τέτοιες διερωτήσεις, γεγονός που, όπως δείξαμε παραπάνω, δεν ίσχυε για τις κυρίαρχες παραδόσεις του μαρξισμού της Β' Διεθνούς. Αφετέρου (και αυτό δείχνει γιατί επιμείναμε τόσο στο συγκεκριμένο), και οι δύο διακατέχονταν από μια πηγαία θεωρητική και πολιτική ειλικρίνεια, αλλά και ανάγκη να συμβάλουν σε μια ορισμένη συζήτηση, όχι γενικά θεωρητικά, αλλά με συγκεκριμένο τρόπο, απαντώντας στα ερωτήματα της εποχής τους, πάντα σε σχέση προς το συγκεκριμένο κίνημα στο οποίο στρατεύθηκαν. Και από αυτήν την άποψη, η εποχή τους, δηλαδή η εποχή στην οποία ανδρώθηκαν θεωρητικά και την οποία μελετάμε, διέπεται από έναν καθορισμό. Η συγκεκριμένη νίκη της πολιτικής των μπολσεβίκων άνοιξε στο εσωτερικό του μαρξισμού μια συζήτηση για τον τρόπο με τον οποίο οι φιλοσοφικές, οικονομικές και κοινωνιολογικές παραδοχές του μαρξικού έργου μπορούσαν να αποτελέσουν εργαλεία ανάλυσης των συγκεκριμένων επιμέρους περιπτώσεων και, κατ' επέκταση, κατευθυντήριες γραμμές μιας πολιτικής που να υλοποιεί τα προτάγματά του κατά το πρότυπο των θεωρητικών αναπτύξεων του λενινισμού. Όπως γίνεται κατανοητό, αυτή η συζήτηση οδήγησε στην εμφάνιση μιας πληθώρας πεδίων και ερωτημάτων, τα οποία αφορούσαν τους τρόπους συνειδητοποίησης των μαζών, τα μέσα πάλης του κινήματος, την ανάλυση βασικών πολιτικών μορφών και συμπεριφορών, που για ακόμα μία φορά αξίωναν μια ορισμένη ορθότητα, τόσο στο πρακτικό πολιτικό επίπεδο όσο και στο θεωρητικό. Η αντίθεση που αναφέραμε αφετηριακά εμφανίζεται και εδώ με μια νέα μορφή. Προσπάθεια για πολιτική αποτελεσματικότητα από τη μία και οικοδόμηση ενός συμπαγούς και ολοκληρωμένου συστήματος από την άλλη. Φυσικά, η εύκολη εκδοχή ήταν να επανέλθει η θετικιστική προσέγγιση της Β' Διεθνούς, αυτή τη φορά ανάγοντας τις λενινιστικές παρακαταθήκες σε νόμους, εν είδει δόγματος, προσθετικά σε ένα αντίστοιχο εξελικτικό μοντέλο. Αυτή μάλλον είναι και η εκδοχή που, εκουσίως ή μη, καθόρισε τη συζήτηση και μάλλον επικράτησε· ενώ από την άλλη πλευρά αναπτύσσονταν “αιρετικές” οπτικές, οι οποίες έδιναν μεγαλύτερη προτεραιότητα στο ειδικό πρόβλημα που μελετούσαν, χωρίς να προσπαθούν να το εντάξουν στο πλαίσιο μιας “ορθόδοξης” μαρξιστικής αφήγησης. Οι δύο θεωρητικοί, λοιπόν, που μελετάμε ανήκουν σε αυτήν τη δεύτερη τάση. Χωρίς να υποστηρίζουμε πως η συμβολή τους αποτελεί την ορθή εναλλακτική, που δεν ακολουθήθηκε, πρέπει να τονίσουμε το εξής: σε αντίθεση με την κλειστή οπτική της προαναφερθείσας τάσης, οι δύο αυτοί μεγάλοι στοχαστές δίνουν τη δυνατότητα να ανιχνεύσεις νέα πεδία μελέτης μέσα στο πλαίσιο του μαρξισμού. Είναι σαφές πως και οι δύο, τουλάχιστον αρχικά, τοποθετούνται από μια οριακά μη μαρξιστική σκοπιά, με πολλές συγχίσεις ως προς την άποψη και, όπως πιθανότατα μπορούν να ισχυριστούν ορισμένοι, όχι αποτελεσματικά. Ωστόσο, αντί να περιορίζουν τον ορίζοντα μελέτης του μαρξισμού, τον διευρύνουν.

Έτσι περνάμε στη δεύτερη παρατήρηση. Πολύ μεγάλη σημασία γι' αυτήν τους την ιδιαιτερότητα έχει η πρώιμη ιδεαλιστική τους διαμόρφωση. Το γεγονός ότι αναμετρήθηκαν με κλασικά ερωτήματα της αστικής φιλοσοφίας και θεωρίας τούς έδωσε τη δυνατότητα να προβάλουν τη διερώτηση αυτή και στο πλαίσιο του μαρξισμού. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι αυτό της ηθικής. Η διερώτηση περί ηθικής στάσης είναι μια κλασική κατηγορία της αστικής θεωρίας, την οποία ο μαρξισμός απέβαλε από τις τάξεις του. Η κλασική διάκριση μεταξύ είναι και πρέπει, όντος και δέοντος, είναι μια διάκριση που στο πλαίσιο μιας μαρξιστικής ανάλυσης καταρρίπτεται, με την έννοια ότι το κεντρικό αξιολογικό κριτήριο που τίθεται είναι το ταξικό και, κατ' επέκταση, το σύστημα αξιών της οποίας κοινωνικής δομής καθορίζεται από λειτουργικές για το σύστημα παραδοχές, που επιβάλλονται από την κυρίαρχη τάξη και τα συμφέροντά της. Στο πρώιμο έργο τους οι θεωρητικοί μας καταπιάστηκαν με αυτό το ζήτημα, επηρεασμένοι κυρίως από καντιανές προσεγγίσεις, επανανοηματοδοτώντας όμως την έννοια της ηθικής.

Στην περίπτωση του Λούκατς, το χαρακτηριστικό του έργο, στο οποίο καταπιάνεται με το ζήτημα της ηθικής με τον πιο άμεσο και εμφανή τρόπο, είναι το *Τακτική και Ηθική*, που είδαμε και προηγουμένως, γραμμένο στα 1919, την πρώτη περίοδο στράτευσης του Λούκατς στο κομμουνιστικό κίνημα. Στο συγκεκριμένο δοκίμιο ο Λούκατς γράφει –σε ένα από τα πλέον γνωστά αποσπάσματα του έργου του:

«Η ηθική απευθύνεται στο άτομο και αυτό σημαίνει αναγκαστικά ότι επιβάλλει στη συνείδηση και στη συναίσθηση ευθύνης του ατόμου το αξίωμα ότι αυτό θα έπρεπε να ενεργεί ως αν η αλλαγή του πεπρωμένου της ανθρωπότητας να εξαρτάται από τη δική του δράση ή τη δική του αδράνεια και ότι η προσέγγιση αυτής της αλλαγής διευκολύνεται ή παρεμποδίζεται από την τακτική που το άτομο πρόκειται να υιοθετήσει.»³²

Το ανωτέρω απόσπασμα θεωρείται από τους περισσότερους αναλυτές του Λούκατς ως ο βασικός ορισμός, στη βάση του οποίου ανέπτυξε τις επεξεργασίες του για το ζήτημα της ηθικής. Ποιος μπορεί να αρνηθεί το γεγονός ότι η ανωτέρω διερώτηση περί ηθικής στάσης τίθεται, συνειδητά ή μη, τόσο σε θεωρητικό επίπεδο όσο και στο πεδίο της πολιτικής πρακτικής, από τα περισσότερα, αν όχι όλα τα μαρξιστικά ρεύματα, μηχανιστικά ή μη; Προφανώς, η συλλογιστική και η μέθοδος που ακολουθεί στο *Τακτική και Ηθική* κουβαλά ακόμα με έντονο τρόπο την καντιανή παρακαταθήκη του πρώιμου έργου του. Ωστόσο, εξετάζοντας την ανάπτυξη του επιχειρήματος του Λούκατς, θα δούμε ότι επιχειρεί να διαχειριστεί το ζήτημα με έναν ιδιαίτερο τρόπο. Σύμφωνα με τον Robert Lanning³³, ο προβληματισμός του Λούκατς αναπτύσσεται σε μια περίοδο στην οποία συντελείται η μετατόπισή του από τον ρόλο του αριστερού αστού διανοούμενου στον ρόλο του μαρξιστή κομμουνιστή διανοούμενου και φέρει πάνω της όλα τα χαρακτηριστικά αυτής της μετατόπισης. Για τον Λούκατς, λοιπόν, η ηθική πράξη καθοδηγείται από την ηθική συνείδηση και τη συναίσθηση ευθύνης, μια θέση που επιβεβαιώνεται σε περισσότερα από ένα γραπτά του εκείνης της περιόδου. Στο *Τακτική και Ηθική* το συνδέει και με ορισμένες ακόμα προκείμενες. Αφενός, με το γεγονός ότι οι άνθρωποι είναι αναγκασμένοι να πάρουν θέση υπέρ του σοσιαλισμού ή υπέρ της αστικής κοινωνίας-καπιταλισμού και ότι, ως εκ τούτου, δεν υπάρχει περιθώριο ουδέτερης στάσης ανάμεσα σε αυτές τις δύο διαρκώς συγκρουόμενες προοπτικές. Αφετέρου, τονίζει ότι οι άνθρωποι πρέπει μέσα από τη συλλογική τους ύπαρξη, στο πλαίσιο της κοινωνίας, να αναζητούν διαρκώς τη γνώση των

³² Λούκατς Γκ., *Τακτική και Ηθική*, Γρηγόρης, Αθήνα 1982, σελ. 52

³³ Lanning R., "Ηθική και αυτεξούσιο: Η Επανάσταση και ο Πλήρως Ανεπτυγμένος Άνθρωπος στον Georg Lukacs", *Ουτοπία*, 52 (2002), σελ. 111 και 113

συνθηκών που θα τους παρέχει τη δυνατότητα πρόβλεψης του αποτελέσματος, της θετικής ή αρνητικής έκβασης, των πράξεών τους³⁴. Βλέπουμε ότι, αν και η αφετηρία του επιχειρήματος του Λούκατς είναι ιδεαλιστικής προέλευσης, συνδέει έμμεσα την ηθική με την ταξική πάλη –μέσα από τη σύγκρουση σοσιαλισμού-καπιταλισμού– και, το σημαντικότερο, την ανάγει σε γνωστική διαδικασία. Με αυτόν τον τρόπο, η ηθική στάση εξαρτάται από τη γνώση των συνθηκών και, σε τελική ανάλυση, μπορεί να αναχθεί στην ανθρώπινη συνειδητότητα ή, διατυπωμένο με μαρξιστικούς όρους, στην ταξική συνείδηση. Η συλλογιστική του Λούκατς, αν και δεν είναι μαρξιστική, όχι αμιγώς τουλάχιστον, μας δίνει τη δυνατότητα να παράξουμε εκ των υστέρων μια μαρξιστική προσέγγιση περί ηθικής, κάτι που και ο ίδιος ο Λούκατς επιχειρεί με έμμεσο τρόπο στο μεταγενέστερο έργο του.

Στην περίπτωση του Γκράμσι τα πράγματα δεν είναι πολύ διαφορετικά. Σε ένα απόσπασμα του τετραδίου 18, από τα *Τετράδια της Φυλακής*, γραμμένο το 1934, ο Γκράμσι πραγματεύεται τη γνωστή αρχή του Εμ. Καντ περί ηθικής, ότι πρέπει:

«Να ενεργείς με τρόπο τέτοιο, ώστε η διαγωγή σου να μπορεί να γίνει κανόνας για όλους τους ανθρώπους, σε όμοιες συνθήκες.»³⁵

Και υποστηρίζει ότι το λάθος του Καντ έγκειται στο γεγονός ότι όμοιες συνθήκες δεν υπάρχουν, παρά ο ίδιος ο δρων είναι φορέας και κατασκευαστής αυτών των συνθηκών, για να καταλήξει ότι:

«δηλαδή αυτός “πρέπει” να ενεργεί σύμφωνα με ένα “μοντέλο” που θα ήθελε να διαδοθεί μεταξύ όλων των ανθρώπων, σύμφωνα με έναν τύπο πολιτισμού για τον ερχομό του οποίου εργάζεται ή για τη διατήρηση του οποίου αντιστέκεται στις διαλυτικές δυνάμεις κ.λπ.»³⁶

Η λογική του ανωτέρω αποσπάσματος δεν είναι πολύ διαφορετική από αυτή της σύγκρουσης των συστημάτων που είδαμε στον Λούκατς προηγουμένως. Παράλληλα, σύμφωνα με τον Μ. Lowy³⁷, στον Γκράμσι το πρόβλημα της ηθικής μπορεί να ξεπεραστεί μόνο αν ο μαρξισμός ιδωθεί ως φιλοσοφία της πράξης –με την έννοια της φιλοσοφίας που συνδέει διαλεκτικά θεωρία και πρακτική, όπου η θεωρία είναι γνώση του παρόντος, το οποίο μετασχηματίζεται διά της πράξης που προκύπτει από αυτήν τη γνώση, μετασχηματίζοντας με τη σειρά της την ίδια τη γνώση. Η ηθική, ιδωμένη μέσα από αυτό το πρίσμα, είναι η πράξη που επιβάλλεται από τη γνώση και διαρκώς μετασχηματίζεται, όσο η πρακτική μετασχηματίζει το ίδιο το αντικείμενο της γνώσης. Η ριζοσπαστική αυτή τοποθέτηση του ζητήματος από τον Γκράμσι δεν απέχει πολύ από την προσέγγιση του Λούκατς, αν και προχωρά ένα βήμα παραπέρα –λογικό, αν σκεφτεί κανείς ότι οι συγκεκριμένες επεξεργασίες εντοπίζονται στην ώριμη περίοδο του έργου του, σε αντίθεση με τον προηγούμενο. Το αποτέλεσμα σε κάθε περίπτωση είναι το ίδιο: μια νέα πρόσληψη του ζητήματος της ηθικής σε μαρξιστική κατεύθυνση.

Η πραγμάτευση αυτή της διερώτησης περί ηθικής, από την πλευρά μας δεν πραγματοποιείται με σκοπό να ξαναστήσει στα πόδια της μια παρωχημένη κατηγορία. Αντίθετα, αναγνωρίζοντας ότι στο πλαίσιο των κοινωνιών υφίσταται με αντικειμενικό τρόπο

³⁴ Lanning R., “Ηθική και αυτεξούσιο: Η Επανάσταση και ο Πλήρως Ανεπτυγμένος Άνθρωπος στον Georg Lukacs”, ό.π., σελ. 115

³⁵ Γκράμσι Α., *Ιστορικός Υλισμός*, Οδυσσέας, Αθήνα 1973, σελ. 84

³⁶ Γκράμσι Α., *Ιστορικός Υλισμός* ό.π., σελ. 84-85

³⁷ Lowy Μ., “Γκράμσι και Λούκατς”, ό.π., σελ. 125

ένα πλαίσιο αξιών που υπαγορεύει ορισμένες πρακτικές, μέσω της ανωτέρω προσέγγισης μπορεί να προκύψει μια νέα έννοια της ηθικής, σε άλλη βάση. Μια έννοια της ηθικής η οποία θα ξεπερνά τη διάκριση είναι και δέοντος και θα τα συνδέει διαλεκτικά μέσω μιας ταξικής ανάλυσης, σύμφωνα με την οποία η επιβεβλημένη κάθε φορά κοινωνική πρακτική δεν θα υιοθετείται εν αγνοία του υποκειμένου για τη διατήρηση αναχρονιστικών κοινωνικών δομών, αλλά θα οικοδομείται συλλογικά και με αναλυτικό επιστημονικό τρόπο, συνδεδεμένη με μια ανώτερη κοινωνική μορφή.

Παράλληλα, η γνώση αυτή της κλασικής αστικής επιστήμης είχε πολύ σημαντικό αντίκτυπο στην οξύτητα της σκέψης τους. Η σημασία που έχει η ενασχόληση με την αστική θεωρία μπορεί να αποκαλυφθεί και από τους ίδιους. Ο μαρξισμός, και πιο συγκεκριμένα το μαρξικό έργο, αποτελεί κατά μία άποψη τομή για την ιστορία των ιδεών. Τα υλικά, ωστόσο, που χρησιμοποιεί τα αντλεί από την προηγούμενη παρακαταθήκη, είτε μέσω αναστροφής είτε της κριτικής χρησιμοποίησης. Υπό αυτή την έννοια, ο Γκράμσι υποστηρίζει ότι η σκέψη του Μαρξ δεν είναι απλώς «η ενότητα μια σειράς μεγάλων ανδρών της επιστήμης», αλλά μια τομή, διότι «κανείς από τους άλλους δεν έχει ποτέ παραγάγει μια πρωτότυπη και ενιαία αντίληψη για τον κόσμο»³⁸. Συνεπώς, η γνώση της προηγούμενης θεωρητικής παράδοσης είναι γνώση των προϋποθέσεων του μαρξισμού και μπορεί να αποδειχτεί ιδιαιτέρως χρήσιμη για την καλύτερη ερμηνεία του και τη διαχείριση προβλημάτων που μπορεί να προκύπτουν. Ενδεικτική είναι ξανά η θετικιστική ερμηνεία που είδαμε προηγουμένως να αναπτύσσεται στα πλαίσια της Β' Διεθνούς και η αδυναμία αυτών των θεωρητικών να επεξεργαστούν διαλεκτικά τις μαρξικές κατηγορίες.

Η τρίτη, λοιπόν, παρατήρηση αφορά ακριβώς το ζήτημα της διαλεκτικής. Δεν είναι τυχαίο ότι αμφότερες οι ερμηνείες του μαρξισμού τόσο από τον Γκράμσι όσο και από τον Λούκατς έχουν χαρακτηριστεί ως εγγελιοποιημένος και εγγελιανός μαρξισμός, αντίστοιχα. Είναι ακριβώς η επαναφορά της εγγελιανής μεθόδου στη συζήτηση που, προσαρμοσμένη στο μαρξιστικό πλαίσιο, επιτρέπει στους δύο θεωρητικούς να καταπιάνονται με ιδιαίτερο τρόπο με τα ζητήματα της θεωρίας. Και, για να είμαστε ακριβείς, είναι η διαλεκτική που τους επιτρέπει να αποφύγουν την κατεξοχήν θετικιστική μονοδιάστατη ερμηνεία των κοινωνικών φαινομένων, την οπτική, δηλαδή, σύμφωνα με την οποία η οικονομία-παραγωγή (βάση), καθορίζει μονομερώς οτιδήποτε διαδραματίζεται στις υπόλοιπες κοινωνικές δομές (εποικοδόμημα) –μια λογική εξελικτική, που αναμένει όλες οι κοινωνικές αλλαγές να προκύψουν ως φυσικό αποτέλεσμα της ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων και στερεί από τα υποκείμενα τη ζωτική δύναμη που τους επιτρέπει να λειτουργούν ως τέτοια. Αντίθετα, στη δική τους οπτική οι δύο πλευρές αλληλεπιδρούν (με ποιους τρόπους και μορφές θα το εξετάσουμε αναλυτικά παρακάτω) χωρίς να χάνεται η διάκριση μεταξύ τους, αλλά ούτε και ο σημαίνων ρόλος της οικονομίας.

Όλα τα παραπάνω επιτρέπουν στους Γκράμσι και Λούκατς να ανοίξουν νέα πεδία μελέτης για τον μαρξισμό, ακολουθώντας ο καθένας τον δικό του ιδιαίτερο δρόμο, ο πρώτος μέσω της μελέτης της πολιτικής θεωρίας και ο δεύτερος μέσω της φιλοσοφίας, χωρίς φυσικά ο διαχωρισμός να είναι απόλυτος. Νέα πεδία μελέτης, τα οποία υπό όρους μπορούν να επιτρέψουν την πραγμάτευση ζητημάτων που για τον μαρξισμό αποτελούσαν –και δυστυχώς σε πολλές περιπτώσεις ακόμα αποτελούν– απλώς παρεπόμενα της οικονομικής εξέλιξης. Νέα πεδία μελέτης, που εμείς στην παρούσα μελέτη προσπαθούμε να

³⁸Lowy M., “Γκράμσι και Λούκατς”, ό.π., σελ. 125

Θεματοποιήσουμε κάτω από τις έννοιες της πολιτικής και του υποκειμενικού παράγοντα, πάντα σε σχέση προς την θεμελιώδους σημασίας επίδραση της παραγωγικής δομής.

Φυσικά, η στροφή αυτή προς τη μελέτη πολιτικών κατηγοριών υπό μαρξιστικό πρίσμα δεν είναι ούτε τυχαία ούτε στερείται ιστορικής υλικής βάσης. Από τη μία πλευρά, η πολιτικοποίηση του μαρξισμού από τον Λένιν και τους μπολσεβίκους, για τη συγκεκριμένη κατάσταση της Ρωσίας, τη θέση της στο παγκόσμιο σύστημα, αλλά και τις μορφές πάλης που προσαρμόζονταν καλύτερα σε αυτήν, οδήγησε τους μαρξιστές που επηρεάστηκαν από αυτούς να καταπιαστούν με τα αντίστοιχα ερωτήματα, που αφορούσαν τη δική τους ιδιαίτερη περίπτωση. Από την άλλη πλευρά, εκείνη την περίοδο, τόσο στην ανεπτυγμένη Δύση όσο και στην Ανατολή, στην οποία το πρώτο σοσιαλιστικό κράτος έκανε τα πρώτα του βήματα, το ζήτημα των πολιτικών μορφών, αλλά και της συνείδησης των μαζών (όπως θα δούμε αναλυτικότερα παρακάτω), ερχόταν να τεθεί με νέους όρους. Ο καπιταλισμός στην ανάπτυξή του είχε βρει νέες μορφές επιβολής και πειθούς, άγνωστες μέχρι εκείνη τη στιγμή στη μαρξιστική ανάλυση. Η οικοδόμηση του σοσιαλισμού, από την άλλη πλευρά, έθετε ερωτήματα, που η απάντησή τους έμοιαζε με πλοήγηση σε αχαρτογράφητα νερά. Το επιχείρημά μας, ότι έχει ιδιαίτερη σημασία η ομοιότητα των αντιλήψεων του Γκράμσι και του Λούκατς, λόγω ακριβώς της μεταξύ τους παντελούς έλλειψης επαφής, βλέπουμε πως έχει μία ακόμη διάσταση: ήταν, κατά κάποιον τρόπο, ανάγκη της εποχής να τεθούν αυτά τα ερωτήματα. Και, ανεξαρτήτως κατάληξης ή αξιολογικής κρίσης για το έργο των δύο αυτών θεωρητικών, είναι γεγονός πως αποτέλεσαν τους δύο βασικούς εκφραστές της τάσης αυτής.

Ο συσχετισμός και ο διάλογος που θα επιχειρήσουμε παρακάτω να αναπτύξουμε ανάμεσα στις δύο προσεγγίσεις δεν είναι μόνο εσωτερικά θεωρητικά δικαιολογημένος, αλλά εδράζεται και στην ιστορική ιδιαιτερότητα μιας ορισμένης περιόδου. Φυσικά, δυνητική ιστορία δεν υπάρχει και μια τέτοια διερώτηση γύρω από το αν κάτι θα μπορούσε να εξελιχθεί διαφορετικά είναι μια νοητική διεργασία μικρής σημασίας για τη δική μας προσέγγιση. Πιστεύουμε, όμως, ότι έχει αξία μια προσπάθεια ανασκευής των εγχειρημάτων των δύο θεωρητικών, η οποία να καταδεικνύει μια στιγμή της μαρξιστικής σκέψης που οι παραγωγοί της λειτουργούσαν εν αγνοία τους με κοινό τρόπο και η οποία έμελλε να καθορίσει σε σημαντικό βαθμό την ανάπτυξη του μαρξισμού σε διάφορες εκδοχές του. Επιπλέον, μια τέτοια συνδυαστική ερμηνεία του μαρξισμού των Γκράμσι και Λούκατς θα μπορούσε να αποτελέσει εκείνο το πρίσμα, το οποίο θα μας επιτρέψει μια διαφορετική ματιά στη μετέπειτα πορεία του μαρξισμού – μια ματιά που θα ξεφεύγει από τις πολώσεις που ιστορικά έχουν παραχθεί στο εσωτερικό της μαρξιστικής θεωρίας σε όλη την πορεία της εξέλιξής της.

Ενότητα

2

Πραγμοποίηση και Ηγεμονία

Έχοντας εξετάσει μέχρι στιγμής την κοινότητα αντιλήψεων που χαρακτηρίζει τους Γκράμσι και Λούκατς, αλλά και τον τρόπο ανάπτυξης των δύο αυτών θεωρητικών παρεμβάσεων ιστορικά αλλά και πολιτικά, μπορούμε πλέον να περάσουμε στην ανασκευή του κατεξοχήν έργου των δύο θεωρητικών που μελετάμε. Για τον σκοπό αυτό θα αξιοποιήσουμε δύο από τις κεντρικές έννοιες του έργου των δύο προαναφερθέντων: την έννοια της ηγεμονίας ως την προσπάθεια παραγωγής μιας θεωρίας της πρακτικής πολιτικής και την έννοια της πραγμοποίησης ως τη φιλοσοφική και αναλυτική βάση κατανόησης του τρόπου πρόσληψης της πραγματικότητας σε συνειδησιακό επίπεδο. Ωστόσο, για την καλύτερη κατανόηση του επιχειρηματός μας, είναι απαραίτητο να δούμε προηγουμένως μέσα από ποια διαδικασία προκύπτουν η έννοια της ηγεμονίας ως καθοριστική για το έργο του Γκράμσι και γιατί η έννοια της πραγμοποίησης καθίσταται κεντρική για το έργο του Λούκατς, τουλάχιστον στην περίοδο την οποία μελετάμε.

Μετά τον Λένιν

Αν μέχρι στιγμής έχουμε αναφέρει ότι οι δύο συμβολές που μελετάμε αποκτούν ιδιαίτερη αξία λόγω της ομοιότητάς τους, αλλά και λόγω των συνθηκών κάτω από τις οποίες προέκυψαν, πρέπει τώρα να δούμε μέσα από ποια διαδικασία φτάσαμε σε αυτή την προβληματική. Η έννοια της πραγμοποίησης ανάγεται σε κεντρική από τον Λούκατς, για να εξηγήσει τον τρόπο με τον οποίο επέρχεται η αλλοτρίωση των κοινωνικών σχέσεων στον καπιταλισμό, καθώς και τον τρόπο με τον οποίο οικοδομείται η συνείδηση (ψευδής ή μη), πάντα ως προϋπόθεση για την ανατροπή του ίδιου του συστήματος, του οποίου και αποτελεί αποτέλεσμα. Η έννοια της ηγεμονίας έχει στο έργο του Γκράμσι κεντρική θέση, διότι ο τελευταίος θεωρεί πως η ανάλυση των μορφών, μέσα από τις οποίες επιτυγχάνεται η ηγεμονία μιας τάξης ή μιας συμμαχίας τάξεων και κοινωνικών στρωμάτων, είναι απαραίτητη προϋπόθεση για την ανατροπή της υφιστάμενης ηγεμονίας και κυριαρχίας, αλλά και για την οικοδόμηση μιας αντιπαραθετικής ηγεμονίας της εργατικής τάξης. Όπως γίνεται αμέσως κατανοητό, και οι δύο προβληματικές περιστρέφονται γύρω από έναν κοινό πυρήνα, πως η ανθρώπινη δραστηριότητα μέσα από την κατανόηση του περιβάλλοντός της μπορεί να μετασχηματίσει τον τρόπο κοινωνικής οργάνωσης που επικρατεί. Η προοπτική αυτή, αρκετά απομακρυσμένη από τη λογική της Β' Διεθνούς που είδαμε προηγουμένως, πηγάζει από μια δυνατότητα που ανέδειξε ο λενινισμός.

Ο Λένιν, μέσα από το θεωρητικό και πολιτικό του έργο, αλλά και την πολιτική πρακτική όσων συσπειρώθηκαν γύρω από τους μπολσεβίκους, ανέδειξε την εξής δυνατότητα: οι άνθρωποι, όταν κατανοούν τις συνθήκες μέσα στις οποίες λειτουργούν κοινωνικά και από τις οποίες προκύπτει κάθε φορά η δοσμένη οργάνωση ενός συστήματος –του κεφαλαιοκρατικού στην προκειμένη περίπτωση–, μπορούν να λειτουργήσουν με ορισμένο

τρόπο, ο οποίος θα απελευθερώσει προοδευτικές, ανατρεπτικές δυνάμεις, τόσο οικονομικά όσο και κοινωνικά, οι οποίες προϋπήρχαν ως τάσεις στο ίδιο το σύστημα το οποίο ανατρέπουν. Η διαφορά της ανωτέρω προσέγγισης από τις προηγούμενες, αλλά και αρκετές μεταγενέστερες, έγκειται στο γεγονός ότι, συνδέοντας διαλεκτικά την ύπαρξη αντικειμενικών συνθηκών με την υποκειμενική ανθρώπινη δραστηριότητα, αποφεύγει τόσο τον βολονταρισμό όσο και τον μηχανικισμό. Δεν είναι βουλησιαρχική, διότι κατανοεί ότι είναι η οικονομική-παραγωγική δομή που δημιουργεί τους όρους δυνατότητας ύπαρξης μιας ορισμένης κατανόησης και πράξης. Δεν καταλήγει όμως και στον μηχανικισμό, διότι κατανοεί ότι η ανατροπή του κεφαλαιοκρατικού συστήματος, μέσω της συνειδητοποίησης και της πρακτικής που αυτή επιβάλλει, προκύπτει ως όρος δυνατότητας και όχι ως φυσικό αποτέλεσμα.

Η αντιπαράθεση με τη βουλησιαρχική προσέγγιση, στην περίπτωση μας, έχει απέναντί της απόψεις όπως αυτές των Σορέλ και Μπερζόν, δύο θεωρητικών που, όπως είδαμε, επηρέασαν ιδιαίτερα τους δύο θεωρητικούς που μελετάμε. Μια και αναφερθήκαμε στο συγκεκριμένο ζήτημα σε προηγούμενο κεφάλαιο και επειδή η αντιπαράθεση γίνεται εύκολα κατανοητή, δεν θα επεκταθούμε περισσότερο, αν και πρέπει να αναφέρουμε πως στην περίπτωση του Λούκατς υπάρχουν εμφανείς τάσεις προς αυτήν την κατεύθυνση, πράγμα που θα εξηγήσουμε παρακάτω. Ωστόσο, για την αντιπαράθεση του Λένιν με τον μηχανικισμό χρειάζονται ορισμένες παρατηρήσεις.

Ο Λένιν διαφοροποιείται από τη Β' Διεθνή σε επίπεδο ανάλυσης ως προς την ερμηνεία της για το μαρξικό εξηγητικό μοντέλο περί κοινωνικής εξέλιξης και επανάστασης. Συγκεκριμένα, θα μπορούσαμε να συμπυκνώσουμε την αντίθεση αυτή γύρω από ένα ιδιαίτερα καθοριστικό για την πορεία του μαρξισμού σχήμα, που εντοπίζεται στον πρόλογο της *Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας* του ίδιου του Καρλ Μαρξ. Πρόκειται για το περίφημο απόσπασμα, σύμφωνα με το οποίο «Σε μια ορισμένη βαθμίδα της ανάπτυξής τους, οι υλικές παραγωγικές δυνάμεις της κοινωνίας έρχονται σε αντίφαση με τις υπάρχουσες σχέσεις παραγωγής [...] μέσα στις οποίες κινούνταν μέχρι τότε. Από μορφές ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων αυτές οι σχέσεις μετατρέπονται σε δεσμά τους. Τότε επέρχεται μια εποχή κοινωνικής επανάστασης.»³⁹ Η μηχανιστική αντίληψη βλέπει στο παραπάνω απόσπασμα μόνο δυνάμεις παραγωγής και σχέσεις παραγωγής. Μέσω της ποσοτικοποίησης αυτών των δύο μεγεθών, επιχειρεί να κατασκευάσει εξηγητικά μοντέλα στη βάση μιας απόλυτης εξάρτησης των κοινωνικών, πολιτικών, ιδεολογικών και λοιπών μορφών από την παραγωγική δομή του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής. Επιπλέον, λόγω αδυναμίας αντίληψης των περίπλοκων μορφών που αναπτύσσονται ανάμεσα σε αυτά τα δύο επίπεδα, υποκύπτει σε ένα ακόμα λάθος. Ταυτίζει το επίπεδο αφαίρεσης, στο οποίο τοποθετείται η μαρξική ανάλυση, με το επίπεδο της πραγματικότητας, καταλήγοντας σε μια ουσιαστική αντιστροφή του σχήματος. Αντί η μελέτη του επιπέδου ανάπτυξης των δυνάμεων παραγωγής και της αντίθεσης με τις σχέσεις παραγωγής να είναι ενδεικτική για τις δυνατότητες που ανοίγονται σε επίπεδο κοινωνικής και πολιτικής πρακτικής, η πολιτική και κοινωνική πρακτική της εργατικής τάξης καθίσταται ενδεικτική για τη μη επαρκή ανάπτυξή τους. Εν ολίγοις, δεν εξηγεί η αντίθεση παραγωγικών δυνάμεων και σχέσεων την κατάσταση σε κοινωνικό και συνειδησιακό επίπεδο, αλλά η δοσμένη κοινωνική κατάσταση και η συνείδηση της εργατικής τάξης την προαναφερθείσα αντίθεση.

³⁹ Μαρξ Κ., *Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 2011, σελ. 19

Η λενινιστική προσέγγιση είναι αρκετά διαφορετική από αυτή που μόλις είδαμε. Για την καλύτερη κατανόηση της διαφοροποίησης αυτής, ιδιαίτερα διαφωτιστική είναι η μεθοδολογία του Luciano Gruppi. Για τον σκοπό αυτό, δανείζεται την έννοια του οικονομικοκοινωνικού σχηματισμού από την ομώνυμη μελέτη ενός άλλου Ιταλού θεωρητικού, του Αιμίλιο Σερένι⁴⁰. Η έννοια αυτή του οικονομικοκοινωνικού σχηματισμού, καθώς και η μελέτη του τελευταίου, αναφέρονται στον πρόλογο της *Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας*, που είδαμε προηγουμένως. Σύμφωνα με αυτή την ερμηνεία, ο κοινωνικοοικονομικός σχηματισμός αποτελεί ένα διαρκώς εξελισσόμενο προτομές (ενν. διαδικασία) και όχι ένα αμετάβλητο σύστημα. Αυτό επιτρέπει την αξιοποίηση του μαρξισμού στη δυναμικότητά του και όχι ως ένα κλειστό μοντέλο νόμων που εφαρμόζεται διά πάσαν νόσον. Είναι η έμφαση στη μεθοδολογία και στην ουσία της μαρξικής ανάλυσης και όχι στις διατυπώσεις ή τα ειδικά συμπεράσματα.

Η αντίληψη αυτή κατά τον L. Gruppi έχει δύο βασικές εκφράσεις στη λενινιστική προσέγγιση. Πρώτον, ο Λένιν προτείνει τη μελέτη της τάσης μεταβολής των νόμων που είχαν διατυπωθεί από τον Μαρξ, σε αντίθεση με τη μηχανιστική προσέγγιση, η οποία τα αποδεχόταν ως φυσικούς νόμους και μέσω της ποσοτικοποίησης των κοινωνικών και παραγωγικών δεδομένων προσπαθούσε να εξηγήσει τα αντίστοιχα φαινόμενα⁴¹. Τάση μεταβολής στην προκειμένη περίπτωση σημαίνει ότι ο οικονομικοκοινωνικός σχηματισμός, αν θεωρηθεί μια διαρκώς μεταβαλλόμενη κατάσταση, μέσα σε κάθε φωτογραφική αποτύπωση των δεδομένων που αντιλαμβανόμαστε ως στατικά, κρύβει τα στοιχεία εκείνα που μπορούν να οδηγήσουν στο πέρασμα σε μια νέα κατάσταση. Ενδεικτικές από πολιτικο-θεωρητική σκοπιά σε αυτή την κατεύθυνση είναι οι τοποθετήσεις του Λένιν για την επανάσταση του 1905, αλλά και τη δυνατότητα επαναστατικής ανατροπής στην καθυστερημένη οικονομικά και παραγωγικά Ρωσία. Στην περίπτωση αυτή υποστήριξε ότι, αν και η επανάσταση είχε αστικό-δημοκρατικό χαρακτήρα ως προς τα αιτήματά της, το προλεταριάτο όχι μόνο μπορούσε, αλλά όφειλε κιόλας να αναλάβει την καθοδήγησή της, και μάλιστα υποστήριξε ότι ήταν η μόνη κοινωνική δύναμη που μπορούσε να εξασφαλίσει την επιτυχία της επανάστασης και τη συνέπεια ως προς τους στόχους και τις διακηρύξεις της. Η κατεύθυνση αυτή ήταν αποτέλεσμα μιας ανάλυσης που έβλεπε ότι η Ρωσία δεν μπορούσε να περάσει από μια ομαλή αστικό-δημοκρατική φάση και ότι ο μόνος τρόπος να διασφαλιστεί η υλοποίηση των αιτημάτων αυτών ήταν να συνδεθούν με μια ευρύτερη κατεύθυνση σοσιαλιστικού μετασχηματισμού υπό την κυριαρχία της εργατικής τάξης.

Δεύτερον, ο Λένιν αντιλαμβανόταν ότι ο Μαρξ διατύπωνε γενικές θέσεις, για να καταφέρει να παραγάγει μια γενική αφήγηση και εν συνεχεία να εξηγήσει τα ειδικά κάθε φορά φαινόμενα. Η διαφορά αυτή των επιπέδων είναι θεμελιώδους σημασίας για την εφαρμογή της μαρξιστικής θεωρίας στην πλήρη δημιουργικότητά της και όχι εργαλειακά. Αντιλαμβανόταν ότι αφαιρετικά διατυπωμένες θέσεις δεν μπορούν να εφαρμοστούν στην πραγματικότητα με απόλυτη αναλογία, και πως η έκφραση της αντίθεσης μέσω παραγωγής και σχέσεων παραγωγής στο επίπεδο του εποικοδομήματος είναι μια περίπλοκη διαδικασία, που διαμεσολαβείται από πολλές ακόμα παραμέτρους. Αντίστοιχα, λοιπόν, και για τη δυνατότητα επανάστασης στην καθυστερημένη Ρωσία, η άποψη του Λένιν ήταν ότι το γεγονός ότι εκφραζόταν μέσα από μισο-φεουδαρχικές δομές σε επίπεδο πολιτικής και κοινωνικής οργάνωσης, αλλά και στο επίπεδο συνείδησης των μαζών, ήταν δευτερεύον, με την έννοια ότι ο καπιταλισμός που γεννιόταν εκείνη την περίοδο στη Ρωσία

⁴⁰ Gruppi L., *Η Έννοια της Ηγεμονίας στον Γκράμσι*, Θεμέλιο, Αθήνα 1977, σελ. 30

⁴¹ Gruppi L., *Η Έννοια της Ηγεμονίας στον Γκράμσι*, ό.π., σελ. 39-40

δημιουργούσε τους όρους ανατροπής αυτών των μορφών, αλλά και του ίδιου του τρόπου κοινωνικής οργάνωσης εν γένει⁴².

Ένα στοιχείο που ο Gruppi παραλείπει (ή τουλάχιστον δεν αναφέρει ρητά) στην ανωτέρω ανάλυσή του, πάντως ενυπάρχει σε αυτήν, είναι το γεγονός πως ο Λένιν έχει αναπτύξει μια συνολικότερη θεώρηση για τον σύγχρονο, στην εποχή του, καπιταλισμό. Με το έργο του *Ιμπεριαλισμός* ο Λένιν περιέγραψε τον τελευταίο ως ένα στάδιο του καπιταλισμού, το ανώτερο στάδιό του, την εποχή των πολέμων και των επαναστάσεων. Σύμφωνα με την ανάλυσή του, ο καπιταλισμός, από την εποχή του και μετά, βρίσκεται σε μια κατάσταση γενικευμένης διαρκούς κρίσης, όπου, ανεξάρτητα από τα κρισιακά επεισόδια, όλες οι αναδιαρθρώσεις του συστήματος, ακόμα και σε περιόδους οικονομικής ανάπτυξης, γίνονται για να αντιμετωπιστεί η αδυναμία διαχείρισής τους. Γι' αυτόν το λόγο, υπάρχει εκμετάλλευση κρατών από άλλα ισχυρότερα και η επακόλουθη παραμονή τους σε δομές κοινωνικής οργάνωσης καθυστερημένες. Το κεντρικό στοιχείο του επιχειρήματος εδώ, όπως το αντιλαμβανόμαστε εμείς, είναι ότι η ανάπτυξη του καπιταλισμού, όπως την περιέγραψε ο Μαρξ, έχει φτάσει σε ένα σημείο που απαιτεί την κοινωνικοποίηση της παραγωγής, για να μπορέσει να εξελιχθεί περαιτέρω. Ανάπτυξη, όμως, δεν σημαίνει σε καμία περίπτωση την ποσότητα προϊόντων που παράγονται, αλλά το αν η δοσμένη κεφαλαιοκρατική οργάνωση της παραγωγής επιτρέπει την αξιοποίηση των δυνατοτήτων της παραγωγής ή αν τις θυσιάζει στον βωμό της κεφαλαιακής συσσώρευσης. Γι' αυτό προκύπτει η εξαγωγή υπεραξίας από ολόκληρα κράτη σε άλλα ισχυρότερα, η κερδοσκοπία του χρηματιστικού τομέα, η καταστροφή παραγωγικών δυνάμεων και ολόκληρων χωρών μέσω του πολέμου. Αυτή θα μπορούσαμε να πούμε πως είναι και μια ορθή αποτύπωση της αντίθεσης παραγωγικών δυνάμεων και μέσων παραγωγής. Το γεγονός, δηλαδή, ότι η κατάσταση αυτή συμπυκνώνει πληθώρα άλλων αντιθέσεων, που μπορούν να επιτρέψουν την επαναστατική ανατροπή, ακόμα και σε περιπτώσεις όπου δεν ισχύει μια ιδανική ομοιότητα με τον τρόπο ανάπτυξης που είχε περιγράψει ο Μαρξ. Αν, λοιπόν, το μαρξικό έργο μάς έδινε τα εργαλεία για να κατανοήσουμε την παραγωγική και κοινωνική ανάπτυξη σε ένα ορισμένο επίπεδο αφαίρεσης, ο λενινισμός ανέδειξε τον τρόπο με τον οποίο εκφράζεται και, εντέλει, τον τρόπο άσκησης πολιτικής εντός της.

Ο Λένιν, λοιπόν, ανέδειξε όχι μόνο μια ορθή πρόσληψη και ερμηνεία του μαρξισμού, αλλά και τα νέα χαρακτηριστικά του καπιταλισμού της εποχής του, καθώς επίσης αποκατέστησε τη διαλεκτική σύνδεση μεταξύ οικονομίας και πολιτικής. Ωστόσο, η θεωρία του αδύναμου κρίκου και της συμπύκνωσης των αντιθέσεων ήταν προσαρμοσμένη στο έργο του στις ανάγκες της προεπαναστατικής καθυστερημένης Ρωσίας της εποχής του. Στον μεσοπόλεμο η προοπτική αυτή μπαίνει σε νέα βάση τόσο στη Δύση όσο και στην Ανατολή. Στην καπιταλιστική Δύση το σύστημα αρχίζει να βρίσκει νέες μορφές οργάνωσης της κοινωνίας και του κράτους, κυρίως ως άμυνα στην εξάπλωση της επανάστασης, με σοβαρότατο αντίκτυπο στη συνείδηση των μαζών και της εργατικής τάξης. Στην Ανατολή πάλι η προσπάθεια οργάνωσης του πρώτου σοσιαλιστικού κράτους θέτει επί τάπητος ζητήματα κοινωνικής και πολιτικής οργάνωσης που δεν θα μπορούσαν να τεθούν νωρίτερα. Η ανάδειξη, λοιπόν, αυτής της δυνατότητας από τον Λένιν, της διαλεκτικής πολιτικής και οικονομίας, καθώς και η εξέλιξη αυτή των μορφών κυριαρχίας, οδήγησε αναγκαστικά στην ανάπτυξη μιας περισσότερο πολιτικο-θεωρητικής εκδοχής του μαρξισμού, εκφραστές της οποίας είναι και οι Γκράμσι και Λούκατς. Το ερώτημα, λοιπόν, έχει δύο βασικές εκφράσεις:

⁴² Gruppi L., *Η Έννοια της Ηγεμονίας στον Γκράμσι*, ό.π., σελ. 39-40

πώς ο υποκειμενικός παράγοντας ενσωματώνει-κατανοεί και επενεργεί στις αντικειμενικές συνθήκες και πώς η πολιτική αποκτά νέες μορφές για να καταφέρει να διαμεσολαβήσει σε αυτή τη σχέση. Σε αυτά τα δύο ερωτήματα, κατά την άποψή μας, μπορούν να απαντήσουν, ή έστω να θέσουν τα θεμέλια μια δυνατής απάντησης, οι συμβολές των δύο θεωρητικών μας, αν ανασκευαστούν σε μια ορισμένη κατεύθυνση, οργανικά στοιχεία της οποίας θα είναι αναγκαστικά οι έννοιες της πραγματοποίησης και της ηγεμονίας. Για τον σκοπό αυτό, θα ξεκινήσουμε από το ζήτημα της συνείδησης, και συγκεκριμένα αυτού που αναφέρεται ως ταξική συνείδηση στη μαρξιστική φιλολογία, τον τρόπο δηλαδή με τον οποίο κατανοεί η τάξη τις υφιστάμενες συνθήκες και τον ρόλο της μέσα σε αυτές.

Πραγμοποίηση και ταξική συνείδηση

Το ζήτημα της ταξικής συνείδησης αποτελεί κεντρικό θέμα πραγμάτευσης στο έργο του Γκέοργκ Λούκατς και ένα από τα σημαντικότερα στοιχεία της συμβολής του. Ωστόσο, η διερώτηση περί συνείδησης μπορεί να εντοπιστεί σε όλο το φάσμα των μαρξιστικών επεξεργασιών τόσο πριν όσο και μετά τον Λούκατς. Είναι, θα λέγαμε, μια καταστατική διερώτηση του μαρξισμού, μια και ως ρεύμα προέρχεται κυρίως από την αντιπαράθεση με τις ιδεαλιστικές τάσεις του 19^{ου} αιώνα και, επομένως, η σχέση της υλικής πραγματικότητας με την ανασυγκρότησή της στο επίπεδο των ιδεών καθιστά τη συζήτηση περί συνείδησης, έστω και με γενικούς όρους, πρωτεύουσας σημασίας· πόσο μάλλον, αν αναλογιστεί κανείς ότι είναι ένα ζήτημα που ακόμα και στις μέρες μας απασχολεί τον μαρξισμό, όχι μόνο στην αντιπαράθεσή του με άλλα ρεύματα, αλλά ακόμα και εσωτερικά στις διάφορες ερμηνείες που επιχειρούνται. Να σημειώσουμε εδώ, ότι αναφερθήκαμε στη “συνείδηση με γενικούς όρους”, για να μπορέσουμε να βάλουμε έναν προσδιορισμό στη συζήτηση. Στην προκειμένη περίπτωση δεν θα καταπιαστούμε με το ζήτημα της συνείδησης γενικά, το οποίο μπορεί να εμπίπτει στη σχέση υλικού και ιδεατού κόσμου, αλλά στην ταξική συνείδηση συγκεκριμένα, που στη μαρξιστική φιλολογία αναφέρεται στο επίπεδο κατανόησης της κοινωνικής πραγματικότητας από την τάξη ως μονάδα ανάλυσης. Με αυτό το ζήτημα καταπιάνεται ο Λούκατς και προσπαθεί να ερμηνεύσει με ποιους τρόπους διαμορφώνεται αυτό που ορίσαμε ως ταξική συνείδηση, τη συλλογιστική του οποίου θα δούμε αμέσως.

Ο Λούκατς καταπιάνεται με το συγκεκριμένο ζήτημα στο έργο του *Ιστορία και Ταξική Συνείδηση* και συγκεκριμένα στο δοκίμιο *Η Πραγμοποίηση και η Συνείδηση του Προλεταριάτου*, το οποίο περιλαμβάνεται σε αυτή τη συλλογή. Στο κείμενο αυτό ο Λούκατς αναμετρείται με την κεντρική μέχρι εκείνη τη στιγμή προβληματική της σκέψης του, με την οποία καταπιαστήκαμε νωρίτερα, και η οποία δεν είναι άλλη από την ανάλυση της αστικής καπιταλιστικής κοινωνίας ως μιας κοινωνικής δομής που έχει εκπέσει. Ωστόσο, ο μαρξιστής πλέον Λούκατς, καταπιάνεται αυτή τη φορά με το ζήτημα από τη σκοπιά της μαρξικής και μαρξιστικής πολιτικής οικονομίας, για να αναλύσει την καπιταλιστική κοινωνία ως μια *αλλοτριωμένη ολότητα*, με κεντρική έννοια της μεθοδολογίας του αυτήν της *πραγμοποίησης*⁴³. Σύμφωνα, λοιπόν, με τη μεθοδολογία του, η καπιταλιστική κοινωνία, όπως και κάθε άλλη κοινωνική δομή, αποτελεί μια *δομημένη ολότητα*. Η διατύπωση αυτή εμπίπτει στη σχέση μεταξύ της παραγωγικής βάσης και του ιδεολογικού πολιτιστικού και πολιτικού επικοδομήματος, σύμφωνα με τη μαρξική ορολογία, και εξηγεί την κοινωνία ως

⁴³ Georg Lukacs, Καβουλάκος Κ. (εισ.-μτφ), *Η Πραγμοποίηση και η Συνείδηση του Προλεταριάτου*, Ρέθυμνο 2012, σελ. 7

ένα σύνολο στο οποίο οι κατηγορίες και των δύο αυτών επιπέδων διαπλέκονται και αλληλεπιδρούν. Φυσικά, ο Λούκατς δεν αρνείται την πρωτοκαθεδρία του οικονομικού παράγοντα έναντι των άλλων. Σύμφωνα, όμως, με τον Lucien Goldman⁴⁴, φαίνεται να υποστηρίζει πως αυτή η πρωτοκαθεδρία είναι εμπράγματη και όχι δικαιωματική ή αναγκαία. Οφείλεται, εν ολίγοις, στο γεγονός ότι οι μέχρι τώρα κοινωνίες, όντας ταξικές, παγίδευαν τη δραστηριότητα των ανθρώπων στην αναγκαιότητα της παραγωγής ως απαραίτητου όρου για την επιβίωση και τη δυνατότητα ενασχόλησης με τις άλλες μορφές κοινωνικής πρακτικής. Και με αυτή την έννοια, η πρωτοκαθεδρία αυτή, που ισχύει εξαιτίας ενός ορισμένου καθορισμού, όπως άλλωστε ισχυρίζεται και ο ίδιος ο Μαρξ, θα ξεπεραστεί με «το πέρασμα από το βασίλειο της αναγκαιότητας στο βασίλειο της ελευθερίας».

Σε κάθε περίπτωση, η ανωτέρω προσέγγιση έχει σοβαρό αντίκτυπο στη μεθοδολογία που ακολουθείται για να εξηγηθεί η σχέση οικονομίας-συνείδησης, και σίγουρα δεν αποδίδει στη δεύτερη παθητικό ρόλο. Πώς όμως καθορίζει η πρώτη τη δεύτερη; Για τον σκοπό αυτό, ο Λούκατς αξιοποιεί τη θεωρία του *φετιχισμού του εμπορεύματος*, από το πρώτο μέρος του *Κεφαλαίου*, όπου ο Μαρξ καταπιάνεται με την ανάλυση της αξίας. Σε αντίθεση, όμως, με τον Μαρξ, ο οποίος αξιοποίησε αυτή την έννοια για να αποκαλύψει όλη τη δομή της καπιταλιστικής οικονομίας, ο Λούκατς εμμένει σε αυτήν για να εξηγήσει τη σχέση μεταξύ βάσης και εποικοδομήματος. Για τον Λούκατς η εμπορευματική σχέση, όπως προκύπτει από την ανάλυση του εμπορεύματος, αποτελεί «...κεντρικό, δομικό πρόβλημα της καπιταλιστικής κοινωνίας σε όλες τις εκδηλώσεις της ζωής της.»⁴⁵. Και μέσα από την ανάλυση της εμπορευματικής μορφής και του φετιχισμού του εμπορεύματος –έννοια που παραπέμπει στην αντίστοιχη της πραγματοποίησης, όπως θα δούμε παρακάτω– επιχειρεί να εξηγήσει όλες τις σχέσεις που αναπτύσσονται μεταξύ βάσης και εποικοδομήματος.

Ας δούμε, όμως, πώς αναπτύσσεται η συγκεκριμένη ανάλυση στις επεξεργασίες του ίδιου του Μαρξ. Ο Μαρξ, λοιπόν, στο έργο του το *Κεφάλαιο*, στο οποίο καταπιάνεται με την κριτική της αστικής πολιτικής οικονομίας, εκκινεί την ανάλυσή του από το εμπόρευμα. Το εμπόρευμα, σύμφωνα με τον ίδιο, είναι το αποτέλεσμα δύο συστατικών. Από τη μία πλευρά, ένα αντικείμενο για να καταστεί εμπόρευμα έχει ανάγκη από μια αξία χρήσης. Η αξία χρήσης ενός εμπορεύματος είναι τα φυσικά εκείνα χαρακτηριστικά, οι ιδιότητες που κατέχει (το αν τα έχει αποκτήσει από ανθρώπινη εργασία ή αν τα έχει από τη φύση του είναι αδιάφορο εν προκειμένω) και τα οποία το καθιστούν χρήσιμο για τον κάτοχό του. Από την άλλη πλευρά, έχει ανάγκη και από μια ανταλλακτική αξία. Η ανταλλακτική αξία ενός εμπορεύματος είναι αξία που του αποδίδεται από τη σχέση του με τα άλλα εμπορεύματα, από τη δυνατότητά του να ανταλλαχτεί. Αν, όμως, η αξία χρήσης είναι εύκολο να γίνει κατανοητή, υπό την έννοια ότι ένα εμπόρευμα πρέπει να έχει κάποιες ιδιότητες για να καταστεί χρηστικό, η ανταλλακτική αξία είναι κάπως πιο περίπλοκη. Η ανταλλακτική αξία του εμπορεύματος μπορεί να γίνει κατανοητή μόνο εάν το εντοπίσουμε μέσα στον κόσμο όλων των εμπορευμάτων και των κοινωνικών σχέσεων του συνόλου των παραγωγών. Ένα αντικείμενο που δεν είναι προς ανταλλαγή ή πώληση δεν μπορεί να αποκτήσει ανταλλακτική αξία και επομένως δεν μπορεί να ιδωθεί ως εμπόρευμα. Για να μπορέσει, λοιπόν, να ποσοτικοποιηθεί αυτή του η ανταλλαξιμότητα μέσα στον κόσμο των εμπορευμάτων, είναι απαραίτητη μια ενιαία μονάδα μέτρησης της αξίας. Ο Μαρξ εντοπίζει αυτή τη μονάδα μέτρησης στην ποσότητα της εργασίας που είναι απαραίτητη για την παραγωγή του εμπορεύματος. Δεν θα μπορούσε να είναι, όμως, η συγκεκριμένη εργασία

⁴⁴ Γκολντμάν Λ., *Διαλεκτικές Έρευνες*, Γνώση, Αθήνα 1986, σελ. 82-83

⁴⁵ Λούκατς Γκ., *Ιστορία και Ταξική Συνείδηση*, Οδυσσέας, Αθήνα 2001, σελ. 175

που απαιτήθηκε για το συγκεκριμένο εμπόρευμα το μέτρο της αξίας του, αλλά η αφηρημένη εργασία που απαιτείται για την παραγωγή. Και, μια και η εργασία στο μαρξικό έργο μετρείται ως χρόνος εργασίας, το μέτρο της αξίας είναι ο κοινωνικά αναγκαίος χρόνος εργασίας που απαιτείται για την παραγωγή του εκάστοτε εμπορεύματος⁴⁶.

Από αυτή την αναγκαστικά διπλή φύση του εμπορεύματος προκύπτει και ο φετιχιστικός του χαρακτήρας. Αν η αξία χρήσης του είναι τρόπος τινά η πραγματική, ουσιαστική αξία του προϊόντος εργασίας, η ανταλλακτική αξία είναι η μορφή εκείνη μέσα από την οποία η αξία αυτή αντικατοπτρίζεται στην εμπορευματική κυκλοφορία, αντανακλώντας έτσι τις κοινωνικές σχέσεις που συντελούνται στη σφαίρα της κυκλοφορίας των εμπορευμάτων. Ο φετιχιστικός χαρακτήρας του εμπορεύματος, λοιπόν, πηγάζει από αυτήν ακριβώς τη μορφή του, η οποία δείχνει να εκφράζει, μέσα από τη μορφή του προϊόντος εργασίας, τις κοινωνικές σχέσεις που συντελούνται μεταξύ των παραγωγών. Όπως γράφει και ο ίδιος ο Μαρξ: «Το μυστηριώδες της εμπορευματικής μορφής συνίσταται [...] στο ότι αντανακλά στους ανθρώπους τα κοινωνικά χαρακτηριστικά της δουλειάς τους σαν υλικά χαρακτηριστικά των προϊόντων εργασίας, σαν φυσικές κοινωνικές ιδιότητες αυτών των πραγμάτων, και γι' αυτό η κοινωνική σχέση των παραγωγών με τη συνολική εργασία φαίνεται σε αυτούς σαν μια κοινωνική σχέση πραγμάτων που υπάρχει έξω από αυτούς.»⁴⁷

Το πρόβλημα της εμπορευματικής κυκλοφορίας, για τον Λούκατς, αναδεικνύεται σε κεντρικό με την άνοδο της καπιταλιστικής οικονομίας. Η τελευταία, σε αντίθεση με τις προηγούμενες κοινωνικές δομές, χαρακτηρίζεται –θα λέγαμε, κυρίως– από την καθολικότητα και την αναρχία των παραγωγικών δομών. Στις προηγούμενες μορφές κοινωνικής οργάνωσης, όπως το φεουδαρχικό ή το δουλοκτητικό σύστημα, αν και καθοριζόνταν από τον καθοριστικό ρόλο της παραγωγικής-οικονομικής διαδικασίας, η τελευταία οργανωνόταν με ορισμένους κανόνες θρησκευτικού, κοινωνικού ή άλλου περιεχομένου. Οι άνθρωποι, δηλαδή, κατά τη συμμετοχή τους στην παραγωγική διαδικασία οργάνωναν, έστω κατά προσέγγιση, το είδος και την ποσότητα των προϊόντων της παραγωγής τους, ανάλογα με τις ανάγκες της κοινότητας, αλλά και τον τρόπο οργάνωσης της παραγωγής, τον καταμερισμό της εργασίας κ.λπ. Είναι με την άνοδο της εμπορευματικής κυκλοφορίας, και μάλιστα σε καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής, που ο τρόπος οργάνωσης, η ποιότητα και η ποσότητα της παραγωγής, αυτονομείται. Όπως εξηγεί και ο Λούκατς, διά στόματος του ίδιου του Μαρξ στο *Πραγματοποίηση και η Συνείδηση του Προλεταριάτου*, σε όλες τις προκαπιταλιστικές κοινωνικές μορφές οργάνωσης το εμπόρευμα καθίστατο τέτοιο κατ' εξαίρεση, η ανταλλακτική του αξία υπερνικούσε την αξία χρήσης, στην περίπτωση που ένα προϊόν ξεπερνούσε σε ποσότητα τα επίπεδα εκείνα που θα αξιοποιούνταν στην άμεση ανταλλαγή ή τη διανομή, και με αυτή την έννοια είχε χαρακτήρα επεισοδικό και όχι γενικό. Δεν ήταν, λοιπόν, δυνατό να κυριαρχήσει αυτή η δομή στο επίπεδο της παραγωγικής διαδικασίας, πόσο μάλλον στους άλλους τομείς της κοινωνικής ζωής. Είναι με τον καπιταλισμό που γενικεύεται αυτή η τάση⁴⁸.

Το πώς επιτυγχάνεται η γενίκευση αυτή αναλύεται επαρκώς από το Κ. Καβουλάκο στην εισαγωγή της επιμελημένης από τον ίδιο έκδοσης του *Πραγματοποίηση και η Συνείδηση του Προλεταριάτου*, όπου επιχειρεί μια ανάλυση της λουκασιανής τοποθέτησης στη βάση τριών θεωρητικών που επηρέασαν τη σκέψη του, του Μαρξ, του Ζίμελ και του Μαξ Βέμπερ.

⁴⁶ Βλ. Μπαμπύ Ζ., *Οι Θεμελιώδεις Νόμοι της Καπιταλιστικής Οικονομίας*, Στοχαστής, Αθήνα 2010, σελ. 15-19 και Μαρξ Κ., *Το Κεφάλαιο*, τόμ. Α, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 2002, σελ. 49-97

⁴⁷ Μαρξ Κ., *Το Κεφάλαιο*, ό.π., σελ. 85

⁴⁸ Λούκατς Γκ., *Ιστορία και Ταξική Συνείδηση*, ό.π., σελ. 177-180

Σύμφωνα με αυτήν την προσέγγιση, η γενίκευση της εμπορευματικής κυκλοφορίας ως προϋπόθεση για τη γενίκευση του φαινομένου της πραγματοποίησης σε όλο το φάσμα της κοινωνικής οργάνωσης επιτυγχάνεται από την κυριαρχία της χρηματικής κυκλοφορίας με τη μορφή του γενικού ισοδύναμου, του εμπορεύματος δηλαδή εκείνου που αντικατοπτρίζει την ανταλλακτική αξία όλων των άλλων εμπορευμάτων. Για την εξήγηση του τρόπου με τον οποίον η γενίκευση και κυριαρχία της χρηματικής κυκλοφορίας επιδρά στις κοινωνικές σχέσεις, αξιοποιείται η προσέγγιση του Ζίμελ, ανασκευασμένη από μαρξιστική σκοπιά. Η –άρρητη κατά τον Καβουλάκο– αναφορά του Λούκατς στον Ζίμελ εντοπίζεται στο έργο του *Φιλοσοφία του Χρήματος*, στο οποίο ο τελευταίος επιχειρεί μια σύνδεση ανάμεσα στη θεωρία της αξίας του Μαρξ και αυτού που ο ίδιος ονομάζει *υποκειμενική επιθυμία ενός αγαθού*, με στόχο να κατασκευάσει ένα συνολικό θεωρητικό εξηγητικό σχήμα για τη σύγχρονη κοινωνία. Σύμφωνα με αυτό το σχήμα, το χρήμα αποτελεί την ποσοτική, αντικειμενική έκφραση της υποκειμενικής επιθυμίας για ένα αγαθό, επιδρώντας αναπόφευκτα με αυτόν τον τρόπο στη διαμόρφωση των ίδιων των υποκειμένων. Στον Λούκατς αυτή η θεώρηση, η οποία προσεγγίζει τη διάσταση μεταξύ ζωής και μορφής, που απασχόλησε το πρώιμο έργο του και την οποία είδαμε στα αρχικά κεφάλαια του παρόντος, γνωρίζει πλέον μια μαρξιστική ερμηνεία⁴⁹. Η κυριαρχία της χρηματικής κυκλοφορίας γίνεται όρος για την κατανόηση του πώς συντελείται η πραγματοποιητική διαδικασία στους άλλους τομείς της κοινωνίας, πέραν της οικονομίας, όχι ως μια ανθρωπολογική σταθερά, αλλά ιστοριοποιημένη, ως χαρακτηριστικό της καπιταλιστικής δομής που το ξεπέρασμά της είναι όρος για την απελευθέρωση της ανθρωπότητας από τις σχέσεις εκμετάλλευσης⁵⁰.

Για τον τρόπο με τον οποίο συντελείται αυτή η γενίκευση, λοιπόν, αξιοποιεί τη δεύτερη αναφορά που σημειώσαμε, αυτή στον Μαξ Βέμπερ. Η κυριαρχία της χρηματικής μορφής οδηγεί στην αναγκαστική ποσοτικοποίηση και τον εξορθολογισμό όλων των πτυχών της ζωής, παρατήρηση στην οποία έχει καταλήξει και ο τελευταίος, από μια σχετικά διαφορετική σκοπιά. Σύμφωνα με τον Βέμπερ, είναι η κυριαρχία της *μορφής της επιχείρησης* που διευρύνεται σε άλλες πτυχές της κοινωνικής οργάνωσης, όπως το δίκαιο και η γραφειοκρατία. Αυτό που έχει ιδιαίτερη σημασία να κρατήσουμε από την προσέγγιση του Βέμπερ είναι ότι με βάση το ανωτέρω σχήμα υπάρχει μια εγγενής τάση τυποποίησης των ανθρωπίνων σχέσεων στο παραπάνω πρότυπο, μια τάση ποσοτικοποίησής τους και αφαίρεσης από την όποια ποιότητα μπορεί να εκφράζει κάθε ιδιαίτερο γεγονός στο επίπεδο της πραγματικότητας. Τη μεθοδολογία αυτής της κυριαρχίας του γενικού εξορθολογισμού αξιοποιεί ο Λούκατς, για να εξηγήσει τον τρόπο με τον οποίο εξαπλώνεται στην κοινωνία η επίδραση του φετιχισμού του εμπορεύματος⁵¹. Από την αξιοποίηση των δύο ανωτέρω προοπτικών, ενταγμένων σε μαρξιστικό πλαίσιο, προκύπτει η θεωρία της πραγματοποίησης του Λούκατς. Και, για να καταλήξουμε σε μια ορισμένη και πιο συγκεκριμένη διατύπωση περί πραγματοποίησης, η συλλογιστική του Λούκατς έχει ως εξής: η εμπορευματική κυκλοφορία, μέσω της χρηματικής μορφής, γενικεύεται στον καπιταλισμό, επιδρά πάνω σε όλες τις πτυχές της ζωής ποσοτικοποιώντας, κάνοντας δηλαδή αφαίρεση των ποιοτικών χαρακτηριστικών που ενυπάρχουν στο επίπεδο της πραγματικότητας. Με αυτόν τον τρόπο, οι επιμέρους ιδιαίτερες σχέσεις των ανθρώπων γίνονται κατανοητές ως

⁴⁹ Lukacs G. Καβουλάκος Κ. (Επιμ.-Εισ.), *Η Πραγματοποίηση και η Συνείδηση του Προλεταριάτου*, Ρέθυμνο 2012, σελ. 9-11

⁵⁰ Lukacs G. Καβουλάκος Κ. (Επιμ.-Εισ.), *Η Πραγματοποίηση και η Συνείδηση του Προλεταριάτου*, ό.π., σελ. 15

⁵¹ Lukacs G. Καβουλάκος Κ. (Επιμ.-Εισ.), *Η Πραγματοποίηση και η Συνείδηση του Προλεταριάτου*, ό.π., σελ. 13-14

εκδοχές μιας τυποποιημένης, ιδεατής σχέσης και, επομένως, ως ανεξάρτητες από τους ίδιους. Η πιο έντονη μορφή πραγματοποίησης είναι η ίδια η εισαγωγή της εργασιακής δύναμης στον κόσμο των εμπορευμάτων. Το αποτέλεσμα αυτής της διαδικασίας είναι τόσο η εργατική τάξη όσο και η αστική να αντιλαμβάνονται τους νόμους κίνησης της κοινωνίας ως φυσικούς νόμους, αναλλοίωτους και καθολικούς και όχι ως δημιούργημα της ίδιας της δικής τους δραστηριότητας. Η πραγματοποίηση εδώ χρησιμοποιείται από τον Λούκατς με την κυριολεκτική της έννοια. Είναι η αναγωγή όλων των σχέσεων σε πράγματα μέσα στη συνείδηση των ανθρώπων⁵².

Η καινοτομία της συλλογιστικής του Λούκατς μέχρι αυτό το σημείο θα μπορούσαμε να πούμε ότι είναι η εξής: η εμπορευματική μορφή στον καπιταλισμό συγκαλύπτει την πραγματική σχέση που κρύβεται πίσω από τη σχέση των εμπορευμάτων, και η οποία δεν είναι άλλη από τη σχέση των ανθρώπων-παραγωγών, οι οποίοι με την εργασία τους αποδίδουν αξία στα προϊόντα εργασίας, τα οποία στη συνέχεια ανταλλάσσουν. Μέσα από αυτή τη διαδικασία, στη συνείδηση των ανθρώπων τα εμπορεύματα αποκτούν μια υπόσταση αυτόνομη, σαν να είχαν αξία αφ' εαυτού, ενώ παράλληλα οι σχέσεις που τα διέπουν παρουσιάζονται ως φυσικοί νόμοι, που ισχύουν για τα πράγματα από μόνοι τους. Οι φυσικοί, όμως, αυτοί νόμοι καθίστανται τέτοιοι από τη στιγμή που οι άνθρωποι δεν αντιλαμβάνονται την πραγματική τους φύση. Σε αντίθεση με τους νόμους της φύσης, οι οποίοι μπορούν να αξιοποιηθούν αλλά δεν μπορούν να ανατραπούν, οι νόμοι κίνησης της οικονομίας δεν είναι παρά κοινωνικές σχέσεις, δηλαδή σχέσεις μεταξύ ανθρώπων. Και με αυτή την έννοια, σύμφωνα με τον Λούκατς, αρκεί η αποκάλυψη αυτού του πράγματος για να καταστεί δυνατή η ίδια η ανατροπή αυτού του συστήματος σχέσεων. Φυσικά, η διαδικασία αυτή δεν είναι τόσο απλή και προφανώς ούτε ο ίδιος ο Λούκατς υποστηρίζει ότι αρκεί να αποκαλύψει κανείς στις μάζες την ουσία της εμπορευματικής σχέσης και κατ' επέκταση της πραγματοποίησης, για να καταφέρουν να απελευθερωθούν από αυτές. Για τον σκοπό αυτό, απαιτείται μια πολύπλοκη διαδικασία, με την οποία μάλιστα θα καταπιαστούμε αμέσως μετά. Είναι, όμως, αξιοσημείωτο το γεγονός ότι η τοποθέτηση του ζητήματος από τον Λούκατς αποτελεί μια προσπάθεια να διαρραγεί η φαινομενικά αμετάβλητη αφήγηση για το καπιταλιστικό σύστημα. Είναι μια προσπάθεια να βρεθεί η άκρη του νήματος που θα αποκαλύψει τη δυνατότητα ανατροπής του καπιταλισμού.

Μέχρι στιγμής έχουμε δει πως μέσω του φαινομένου της πραγματοποίησης δημιουργείται η βάση για την οικοδόμηση της ψευδούς συνείδησης. Η προσέγγιση, όμως, αυτή είναι μια ανάλυση εξαιρετικά υψηλού επιπέδου αφαίρεσης και δεν αποτελεί παρά την άκρη του νήματος, όπως τονίσαμε και προηγουμένως. Το ερώτημα πλέον είναι πώς εκδηλώνεται αυτή η διαδικασία σε όλη της την έκταση. Για τον σκοπό αυτό, θα παραμείνουμε για λίγο ακόμα στον Λούκατς και το έργο του *Ιστορία και Ταξική Συνείδηση*.

Αν σε ένα πρώτο επίπεδο, όπως είδαμε, το φαινόμενο της πραγματοποίησης αποτελεί τη βάση πάνω στην οποία εδράζεται η οικοδόμηση της ψευδούς συνείδησης, σε ένα δεύτερο επίπεδο, στις επεξεργασίες του Λούκατς μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι η τελευταία σχετίζεται με την έννοια της ολότητας. Σύμφωνα με αυτή την αντίληψη του Λούκατς, η σωστή τοποθέτηση του ζητήματος απαιτεί την προσέγγισή του ως «...σχέση με την κοινωνία ως όλον» διότι «...μόνο σε αυτή τη σχέση η συνείδηση της ύπαρξής τους, που έχουν οι άνθρωποι, παρουσιάζεται με όλους τους προσδιορισμούς της...»⁵³. Η βάση για την

⁵² Lukacs G. Καβουλάκος Κ. (Επιμ.-Εισ.), *Η Πραγματοποίηση και η Συνείδηση του Προλεταριάτου*, ό.π., σελ. 13-14

⁵³ Λούκατς Γκ., *Ιστορία και Ταξική Συνείδηση*, ό.π., σελ. 129

κατανόηση της συνείδησης περνά αναγκαστικά μέσα από τον προσδιορισμό των οριζουσών κατηγοριών της κοινωνικής οργάνωσης. Η σχέση του εργάτη με τον καπιταλιστή είναι τέτοια, επειδή και οι δύο δεν αποτελούν αυτόνομα δομημένες οντότητες, αλλά το αποτέλεσμα μια σειράς προσδιορισμών. Επομένως και το υποκείμενο που συνειδητοποιεί και δρα, λειτουργεί μέσα σε αυτό το σύστημα καθορισμών, το οποίο, επειδή είναι πλέον συγκεκριμένο, μπορεί να μελετηθεί και να προσδιοριστεί. Δεχόμενος αυτή τη μεθοδολογική αρχή, ο Λούκατς διατυπώνει αρχικά την εξής άποψη περί συνείδησης: για να κατανοήσουμε τη συνείδηση ως τέτοια, πρέπει να την κατανοήσουμε ως διαλεκτικό προτσές (διαδικασία) με δύο πλευρές. Από τη μία πλευρά, υπάρχει αυτό που ο ίδιος αποκαλεί ατομική ψυχολογική συνείδηση του υποκειμένου και η οποία δίνει σε αυτό το υποκείμενο την εντύπωση ότι, μέσω μιας ορισμένης κατανόησης του κόσμου, δρα για να πετύχει έναν ορισμένο σκοπό. Από την άλλη πλευρά, ωστόσο, υπάρχουν οι αντικειμενικές συνθήκες, οι οποίες σε πάρα πολλές περιπτώσεις, αν όχι όλες, επιδρούν με έναν ορισμένο τρόπο, ώστε το αποτέλεσμα της πράξης του υποκειμένου να είναι διαφορετικό από αυτό που αρχικά το υποκείμενο σκόπευε να πετύχει. Την ίδια στιγμή, το αποτέλεσμα από τη δράση των επιμέρους υποκειμένων, ανεξαρτήτως του τι κατανοούν ή ποιον σκοπό προσπαθούν να πετύχουν, λειτουργεί με έναν τρόπο που εξυπηρετεί στη δοσμένη φάση ένα βήμα της κοινωνικής εξέλιξης, η οποία και δημιουργήσε τους όρους για αυτό⁵⁴. Αυτή είναι η βάση κατανόησης της ψευδούς συνείδησης κατά τον Λούκατς. Προκύπτει, όμως, μια αντίφαση με όσα έχουμε υποστηρίξει μέχρι στιγμής. Το μοντέλο που μόλις περιγράψαμε θυμίζει μια σκληρά ντετερμινιστική προσέγγιση, η οποία εξ αντικειμένου έρχεται σε αντίθεση με τη θέση του Λούκατς, ότι «ο προσορισμός της επανάστασης (και μαζί της εκείνος της ανθρωπότητας) εξαρτάται από την ιδεολογική ετοιμότητα του προλεταριάτου, από την ταξική του συνείδηση»⁵⁵. Διότι πώς μπορεί να γίνεται αναφορά στην οικοδόμηση συνείδησης και στην ιδεολογική προετοιμασία, αν η συνείδηση είναι κάτι που επιβάλλεται από την ίδια την κοινωνική εξέλιξη, την οποία δεν κατανοεί, αλλά άθελα και ασυνείδητα εκπληρώνει τους σκοπούς της; Και, αν πάμε ένα βήμα πιο πέρα, πώς είναι δυνατή ακόμα και η ύπαρξη μη ψευδούς ταξικής συνείδησης υπ' αυτούς τους όρους; Σε αυτό το σημείο είναι που έρχεται να απαντήσει η συγκεκριμένη ανάλυση του Λούκατς.

Η ανωτέρω συλλογιστική περί συνείδησης μπορεί να εφαρμοστεί, όπως αποδεικνύει και ο ίδιος ο Λούκατς, σε όλες τις μορφές ταξικής κοινωνικής οργάνωσης μέχρι και τη σημερινή, την κεφαλαιοκρατική. Ενδεικτικό σε αυτή την κατεύθυνση είναι το παράδειγμα της ίδιας της αστικής τάξης. Με τον αγώνα της ενάντια στον φεουδαρχικό τρόπο οργάνωσης της κοινωνίας η αστική τάξη άνοιξε τον δρόμο για την κυριαρχία του καπιταλισμού ως ενός συστήματος ολοποιητικού. Μαχόμενη για το ειδικό ταξικό της συμφέρον, υποβοηθούσε να εγκαθιδρυθεί ένα σύστημα το οποίο να στηρίζεται στη διάρθρωση της κοινωνίας «κατά καθαρά οικονομικό τρόπο», μέσα στο οποίο σύστημα «η ταξική συνείδηση εισέρχεται στη φάση όπου μπορεί να καταστεί συνειδητή»⁵⁶. Μέσα από αυτή τη διαδικασία, η αστική τάξη, τουλάχιστον για όσο διάστημα αποτελούσε επαναστατική τάξη και όχι δύναμη συντήρησης, έκανε βήματα προς αυτή την κατεύθυνση. Αυτή η πορεία είχε, ωστόσο, ένα όριο, το οποίο αναδεικνύεται από αυτό που ο Λούκατς αποκαλεί διαλεκτική αντίθεση μεταξύ ταξικής συνείδησης και ταξικού συμφέροντος. Σε αντίθεση με τις προηγούμενες τάξεις, η αστική, λόγω ταξικού συμφέροντος, είναι αναγκασμένη να παλεύει για τη δημιουργία της ολοποιητικής κοινωνίας που αναφέραμε προηγουμένως, μιας κοινωνικής δομής που

⁵⁴ Λούκατς Γκ., *Ιστορία και Ταξική Συνείδηση*, ό.π., σελ. 129-130

⁵⁵ Λούκατς Γκ., *Ιστορία και Ταξική Συνείδηση*, ό.π., σελ. 158

⁵⁶ Λούκατς Γκ., *Ιστορία και Ταξική Συνείδηση*, ό.π., σελ. 142

καταργεί των κατακερματισμό σε κρατίδια, που ανάγει την οικονομία σε κυρίαρχο παράγοντα της οργάνωσης της, συγκεντρώνει την παραγωγή, δημιουργεί το προλεταριάτο και, σε τελευταία ανάλυση, επιτρέπει στην ταξική πάλη να εκφραστεί στην πλήρη καθαρότητά της. Ενώ, όμως, παράγει αυτή τη μορφή κοινωνίας, η αποκάλυψη του ταξικού της χαρακτήρα, που στις προηγούμενες φάσεις κρυβόταν κάτω από μανδύες θρησκευτικούς, πολιτισμικούς κ.ά., αποκαλύπτεται και καθίσταται εμπόδιο στην ίδια την κυριαρχία της. Το αποτέλεσμα είναι να αναγκάζεται να απαρνηθεί την αλήθεια που αυτή η ίδια αποκάλυψε, υπερασπιζόμενη την ταξική της κυριαρχία, μια και η άλλη εναλλακτική θα ήταν η αυτοκατάργησή της ως τάξης. Αυτή, εν ολίγοις, είναι η αντίθεση μεταξύ ταξικής συνείδησης και ταξικού συμφέροντος, που ισχύει για την αστική τάξη, οι δύο πλευρές της οποίας βρίσκονται αναγκαστικά σε μια διαρκή σύγκρουση, η οποία δεν έχει όμως ανταγωνιστικό χαρακτήρα αλλά διαλεκτικό, με την έννοια ότι θα διαιωνίζεται, επαναφέροντας διαρκώς το αδιέξοδο που χαρακτηρίζει την ίδια την ύπαρξη της αστικής τάξης και του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής⁵⁷.

Η τάξη που μπορεί να ξεφύγει από την ανωτέρω αντίθεση είναι το προλεταριάτο. Και αυτό διότι μπορεί να αντιληφθεί ότι αποτελεί ταυτόχρονα υποκείμενο και αντικείμενο της κοινωνικής εξέλιξης. Η διαλεκτική υποκειμένου και αντικειμένου, την οποία δανείζεται από τον Χέγκελ, αξιοποιείται εδώ από τον Λούκατς, για να εξηγήσει τη δυνατότητα του προλεταριάτου να ξεφύγει τόσο από το φαινόμενο της πραγματοποίησης όσο και από την αντίθεση ταξικής συνείδησης και ταξικού συμφέροντος –και τις δύο πλευρές ανάλυσης του ζητήματος της συνείδησης που περιγράψαμε. Ο Λούκατς υποστηρίζει ότι η διαλεκτική υποκειμένου και αντικειμένου αποτελεί στον Χέγκελ, μεταξύ άλλων, το ανώτερο στάδιο στο οποίο κατάφερε να φτάσει η κλασική αστική φιλοσοφία από μεθοδολογική πλευρά. Το γεγονός αυτό πρέπει να σημειώσουμε πως συμβαδίζει και με την αντίληψη που περιγράψαμε προηγουμένως περί των αντικειμενικών ορίων που έχει η αστική σκέψη και επιστήμη στη βάση της προαναφερθείσας αντίθεσης, και που ταυτόχρονα αποδεικνύει την αξία της λουκατσιανής θεώρησης ως μιας οπτικής που, όχι μόνο επιχειρεί να εξηγήσει τα φαινόμενα που μελετά, αλλά που μπορεί να εφαρμοστεί και στον ίδιο της τον εαυτό. Το όριο αυτό του Χέγκελ ήταν το γεγονός ότι δεν μπορούσε να δει ποιο ήταν αυτό το υποκείμενο-αντικείμενο της ιστορίας και κατέφευγε αναγκαστικά στον «μύθο του Παγκόσμιου Πνεύματος» και στην «αντιδιαλεκτική θέση περί του τέλους της ιστορίας»⁵⁸.

Ο Λούκατς θεωρεί ότι αυτό το υποκείμενο-αντικείμενο είναι το προλεταριάτο, θέση την οποία υποστηρίζει ρητά στο τελευταίο μέρος του *Η Πραγμοποίηση και η Συνείδηση του Προλεταριάτου*⁵⁹. Γιατί, όμως, το προλεταριάτο, σε αντίθεση με τις άλλες τάξεις, είναι σε θέση να κατανοήσει αυτή του την υπόσταση; Λόγω της ταξικής του θέσης. Πρώτον και κύριο, διότι δεν χρειάζεται να αρνηθεί την αυτοκατάργησή του. Αντιθέτως, η αυτοκατάργησή του, δηλαδή η κατάργηση όλων των τάξεων, είναι ο μόνος όρος απελευθέρωσής του και, με αυτή την έννοια, η διαλεκτική αντίθεση μεταξύ ταξικής συνείδησης και ταξικού συμφέροντος δεν υφίσταται στην περίπτωση του προλεταριάτου⁶⁰. Δεύτερον, η ακραία εκμετάλλευσή του σε εργασιακό –αλλά και ευρύτερα, θα προσθέσουμε, σε κοινωνικό επίπεδο– είναι όρος αποκάλυψης αυτής του της σχέσης.

⁵⁷ Λούκατς Γκ., *Ιστορία και Ταξική Συνείδηση*, ό.π., σελ. 146

⁵⁸ Lukacs G. Καβουλάκος Κ. (Επιμ.-Εισ.), *Η Πραγμοποίηση και η Συνείδηση του Προλεταριάτου*, ό.π., σελ. 21

⁵⁹ Lukacs G. Καβουλάκος Κ. (Επιμ.-Εισ.), *Η Πραγμοποίηση και η Συνείδηση του Προλεταριάτου*, ό.π., σελ. 21

⁶⁰ Λούκατς Γκ., *Ιστορία και Ταξική Συνείδηση*, ό.π., σελ. 160-161

Τονίσαμε προηγουμένως ότι η πιο ακραία έκφραση της πραγματοποιητικής διαδικασίας είναι η ίδια η αναγωγή της εργασιακής δύναμης σε εμπόρευμα. Η πραγματοποίηση αυτή της εργασίας ως κοινωνικής σχέσης έχει ως αποτέλεσμα ο εργάτης να γίνεται αντιληπτός ως αντικείμενο της παραγωγικής εργασίας, ενώ στην πραγματικότητα αποτελεί το κατεχόμενο παραγωγικό υποκείμενο. Επομένως, μέσω της ακραίας εκμετάλλευσης την οποία βιώνει, ανοίγεται για το προλεταριάτο ως όρος δυνατότητας η προοπτική της συνειδητοποίησης του ψευδούς χαρακτήρα της πραγματοποιητικής διαδικασίας. Αν στην περίπτωση της αστικής τάξης ο μηχανισμός των ταξικών συμφερόντων της απαγορεύει να κάνει το αποφασιστικό βήμα προς τη διάλυση αυτού που ορίσαμε ως ύστατο όριο της ψευδούς συνείδησης, για το προλεταριάτο αυτός ο μηχανισμός είναι που το ωθεί προς την ταξική συνείδηση. Ενώ η αστική τάξη, λόγω αυτού του μηχανισμού, είναι αναγκασμένη να παραμένει διαχωρισμένη-διχασμένη σε ορθολογικό υποκείμενο στο επίπεδο της παραγωγής, πλην όμως να αντιλαμβάνεται τον εαυτό της ως αντικείμενο της κοινωνικής εξέλιξης (ο αστός, ακόμα και ως θεωρητικό υποκείμενο, αναγνωρίζει μόνο φυσικοφανεείς νόμους της κοινωνικής εξέλιξης και, ως εκ τούτου, αποτελεί αντικείμενό τους), η εκμετάλλευση που προκύπτει από την ταξική θέση του προλεταριάτου το αναγκάζει να αμφισβητεί διαρκώς το σύστημα των κοινωνικών σχέσεων που το καθιστά τέτοιο, δηλαδή εργάτη. Ενώ, από την άλλη πλευρά, η αδυναμία ταύτισής του με τη θέση του αντικειμένου της παραγωγής, από τη στιγμή που δεν αποτελεί τέτοιο, είναι η διαλεκτική εκείνη που του επιτρέπει να κατανοήσει τη λειτουργία του ως υποκειμένου και αντικειμένου της κοινωνικής εξέλιξης. Είναι αυτό που ο Λούκατς αποκαλεί *αυτοσυνείδηση του εμπορεύματος*, θέλοντας προφανώς να υποδείξει την πρακτική και πραγματική φύση που έχει για το προλεταριάτο η διαδικασία της οικοδόμησης ταξικής συνείδησης⁶¹.

Φυσικά, σε αυτό το σημείο προκύπτει μια προβληματική, η οποία δεν έχει τονιστεί μόνο από τους επικριτές του Λούκατς, αλλά και από αναλυτές του που είναι θετικά διακείμενοι, και αφορά αυτό που παρακάτω θα δούμε ως αντικειμενικό όριο της σκέψης του. Η ανάλυση του Λούκατς κινείται σε ένα αρκετά υψηλό επίπεδο αφαίρεσης και το μοντέλο μέσα από το οποίο επιχειρηματολογεί για τη δυνατότητα του προλεταριάτου να αποκτήσει ταξική συνείδηση φαίνεται αρκετά απλουστευτικό, αν λάβει κανείς υπ' όψιν το επίπεδο της πραγματικότητας. Πόσο μάλλον σήμερα που, σε αντίθεση με την περίοδο που έγραφε ο Λούκατς, το εργατικό κίνημα και η μαρξιστική θεωρία έχει περάσει πολλές περισσότερες δοκιμασίες. Το βασικό πρόβλημα είναι η συνεχιζόμενη απόσταση που χωρίζει τη θεώρηση του Λούκατς για την ταξική συνείδηση από το επίπεδο της ταξικής συνείδησης που μπορεί κανείς να παρατηρήσει στις εργατικές μάζες. Σε ένα πρώτο επίπεδο (παρακάτω θα δούμε ότι το ζήτημα είναι πιο σύνθετο), η διάσταση αυτή μπορεί να κατανοηθεί από τη διάκριση μεταξύ πραγματικής και δυνατής ταξικής συνείδησης, που σημειώνει με την προσέγγισή του ο Lucien Goldmann. Σύμφωνα με τον τελευταίο: «...κάθε σοβαρή κοινωνιολογία, που αξιώνει την κατανόηση της σημερινής κοινωνίας, οφείλει να εργάζεται με βάση δύο θεμελιώδεις κατηγορίες...»⁶² περί συνείδησης, οι οποίες δεν είναι άλλες από τις δύο που αναφέραμε προηγουμένως. Η δυνατή ταξική συνείδηση, λοιπόν, αναφέρεται στο ανώτερο επίπεδο συνείδησης που *μπορεί να φτάσει* μια ορισμένη τάξη σε ένα ορισμένο σύστημα κοινωνικών σχέσεων, χωρίς να έρθει σε σύγκρουση με τα ειδικά ταξικά της συμφέροντα. Από την άλλη πλευρά, πραγματική ταξική συνείδηση είναι το επίπεδο συνείδησης που αναγνωρίζουμε ότι *έχει φτάσει* μια ορισμένη τάξη σε μια ορισμένη κοινωνική και

⁶¹ Lukacs G., Καβουλάκος Κ. (επιμ.-εισ.), ό.π., σελ. 22-24

⁶² Γκολντμάν Λ., *Διαλεκτικές Έρευνες*, ό.π., σελ. 124

οικονομική κατάσταση, σε μια συγκεκριμένη χώρα, μια συγκεκριμένη ιστορική περίοδο⁶³. Η διάκριση αυτή, την οποία σημειώνει και ο Λούκατς, αν και όχι με τέτοια καθαρότητα, μας βοηθά να κάνουμε έναν διπλό διαχωρισμό. Αφενός, ανάμεσα σε αυτό που μπορεί να καταφέρει η τάξη και σε αυτό που πραγματικά έχει. Αφετέρου, έναν διαχωρισμό ανάμεσα σε αυτό που ορίζουμε ως αποδείξιμο σε ένα ορισμένο επίπεδο αφαίρεσης και σε αυτό που συμβαίνει στο επίπεδο της πραγματικότητας. Η δεύτερη διάκριση, αν και μοιάζει να συμπίπτει με την πρώτη, πρέπει να τονιστεί ξεχωριστά, διότι αγγίζει τον πυρήνα της προβληματικής μας, το πώς δηλαδή η πολιτική θεωρία, ως ανάλυση της πραγματικότητας, πραγματώνει αυτό που αποδεικνύει η φιλοσοφία σε ένα υψηλό επίπεδο αφαίρεσης.

Σε κάθε περίπτωση, και για να επιστρέψουμε στην προσέγγιση του Λούκατς, πριν εμβαθύνουμε στην προβληματική που μόλις αναφέραμε, στο έργο του *Ταξική Συνείδηση* το ζήτημα τίθεται από τον ίδιο ως εξής: η αστική τάξη, ως η ανώτερη –με τη μορφή τάξης– έκφραση της διαλεκτικής αντίθεσης μεταξύ ταξικής συνείδησης και ταξικού συμφέροντος, όταν φτάσει σε εκείνο το ορισμένο όριο, στο οποίο είναι αναγκασμένη να αποκαλύψει την πραγματική ταξική φύση της κοινωνίας και το αναγκαίο του ξεπεράσμά της, όχι μόνο αδυνατεί να το κάνει, αλλά, πολύ περισσότερο, καταφεύγει στην παραγωγή θεωριών που υπερασπίζονται επί της ουσίας το σύστημα που διαφυλάσσει το ταξικό της συμφέρον, και η υπεράσπιση αυτή αποκτά πλέον χαρακτήρα ηθικής στάσης της αστικής τάξης⁶⁴. Αντίθετα, στο προλεταριάτο η αντίθεση αυτή υπάρχει, όχι ως εξωτερικό όριο της συνείδησης, αλλά ως εσωτερική αντίθεση μεταξύ άμεσου συμφέροντος της ταξικής πάλης και απώτερου σκοπού, δηλαδή στο εσωτερικό της ταξικής του συνείδησης⁶⁵. Η αντίθεση αυτή μπορεί να ξεπεραστεί διαλεκτικά από τη συμφιλίωση των δύο πλευρών της, τη σύνθεση δηλαδή της άμεσης έκφρασης της ταξικής πάλης με το ξεπέρασμα της καπιταλιστικής κοινωνίας και το πέρασμα στην αταξική.

Να σημειώσουμε, όμως, και κάτι τελευταίο, που έχει ιδιαίτερη σημασία. Μια πιο προσεκτική ματιά στην ανάλυση του Λούκατς μπορεί να μας αποκαλύψει το εξής: το ζήτημα της ταξικής συνείδησης στο έργο του είναι στενά συνδεδεμένο αφενός με την προοπτική της σοσιαλιστικής επανάστασης και το πέρασμα στην αταξική κοινωνία και αφετέρου με την ίδια τη δυνατότητα κατανόησης του τρόπου οργάνωσης και λειτουργίας των κοινωνιών, δηλαδή την κοινωνική θεωρία εν γένει. Η τοποθέτηση περί της δυνατότητας του προλεταριάτου, και μόνο αυτού, να αναπτύξει πραγματική –και όχι ψευδή– ταξική συνείδηση κρύβει μέσα τις δύο προτάσεις από την πλευρά του Λούκατς. Πρώτον, ότι η σοσιαλιστική επανάσταση, ως η διαδικασία περάσματος στην αταξική κοινωνία, είναι εξ αντικειμένου μια βαθιά γνωσιακή επανάσταση, που μπορεί να απαλλάξει τις κοινωνικές επιστήμες από κάθε στοιχείο μεταφυσικής –μια διαδικασία που δεν θα περιλαμβάνει τον μαρξισμό ή ακόμα και την λουκατσιανή του ερμηνεία ως έχει, αλλά που θα τον αξιοποιεί ως βάση για την οικοδόμηση μιας νέας κοσμοαντίληψης. Δεύτερον, η ίδια η ταξική συνείδηση παύει να υφίσταται από τη στιγμή που παύουν να υφίστανται τάξεις. Αν ο σοσιαλισμός αποτελεί την τελευταία πράξη του δράματος για τις ταξικά οργανωμένες κοινωνίες, το τελευταίο βήμα για την απελευθέρωση του ανθρώπου από τις δομές εκμετάλλευσης και το τέλος της προϊστορίας του, είναι ταυτόχρονα και το τέλος της προϊστορίας της γνώσης γύρω από τις μορφές κοινωνικής οργάνωσης, το τελευταίο βήμα πριν τη συνειδητή οργάνωση του ανθρώπου ως γένους. Η παραδοχή αυτή έχει ιδιαίτερη γνωσιολογική και

⁶³ Γκολντμάν Λ., *Διαλεκτικές Έρευνες*, ό.π., σελ. 124

⁶⁴ Λούκατς Γκ., *Ιστορία και Ταξική Συνείδηση*, ό.π., σελ. 152

⁶⁵ Λούκατς Γκ., *Ιστορία και Ταξική Συνείδηση*, ό.π., σελ. 163

επιστημολογική σημασία, θέτει όμως και τη βάση για έναν άλλο διαχωρισμό-προσδιορισμό, αυτόν ανάμεσα στις έννοιες της συνείδησης και της ιδεολογίας, τις οποίες θα προσπαθήσουμε να προσδιορίσουμε στο επόμενο κεφάλαιο, από κοινού με την ανάλυση της έννοιας της ηγεμονίας στη γκραμσσιανή προσέγγιση, ώστε να πάμε ένα βήμα πιο κοντά στο επίπεδο της πραγματικότητας.

Ταξική συνείδηση και ιδεολογία

Το ερώτημά μας παραμένει το ίδιο και δεν είναι άλλο από τον τρόπο με τον οποίον ο άνθρωπος στις ταξικές κοινωνίες κατανοεί το κοινωνικό περιβάλλον στο οποίο ζει και το μετασχηματίζει. Αντιμετωπίζοντας αυτό το ζήτημα από τη σκοπιά των θεωρητικών μας, πρέπει να προχωρήσουμε σε μια διπλή διάκριση. Η πρώτη πλευρά της διάκρισης αυτής αφορά τη διαφορά (που αναφέραμε προηγουμένως) ανάμεσα στην έννοια της ταξικής συνείδησης και στην αντίστοιχη της ιδεολογία. Η δεύτερη πλευρά αφορά τη διάκριση ανάμεσα στην τελευταία και στην έννοια της ηγεμονίας.

Στο παρόν κεφάλαιο θα καταπιαστούμε, όπως έγινε κατανοητό, με την πρώτη διάκριση. Η σύγχυση ανάμεσα στις δύο έννοιες έχει ταλαιπωρήσει ιδιαίτερα τη μαρξιστική θεωρία και δικαιολογημένα, αν σκεφτεί κανείς ότι ανάγεται στο πρώιμο μαρξικό έργο. Η βάση στην οποία εδράζεται η σύγχυση αυτή δεν είναι άλλη από τη διατύπωση των νεαρών Μαρξ και Ένγκελς στα πρώιμα έργα τους, όπως η *Γερμανική Ιδεολογία*, ότι η ιδεολογία είναι ψευδής συνείδηση. Σε αυτά τα κείμενα ο Μαρξ και ο Ένγκελς χρησιμοποιούν τον όρο για να αποδώσουν τον αντίκτυπο που έχει η παραγωγική διαδικασία στο διανοητικό επίπεδο του ανθρώπου. Σύμφωνα με αυτή την προσέγγιση, η ιδεολογία είναι μια στρεβλή εντύπωση της πραγματικότητας, που αποτυπώνει τα συμφέροντα που προκύπτουν από τις κοινωνικές σχέσεις του εκάστοτε οικονομικού συστήματος. Ο όρος είναι σαφώς φορτισμένος αρνητικά, μια και θέλει να καταδείξει την απόσταση που υπάρχει ανάμεσα στην ίδια τη φύση του εκάστοτε συστήματος και στην παραπλανητική εντύπωση που αναπτύσσει γι' αυτήν η κοινωνία. Έκτοτε η διερώτηση για το αν μπορεί να υπάρξει πραγματική συνείδηση, αλλά και το αν οι δύο όροι ταυτίζονται, συνεχίζεται με αμείωτο ενδιαφέρον και ένταση, περιλαμβάνοντας διαφορετικούς ορισμούς, στους οποίους μπορούν να συμπεριληφθούν από τη θετική χρήση του όρου ιδεολογία στη θεωρητική παράδοση της Β' Διεθνούς και της Γ' Διεθνούς μέχρι και την αλτουσεριανή θεώρηση περί αναγκαίου ψεύδους, στην οποία η ιδεολογία, ως φαινόμενο, δεν είναι παρά αναγκαίο κακό, για τον τρόπο με τον οποίο οι άνθρωποι κατανοούν την πραγματικότητα, ανάλογα με την κοινωνική δομή στην οποία εντάσσονται⁶⁶.

Στο σημείο αυτό χρειάζεται μια ορισμένη παρατήρηση. Υπάρχει διαρκώς μια διερώτηση στην κοινωνική θεωρία και φιλοσοφία, αλλά και στην μαρξιστική της εκδοχή συγκεκριμένα, η οποία αφορά την κατασκευή των εννοιών. Αν, δηλαδή, οι έννοιες ταυτίζονται με την αντικειμενική πραγματικότητα ή αν η αντικειμενική πραγματικότητα είναι απλώς μια δική μας κατασκευή μέσω των εννοιών και των ορισμών που παράγουμε για αυτήν. Όταν η διερώτηση αυτή αφορά έννοιες όπως αυτές που πραγματευόμαστε στο παρόν, και που αφορούν την κοινωνική θεωρία συγκεκριμένα, το ζήτημα γίνεται πιο περίπλοκο και εγείρει την ανάγκη να διευκρινίσουμε από την πλευρά μας πώς αντιμετωπίζουμε το ζήτημα. Οι ορισμοί των εννοιών, τουλάχιστον για την κοινωνική θεωρία, επιχειρούν να περιγράψουν

⁶⁶ Βλ. Αλτουσερ Λ., *Θέσεις, εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 1999*, σελ. 99-106

τάσεις και σχέσεις οι οποίες υπάρχουν αντικειμενικά. Ωστόσο, οι προσδιορισμοί που αυτοί οι ίδιοι θέτουν είναι πάντα κατασκευές των ανθρώπων που τις παράγουν και έχουν ως στόχο την καλύτερη κατανόηση της πραγματικότητας. Αν, λοιπόν, αντιλαμβανόμαστε την μαρξιστική θεωρία όχι δογματικά, αλλά δυναμικά, ως ανοιχτή υπόθεση, όπως τονίσαμε και στο πρώτο κεφάλαιο της παρούσας μελέτης, τότε οι έννοιες, όπως αυτή της ιδεολογίας με την οποία έχουμε καταπιαστεί, αποτελούν ορισμούς ενός ορισμένου επιπέδου, τους οποίους όχι μόνο μπορούμε αλλά οφείλουμε κιόλας να προσδιορίζουμε διαρκώς.

Όσον αφορά την έννοια της ιδεολογίας, η πρώτη διαφοροποίηση μετά την μαρξική τοποθέτηση είναι αυτή που καθιερώθηκε από τη Β' Διεθνή και ο σύγχρονος μαρξισμός έχει κατοχυρώσει κυρίαρχα μέσα από του έργου του Β. Ι. Λένιν. Στην περίπτωση του Λένιν, ο όρος χρησιμοποιείται για να δηλώσει το επίπεδο της ταξικής συνείδησης των εργατών, σε ποιον βαθμό δηλαδή η εργατική τάξη ως τέτοια κατανοεί τον τρόπο λειτουργίας του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, και της αστικής κοινωνίας κατ' επέκταση, αλλά και τη θέση της μέσα σε αυτήν. Μέσω μιας απλής συγκριτικής, μπορεί κανείς να καταλάβει ότι αυτή η χρήση του όρου από τον Λένιν δεν διαφοροποιείται εννοιολογικά σε μεγάλο βαθμό από την αντίστοιχη των Μαρξ και Ένγκελς. Ωστόσο, η διαφορά εποχής που χωρίζει τις δύο περιπτώσεις έχει αφήσει το στίγμα της. Στην περίπτωση του Μαρξ, ο όρος εντάσσεται σε μια πολεμική και, με αυτή την έννοια, χρησιμοποιείται αρνητικά, για να αποδώσει την αδυναμία της αστικής επιστήμης, με την οποία βρισκόταν σε αντιπαράθεση, να εξηγήσει τον τρόπο λειτουργίας του κεφαλαιοκρατικού συστήματος –εξού και η ψευδής συνείδηση. Αντίθετα, την περίοδο που γράφει ο Λένιν, δύο παράγοντες έχουν επιδράσει, η παράδοση της Β' Διεθνούς και το γεγονός ότι το εργατικό κίνημα είχε αναπτυχθεί σε μεγάλο βαθμό γύρω από τον μαρξισμό, ώστε ο όρος να φορτίζεται θετικά και να χρησιμοποιείται με τον τρόπο που αναφέραμε προηγουμένως⁶⁷.

Μια σημαντικότερη αλλαγή, ωστόσο, συντελείται με τη χρήση του όρου από τον Γκράμσι. Ο τελευταίος χρησιμοποιεί τον όρο σαφώς αποφορτισμένο από κάθε αρνητική χροιά. Μάλιστα, υποστηρίζει ότι η τοποθέτηση των Μαρξ και Ένγκελς περί ιδεολογίας αποτελεί μια διατύπωση που αφουγκράζεται την ατμόσφαιρα της εποχής, αναφέρεται όμως στον τρόπο με τον οποίο γινόταν αντιληπτή η έννοια της ιδεολογίας την δοσμένη περίοδο που αυτοί έγραφαν. Σε αυτό το σημείο θα μπορούσαμε να πούμε ότι η παρατήρηση που κάναμε προηγουμένως μπορεί με έναν τρόπο να συνδεθεί με την άποψη του Γκράμσι. Το γεγονός ότι ο όρος ιδεολογία αναφερόταν στην αστική ιδεολογία και επιστήμη, στην οποία και ο Μαρξ ασκούσε κριτική, θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι αποτελεί μια ορισμένη ιστορική συνθήκη. Η ανάπτυξη του εργατικού κινήματος, αλλά και της επακόλουθης λειτουργίας του μαρξισμού, ιδωμένη ως μια κοινωνική αλλαγή, με την έννοια της πλατιάς κίνησης μαζών που μετασχηματίζουν την κοινωνική πραγματικότητα, αποτελεί μια κοινωνική αλλαγή, της οποίας τα αποτελέσματα εμφανίζονται και πάνω στο σώμα του μαρξισμού –και, όσο μας αφορά, και στην έννοια της ιδεολογίας. Η προσέγγιση του Γκράμσι, λοιπόν, επηρεάζεται από την ιστορικοιστική τάση που τον διακατέχει. Και, επειδή ο ιστορικισμός του Γκράμσι δεν είναι σχετικιστικός, η τοποθέτηση του είναι η εξής: η εξίσωση στο *Γερμανική Ιδεολογία* της ιδεολογίας με την ψευδή συνείδηση γίνεται επειδή ακριβώς περιγράφει τη θεωρησιακή φάση της συγκεκριμένης ιδεολογίας, η οποία και αποτελεί την κορυφαία στιγμή της ανάπτυξής της, αλλά και την αρχή της αποσάθρωσής της. Αυτός ο τρόπος ανάπτυξης της ιδεολογίας, το πέρασμα δηλαδή από τη θεωρησιακή της φάση, υποστηρίζει πως αφορά όλες τις ιδεολογίες και, επομένως, και την κλασική γερμανική

⁶⁷ Gruppi L, *Η Έννοια της Ηγεμονίας στον Γκράμσι*, ό.π., σελ. 23

φιλοσοφία, την αποδόμηση της οποίας ανέλαβαν οι Μαρξ και Ένγκελς, οικοδομώντας παράλληλα την αρχή μιας νέας κοσμοαντίληψης μέσα από αυτό που συνοπτικά ορίστηκε ως μαρξισμός και που και ο Γκράμσι θεωρεί ότι αποτελεί το πρόπλασμα αυτού που αποκαλεί φιλοσοφία της πράξης⁶⁸.

Για να αποκαλύψει, σε αυτή τη βάση, τη φύση της εκάστοτε ιδεολογίας, δεν χρησιμοποιεί τους όρους αληθής ή ψευδής, μια και δεν θα μπορούσαν να αποτυπώσουν την προσέγγιση που έχει εισαγάγει. Επιλέγει έναν άλλον όρο, τον οποίο χρησιμοποιεί αρκετά συχνά και ο οποίος είναι άμεσο αποτέλεσμα της ιστορικιστικής του αντίληψης αυτόν της οργανικότητας. Στον Γκράμσι η οργανικότητα επιχειρεί να περιγράψει τη λειτουργία που επιτελεί μια ιδεολογία σε σχέση με την εποχή και το δοσμένο επίπεδο ανάπτυξης του συστήματος στο οποίο εντοπίζεται. Μια οργανική ιδεολογία δεν είναι απλώς μια ψευδής συνείδηση, αλλά συγκεκριμένη έκφραση μιας ιστορικής περιόδου⁶⁹. Το πρόβλημα, λοιπόν, με την αστική επιστήμη δεν είναι η *de facto* ψευδής της φύση, αλλά το γεγονός ότι από τη στιγμή που η ανάπτυξη του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής αποκάλυψε και τα όριά του, πλέον αποτελεί αναχρονιστική δομή, η οποία μάλιστα έχει παραγάγει τους νεκροθάφτες του, το προλεταριάτο, το οποίο καλείται να οικοδομήσει πλέον τη δική του οργανική ιδεολογία.

Επομένως, όπως κανένα σύστημα που έχει υπάρξει δεν μπορεί να κριθεί ιστορικά μη έγκυρο με τα εργαλεία του σήμερα, έτσι και καμιά ιδεολογία που έχει υπάρξει δεν μπορεί να κριθεί ιστορικά μη έγκυρη. Και, συνεπώς, η ιδεολογία *en γενεί* δεν μπορεί να αποδειχθεί *de facto* ψευδής. Η θέση αυτή, όμως, μοιάζει να έρχεται σε αντίφαση με αυτό που ισχυριστήκαμε προηγουμένως, ότι δηλαδή ο ιστορικισμός του Γκράμσι δεν είναι σχετικιστικός. Για τον σκοπό αυτό, θα εισαγάγουμε ξανά το κριτήριο που χρησιμοποιήσαμε και νωρίτερα στην περίπτωση του Λούκατς, δηλαδή τον όρο της δυνατότητας. Δεχόμενοι τη διαλεκτική θέση ότι η κοινωνική εξέλιξη γεννά τις ιδέες και τις δυνάμεις που προωθούν την ίδια της την ανάπτυξη, μπορούμε να βάλουμε ένα κριτήριο για την αξιολόγηση της εκάστοτε ιδεολογίας. Ο ίδιος ο καπιταλισμός και η αστική τάξη ανέδειξαν τους όρους δυνατότητας ξεπεράσματός του. Αυτός ο όρος δυνατότητας είναι που χαρακτηρίζει και την κάθε ιδεολογία, σε κάθε σύστημα, ως οργανική ή μη, ψευδή ή όχι. Επί της ουσίας, και για να γίνουμε συγκεκριμένοι, η οργανικότητα ή μη μιας ιδεολογίας είναι, από την πλευρά του Γκράμσι, μια ακούσια προσπάθεια να χωρέσει σε μία διάκριση τις δύο διακρίσεις του Λούκατς μεταξύ ψευδούς και αληθινής, πραγματικής και δυνατής συνείδησης. Αυτό αποτελεί μάλλον και το ψηλότερο σημείο συνάντησης των δύο προσεγγίσεων. Ειρήσθω εν παρόδω, να σημειώσουμε και ότι είναι το σημείο στο οποίο αποτυπώνεται ο κοινός τόπος των δύο αντιλήψεων για τον ίδιο τον μαρξισμό, ως ένα θεωρητικό ρεύμα του οποίου τα εργαλεία μπορούν και πρέπει να χρησιμοποιούνται και στον ίδιο του τον εαυτό.

Έχουμε δει μέχρι στιγμής πώς αναπτύσσεται ιστορικά η έννοια της ιδεολογίας στο έργο των μεγαλύτερων θεωρητικών του μαρξισμού, αλλά και το πώς σχετίζεται αυτή με τις επεξεργασίες περί ταξικής συνείδησης στους Γκράμσι και Λούκατς. Ως εδώ, οι δύο όροι μοιάζουν να αναφέρονται στο ίδιο αντικείμενο, αν και μέσα από τη διαρκή επανεπεξεργασία τους έχει προκύψει μια πληθώρα διακλαδώσεων. Από εδώ και στο εξής πρέπει να αρχίσουμε να βάζουμε ορισμένους προσδιορισμούς, ώστε να αποσαφηνίσουμε τη διάκριση μεταξύ ιδεολογίας και ταξικής συνείδησης, την οποία έχουμε προτείνει

⁶⁸ Eagleton T., *Ideology: An Introduction*, Λονδίνο-Νέα Υόρκη 1991, σελ. 117

⁶⁹ Eagleton T., *Ideology: An Introduction*, ό.π., σελ. 117-118

εξαρχής. Η πρώτη παρατήρηση δεν είναι άλλη από τον ορισμό περί ιδεολογίας που εξάγει ο Terry Eagleton στην ομώνυμη πραγματεία του από το έργο του Λούκατς. Αν και ο Λούκατς δεν έχει κάποια συγκεκριμένη μελέτη επί του ζητήματος, ο τελευταίος υποστηρίζει ότι μπορούμε να εξαγάγουμε το εξής: η ιδεολογία στην αντίληψη του Λούκατς δεν είναι ποτέ απλώς μια ψευδής συνείδηση, αλλά κάθε φορά μια μερική αλήθεια που δεν αντιλαμβάνεται την ολότητα στην οποία ανήκει⁷⁰ –την ίδια στιγμή, όμως, που οι πραγματικές σχέσεις που διέπουν την κοινωνία μπορούν να αποκαλυφθούν από τη γνώση αυτής της ολότητας, με την οικοδόμηση μιας πραγματικής ταξικής συνείδησης. Με βάση τα παραπάνω, μπορούμε να εισαγάγουμε μια πρώτη διάκριση μεταξύ ιδεολογίας και ταξικής συνείδησης. Ταξική συνείδηση είναι η κατανόηση του ταξικού χαρακτήρα όλων των κοινωνιών μέχρι σήμερα και το άνοιγμα της δυνατότητας, με την ανατροπή του καπιταλισμού, να καταργηθούν οι ταξικές μορφές οργάνωσης, με επακόλουθη την αυτοκατάργηση κάθε έννοιας ταξικής συνείδησης. Μπορεί, εν ολίγοις, να χαρακτηριστεί αληθινή ή ψευδής –σε αντίθεση με την ιδεολογία–, επειδή αναφέρεται στην κατανόηση των ταξικών σχέσεων ως καθοριστικών, όπως αναδείχθηκαν από την πολιτική οικονομία του μαρξισμού.

Η ιδεολογία, από την άλλη πλευρά, ρητά από τον Γκράμσι και άρρητα και από τους υπόλοιπους, περιλαμβάνει όλα εκείνα τα πολιτικά, κοινωνικά και πολιτιστικά στοιχεία που διαμορφώνουν την εικόνα που έχουμε για τον κόσμο. Καθοριστικές για το προσδιορισμό της είναι πάντα οι ταξικές σχέσεις, αλλά ταυτόχρονα αποτελούν πάντα ένα σύνολο προσδιορισμών μιας ολότητας, της οποίας όλες τις πλευρές είναι πολύ δύσκολο, αν όχι αδύνατο, να γνωρίσουμε. Και να τονίσουμε, ότι δεν μιλάμε για την ατομική ιδεολογία του καθενός, αλλά για τη συλλογική ιδεολογία μεγάλων κοινωνικών ομάδων και τάξεων, όπως την ορίσαμε προηγουμένως. Ας δώσουμε, όμως, μερικά παραδείγματα για να γίνει κατανοητός ο ισχυρισμός μας. Ο πατριωτισμός, με την πολιτική και ψυχολογική του έννοια, μπορεί να εγγραφεί ως ιδεολογικό στοιχείο. Σε κάποιες περιπτώσεις, όταν ο τελευταίος αντιπαράκειται με τον ιμπεριαλισμό, μπορεί να αποτελέσει μορφή έκφρασης μιας ταξικής αντιπαράθεσης της εργατικής τάξης απέναντι στην αστική. Σε άλλες περιπτώσεις, όμως, μπορεί να λειτουργήσει και αντίστροφα. Αν λοιπόν, όπως υποστηρίζει και ο Γκράμσι, οι υλικές δυνάμεις είναι το περιεχόμενο και οι ιδεολογίες η μορφή⁷¹, τότε στην προκειμένη περίπτωση το περιεχόμενο είναι η σύγκρουση των καταπιεσμένων ενός κράτους με τους δυνάστες του, ενώ το αίσθημα πατριωτισμού είναι η μορφή (ιδεολογική) με την οποία εκφράζεται.

Ένα ακόμα ενδιαφέρον και ενδεικτικό παράδειγμα είναι αυτό της αστικής τάξης, όπως το είδαμε από τις επεξεργασίες του Λούκατς προηγουμένως. Η ταξική συνείδηση της αστικής τάξης δεν μπορεί να φτάσει πέρα από ένα ορισμένο όριο, διότι η πλήρης αποκάλυψη του ταξικού χαρακτήρα της κεφαλαιοκρατίας έρχεται σε αντίθεση με το ταξικό της συμφέρον. Φυσικά, η αστική τάξη έχει ιδεολογία, αλλά η ιδεολογία αυτή δεν είναι παρά –αυτό που ο Λούκατς αποκαλούσε στο δοκίμιο Ταξική Συνείδηση– η ηθική στάση υπεράσπισης του καπιταλισμού, την οποία είναι αναγκασμένη να υιοθετήσει⁷².

Αυτό για το οποίο εντέλει προσπαθούμε να επιχειρηματολογήσουμε είναι το εξής: οι όροι ταξική συνείδηση και ιδεολογία είναι δύο όροι που συνδέονται άμεσα, δεν μπορούμε να πούμε όμως ότι ταυτίζονται. Έχουν χρησιμοποιηθεί σε πολλές περιπτώσεις ως ταυτόσημοι,

⁷⁰ Eagleton T., *Ideology: An Introduction*, ό.π., σελ. 99

⁷¹ Γκράμσι Α., *Ιστορικός Υλισμός*, Εκδόσεις Οδυσσέας, Αθήνα 1973, σελ. 88

⁷² Βλ. στο παρόν σελ.....

αλλά και ως αποκλειόμενοι, ως αποτέλεσμα των διαφορετικών περιστάσεων στις οποίες προσαρμόζονταν κάθε φορά. Αυτή η κατάσταση ίσχυε μάλλον αντικειμενικά μέχρι και την περίοδο που γράφουν οι Γκράμσι και Λούκατς, στην οποία όμως, λόγω αντικειμενικών συνθηκών αλλά και των αναγκών του κινήματος και της επακόλουθης παραγωγής θεωρίας, δόθηκε η δυνατότητα αυτοί οι όροι να επεξεργαστούν περαιτέρω. Από τον συνδυασμό αυτών των επεξεργασιών μπορεί να προκύψει μια νέα οριοθέτηση, βασισμένη στις διαφορετικές χρήσεις που συναντήσαμε, αλλά και στις επεξεργασίες των θεωρητικών μας. Σύμφωνα με αυτή τη λογική, η έννοια της ταξικής συνείδησης αναφέρεται στη συνείδηση που μπορεί να έχει μια τάξη για τον εαυτό της ως τέτοια μέσα σε έναν ταξικά διαρθρωμένο κόσμο. Με αυτή την έννοια, η μόνη ευκαιρία για την οικοδόμηση μιας τέτοιας αληθινής ταξικής συνείδησης δίνεται στην εργατική τάξη, μια και αφενός ο ταξικός χαρακτήρας των κοινωνιών αποκαλύπτεται μόνο με την έλευση του καπιταλισμού και αφετέρου αποτελεί τη μόνη τάξη της οποίας το ταξικό συμφέρον επιτρέπει την ανάπτυξη μιας τέτοιας συνείδησης. Γι' αυτό το λόγο κιόλας μπορούμε να χαρακτηρίσουμε την ταξική συνείδηση αληθινή ή ψευδή. Και μάλιστα –αν και κατά τη γνώμη μας έχει πολύ μικρότερη σημασία–, από σχολαστικής άποψης, μέσω αυτής της πρόσληψης οι επεξεργασίες των Μαρξ, Ένγκελς, αλλά και όλων των μεταγενέστερων, δεν έρχονται σε αντίφαση, παρά μπορούν να γίνουν αντιληπτές ως διαφορετικές στιγμές ανάλυσης του συγκεκριμένου ζητήματος.

Από την άλλη μεριά, η έννοια της ιδεολογίας έχει μεγαλύτερο εύρος και περιλαμβάνει την έννοια της ταξικής συνείδησης ως συστατικού της μέρους. Αφενός, η αληθινή ή ψευδής ταξική συνείδηση είναι όρος για την ανάπτυξη μιας ιδεολογίας. Ωστόσο, μια ιδεολογία δεν είναι απαραίτητο να εδράζεται σε μια αληθινή ταξική συνείδηση για να είναι ιστορικά έγκυρη, σύμφωνα με το κριτήριο οργανικότητας του Γκράμσι. Πόσο μάλλον αν αναλογιστούμε ότι, όπως δείξαμε, η έννοια της ιδεολογίας αναφέρεται στις μορφές έκφρασης που παίρνει η κατανόηση του ανθρώπου για τον κόσμο, οι οποίες μπορούν να πάρουν πολλές διαφορετικές εκφράσεις, ανάλογα με μια πληθώρα τάσεων πολιτικών, κοινωνικών, πολιτιστικών, που επιδρούν πάνω τους. Η σύγχυση μάλλον προκύπτει από τον εγκλωβισμό σε μια θεωρητική δυαδικότητα ανάμεσα στην αστική και στην εργατική τάξη, όπου η συνείδηση της αστικής τάξης είναι *de facto* ψευδής, λόγω του ταξικού της συμφέροντος, ενώ η ιδεολογία της ως η ηθική υπεράσπιση του συστήματος είναι αναγκαστικά αναχρονιστική. Αντίθετα, στην περίπτωση της εργατικής τάξης, πάντα υπάρχει η δυνατότητα οικοδόμησης μιας πραγματικής ταξικής συνείδησης και μιας αντίστοιχης ιδεολογίας, ταυτόχρονα όμως μπορούν να υπάρξουν ιδεολογικές μορφές οργάνωσης και έκφρασης, οι οποίες να είναι προωθητικές τόσο για το κίνημα όσο και για αυτό που ο μαρξισμός αντιλαμβάνεται ως κοινωνική εξέλιξη, χωρίς να είναι σε όλες τους τις εκφράσεις απόρροια μια αληθινής ταξικής συνείδησης.

Η παραπάνω ανάλυση, προφανώς, δεν είναι σχολαστικού ενδιαφέροντος, αλλά έχει ως στόχο να βοηθήσει μέσα από τον καλύτερο προσδιορισμό των εννοιών την κατανόησή μας για τον τρόπο με τον οποίο κατανοεί ο άνθρωπος τον κόσμο, για να τον μετασχηματίσει. Ας περάσουμε, όμως, στη δεύτερη διάκριση που εισηγηθήκαμε, αυτή μεταξύ ιδεολογίας και ηγεμονίας.

Ηγεμονία και Ιδεολογία

Η έννοια της ηγεμονίας στο έργο του Αντόνιο Γκράμσι έχει κεντρικό ρόλο και δεν είναι τυχαίο ότι έχει αποτελέσει αφετηρία αλλά και άξονα για τις περισσότερες από τις μελέτες

του έργου του. Αποτελεί ταυτόχρονα την κεντρική προβληματική του έργου του, που εμφανίζεται ακόμα και στα σημεία στα οποία δεν αναφέρεται ρητά, αλλά και το βασικό κληροδότημα της πολιτικής θεωρίας του Γκράμσι στους μεταγενέστερους θεωρητικούς. Ωστόσο, οι ομολογουμένως πολλές μελέτες γύρω από το ζήτημα της ηγεμονίας έχουν οδηγήσει σε μια πληθώρα προοπτικών για το ζήτημα, πόσο μάλλον αν αναλογιστεί κανείς και τις διάφορες ενσωματώσεις της έννοιας της ηγεμονίας στο έργο διαφόρων, κυρίως σύγχρονων, θεωρητικών, οι οποίες αναγκαστικά, εκουσίως ή μη, έχουν ως αποτέλεσμα τον επαναπροσδιορισμό της σε διαφορετική βάση από αυτήν του Γκράμσι. Αποτέλεσμα αυτής της διαδικασίας είναι και η κυρίαρχη χρήση του όρου σήμερα, υπό την έννοια της ιδεολογικής ηγεμονίας, τόσο στους διάφορους μαρξιστές και μετα-μαρξιστές θεωρητικούς όσο και στην πολιτική ορολογία του αριστερού και εργατικού κινήματος. Γι' αυτόν το λόγο, είναι απαραίτητη μια οριοθέτηση των δύο εννοιών, της ηγεμονίας και της ιδεολογίας, ώστε να καταστεί δυνατή η κατανόηση του επιχειρημάτός μας. Ας δούμε, όμως, πρώτα πώς αναπτύσσεται η προβληματική περί ηγεμονίας στο έργο του ίδιου του Γκράμσι.

Βασικό στοιχείο για να μπορέσουμε να προσεγγίσουμε τη συμβολή του είναι η κατανόηση της φυσιογνωμίας του έργου του. Όπως τονίσαμε και νωρίτερα στο παρόν, ο Γκράμσι παράγει θεωρία στην προσπάθειά του να απαντήσει στα πρακτικά πολιτικά προβλήματα του εργατικού κινήματος της Ιταλίας, αλλά και διεθνώς στην εποχή του. Με αυτή την έννοια, δεν αποτελεί κλασική περίπτωση θεωρητικού, όπως για παράδειγμα ο Λούκατς, που είδαμε προηγουμένως, αλλά πολιτικό ηγέτη του εργατικού κινήματος, η παραγωγικότητα και η οξύνοια του οποίου είχε ως αποτέλεσμα την παραγωγή θεωρητικών θέσεων και επεξεργασιών. Η συγκεκριμένη παρατήρηση έχει ιδιαίτερη σημασία, γιατί μας παρέχει ένα πρώτο μεθοδολογικό κριτήριο για να προσεγγίσουμε την έννοια της ηγεμονίας. Υπό αυτή την έννοια, η ηγεμονία είναι περισσότερο μια προβληματική της σκέψης του Γκράμσι παρά μια έννοια με όλους τους προσδιορισμούς που μπορεί να θέτει ο χαρακτηρισμός. Ο Γκράμσι, όντας πολιτικά ενεργός καθόλη τη διάρκεια της ζωής του, προσπαθεί να ανιχνεύσει τρόπους, ώστε να καταστεί δυνατή η ανατροπή της αστικής εξουσίας· πρώτα στο Τορίνο, μέσα από το Ordine Nuovo και την οργάνωση των εργατικών συμβουλίων, ως στέλεχος και αργότερα ως ηγέτης του Κομμουνιστικού Κόμματος της Ιταλίας, και, τέλος, με τα Τετράδια της Φυλακής, τα οποία αποτέλεσαν μια προσπάθεια να μην αποκοπεί από την πολιτική ζωή της Ιταλίας, παρά τις σκληρές προσπάθειες του φασιστικού καθεστώτος για το αντίθετο. Σε όλη αυτή τη διάρκεια, η προβληματική περί ηγεμονίας είναι παρούσα και αφορά μια πρακτική προσπάθεια κατανόησης του τρόπου με τον οποίον οργανώνεται, αλλά και ανατρέπεται, η εξουσία μιας τάξης πάνω στις άλλες.⁷³

Η παραδοχή μας αυτή, ότι η ηγεμονία αποτελεί προβληματική και όχι σαφώς οριοθετημένη έννοια, είναι μια επαρκής αφετηρία για μελέτη του όρου, δεν αναιρεί όμως σε καμία περίπτωση τις διαφορετικές χρήσεις του, που μπορεί κανείς να εντοπίσει στο έργο του Γκράμσι. Αντίθετα, έχει ιδιαίτερη σημασία να προσπαθήσει να τις σκιαγραφήσει κανείς, αλλά ως στιγμές της μιας και αυτής προβληματικής, ενώ παράλληλα μας επιτρέπει να την ανιχνεύσουμε ακόμα και στα σημεία από τα οποία απουσιάζει.

Ας ξεκινήσουμε, όμως, από τη χρήση του όρου. Για μια ορισμένη γενεαλογία του όρου ηγεμονία είμαστε αναγκασμένοι να αναγνωρίσουμε δύο βασικές επιρροές, από τις οποίες προκύπτει η επιλογή του. Η μία αφορά την αμιγώς μαρξιστική παρακαταθήκη, ενώ η άλλη την ιταλική παράδοση που έχει ενσωματώσει. Ο όρος ηγεμονία καθίσταται από τον Γκράμσι

⁷³ Χοάρ Σ.-Σμιθ Τζ. Ν., Για τον Γκράμσι, Στοχαστής, Αθήνα 1980, σελ. 134-136

κεντρικός για την πολιτική θεωρία του μαρξισμού, όμως στα πλαίσια του μαρξισμού δεν είναι ο πρώτος που τον χρησιμοποιεί. Ο όρος ηγεμονία εντοπίζεται ήδη στα πρώιμα γραπτά του νεαρού Μαρξ και συγκεκριμένα στην *Αγία Οικογένεια* και στους *Ταξικούς Πολέμους στη Γαλλία*. Στα έργα αυτά ο Μαρξ προσπαθεί να εξαγάγει συμπεράσματα για τον τρόπο με τον οποίο πρέπει η εργατική τάξη να ασκεί πολιτική σε σχέση προς τις άλλες καταπιεζόμενες τάξεις, ασκώντας κριτική στο κίνημα των Ιακωβίνων. Το κεντρικό του επιχείρημα είναι πως η εργατική τάξη, σε αντίθεση με τη συνωμοτική πρακτική των τελευταίων, πρέπει να έχει καθοδηγητικό και παιδευτικό ρόλο προς τις άλλες τάξεις, ώστε να καταστεί δυνατή η συγκρότηση μιας κοινωνικής συμμαχίας που θα καταφέρει να ανατρέψει την αστική κυριαρχία. Η ηγεμονία, λοιπόν, χρησιμοποιείται για να δηλώσει αυτόν ακριβώς τον παιδευτικό ρόλο που οφείλει να έχει η εργατική τάξη, τη διαρκή διάδοση των επαναστατικών ιδεών στις άλλες τάξεις και τον διευθυντικό ρόλο που πρέπει να έχει απέναντί τους⁷⁴.

Με παρόμοιο τρόπο χρησιμοποιεί τον όρο και ο Λένιν αρκετά χρόνια αργότερα. Ο Luciano Gruppi εντοπίζει την εμφάνιση του όρου σε κείμενα που έχουν γραφτεί από τον Λένιν και αφορούν την επανάσταση του 1905. Στα κείμενα αυτά ασκεί πολεμική στη δεξιά τάση της σοσιαλδημοκρατίας, ως προς τον ρόλο που έπρεπε να επιτελέσει η εργατική τάξη στην αστικοδημοκρατική επανάσταση που λάμβανε χώρα. Μάλιστα, διατυπώνει τη θέση ότι η εργατική τάξη δεν πρέπει να αφήσει την καθοδήγηση της επανάστασης στην αστική τάξη, μόνο και μόνο επειδή είχε χαρακτηριστεί αστικοδημοκρατικού χαρακτήρα, αλλά αντιθέτως όφειλε να λειτουργήσει διευθυντικά, μια και αποτελούσε τη μόνη εγγυητρία δύναμη για την έκβασή της. Σε αυτόν τον διευθυντικό ρόλο αναφέρεται με τον όρο ηγεμονία, περιλαμβάνοντας όχι μόνο την πολιτική διεύθυνση μιας ορισμένης συμμαχίας κοινωνικών στρωμάτων και τάξεων, αλλά τη συνολική ηθική, πολιτιστική και ιδεολογική διεύθυνσή τους⁷⁵.

Σε συνέχεια αυτής της παρακαταθήκης έρχεται και η συμβολή του Γκράμσι. Φυσικά, δεν υποστηρίζουμε ότι η χρήση και το περιεχόμενο του όρου ανάγεται πλήρως σε αυτήν την παρακαταθήκη, ωστόσο πρέπει να παρατηρήσουμε ότι υπάρχει μια ορισμένη συνάφεια ως προς τον βασικό πυρήνα του προβληματισμού. Ο Γκράμσι, εν ολίγοις, δίνει έμφαση σε έναν όρο, μια πλευρά, της πολιτικής θεωρίας του μαρξισμού, η οποία για αντικειμενικούς ιστορικούς λόγους είχε δευτερεύοντα ρόλο και η οποία για εξίσου αντικειμενικούς λόγους αναδείχθηκε σε κεντρική την εποχή που έγραφε. Το γεγονός ότι υπάρχουν διαφοροποιήσεις από τους προηγούμενους, αλλά και ο λόγος για τον οποίο αναδεικνύεται σε κεντρική προβληματική του έργου του, έχει να κάνει με τη δεύτερη επιρροή που του είχε ασκηθεί, αυτή της ιταλικής θεωρητικής παράδοσης.

Το πρώτο στοιχείο επιρροής από την ιταλική θεωρητική παράδοση –ιδιαιτέρα υποβαθμισμένο στις αναλύσεις του γκραμισιανού έργου– είναι αυτό του μακιαβελισμού. Βέβαια, ο Γκράμσι δύσκολα μπορεί να χαρακτηριστεί μακιαβελικός, έχει κληρονομήσει όμως μια άλλη πλευρά της μακιαβελικής παράδοσης. Ο Μακιαβέλλι, πέρα από τις συγκεκριμένες θέσεις που μπορεί να διατύπωνε, κατάφερε παράλληλα να εμψυχήσει στους μεταγενέστερους μια διαφορετική αντίληψη για την πολιτική θεωρία. Ο πραγματισμός του και η επιμονή στους τρόπους άσκησης πολιτικής και διαχείρισης ανέδειξε την ανάγκη μιας θεωρίας της πρακτικής πολιτικής, σε μια περίοδο που η πολιτική

⁷⁴ Σκουλάς Γ., “Εννοιολόγηση της Θεωρίας του Γκράμσι για την Ηγεμονία και το Κράτος”, *Θέσεις* (1996), σελ. 1-2

⁷⁵ Gruppi L., *Η Έννοια της Ηγεμονίας*, ό.π., σελ. 22-23

φιλοσοφία μεσουρανούσε. Ο Γκράμσι, μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι, αξιοποιεί αυτή την αντίληψη σε μια διαφορετική αντιπαράθεση, αυτή με τον μηχανικισμό, ο οποίος εξαφάνιζε την πολιτική μέσα στην οικονομία. Δεν θα επεκταθούμε περισσότερο ως προς το συγκεκριμένο ζήτημα, καθώς μια τέτοια εργασία θα απαιτούσε μια διαφορετικού τύπου μελέτη. Πιστεύουμε, όμως, πως το επιχείρημά μας γίνεται σαφές. Το δεύτερο στοιχείο επιρροής είναι αυτό του ιταλικού μαρξισμού, το οποίο μάλιστα έχει αξιοσημείωτη ομοιότητα με το πρώτο, αν και με διαφορετική αφετηρία. Φυσικά, αναφερόμαστε στον Αντόνιο Λαμπριόλα, που, όπως αναφέραμε και νωρίτερα, αποτελεί τον βασικό μαρξιστή θεωρητικό στην Ιταλία πριν από τον Γκράμσι. Ενδεικτική σε αυτή την κατεύθυνση είναι η θέση του Λαμπριόλα στο βιβλίο του *Η Υλιστική Αντίληψη της Ιστορίας*. Υποστηρίζει ότι το βασικό εμπόδιο στην ανάπτυξη του υλισμού, στο να καταστεί δηλαδή διαλεκτικός, είναι ο μηχανικισμός, ο οποίος ανάγει την ιστορία στην κοινωνιολογία και, μέσω αυτής της αναγωγής, την καταργεί (ενν. την ιστορία) μέσα στην οικονομία. Η θέση του είναι πως η αναγωγή του εποικοδομήματος στην παραγωγική βάση δεν είναι απόλυτη, επειδή ακριβώς η θεωρία με την πραγματικότητα δεν γίνεται να ταυτίζονται πλήρως. Υπάρχουν πλευρές που είναι απόλυτα εξαρτημένες, αλλά και άλλες οι οποίες επηρεάζονται έμμεσα, μέσω περίπλοκων διαμεσολαβήσεων που έχουν σχέση με ιστορικά, πολιτισμικά στοιχεία και εθνικές παραδόσεις κ.λπ. Προτείνει, λοιπόν, μια αντίληψη που θα προσεγγίζει διαλεκτικά τη σχέση που αναπτύσσεται ανάμεσα στη βάση και στο εποικοδόμημα, και θα αξιοποιεί μια πληθώρα πολιτιστικών και άλλων στοιχείων που προκύπτουν κάθε φορά από την ιστορική εξέλιξη των κοινωνιών⁷⁶. Ανεξάρτητα από τα συγκεκριμένα συμπεράσματα στα οποία μπορεί να καταλήγει ο Λαμπριόλα, η ανωτέρω συλλογιστική, ως αντίληψη, μπορεί να βρεθεί αυτούσια στο έργο του Γκράμσι. Αυτή η προβληματική είναι που οδηγεί τον Γκράμσι στην ανάλυση της ηγεμονίας, η ανάγκη δηλαδή να υπάρξει μια πολιτική θεωρία του μαρξισμού, η οποία να μπορεί να μελετήσει την επίδραση που έχουν οι μορφές του εποικοδομήματος, ως εκδηλώσεις των παραγωγικών σχέσεων, στην ταξική πάλη και στον ταξικό συσχετισμό.

Αυτή είναι και η πρώτη μορφή με την οποία χρησιμοποιεί ο Γκράμσι την έννοια της ηγεμονίας. Σε ένα απόσπασμα από τα *Τετράδια της Φυλακής* (το οποίο σήμερα είναι γνωστό από τη συλλογή με τίτλο *Ιστορικός Υλισμός*) θα γράψει πως «...η συστηματική θεωρητική διατύπωση και πραγμάτωση της ηγεμονίας από τον Ίλιτς υπήρξε ένα μεγάλο φιλοσοφικό γεγονός»⁷⁷. Το συγκεκριμένο απόσπασμα, στο οποίο αναφέρεται καταφανώς στον Λένιν, τον οποίον και ήταν αναγκασμένος να αποκαλεί με διάφορα ψευδώνυμα, λόγω της λογοκρισίας της φυλακής, έχει ιδιαίτερη σημασία. Αν κανείς αντικαθιστούσε στο απόσπασμα αυτό τον όρο ηγεμονία με αυτόν της δικτατορίας του προλεταριάτου, μάλλον το συμπέρασμα ενός εξοικειωμένου αναγνώστη με τη διατύπωση του Γκράμσι, δεν θα άλλαζε σε μεγάλο βαθμό. Η παρατήρηση αυτή μας επιτρέπει να διακρίνουμε το εξής: αν και, όπως θα δούμε και παρακάτω, αυτή η χρήση του όρου αντιστοιχεί σε μια προηγούμενη περίοδο του έργου του, ωστόσο είναι ενδεικτική για το περιεχόμενό του. Με τον όρο περιγράφει τη διαδικασία (προτσές) μέσα από την οποία το προλεταριάτο οργανώνει και πετυχαίνει την ανατροπή της αστικής εξουσίας και την επακόλουθη αντικατάστασή της από τη δική του εξουσία, τη δικτατορία του προλεταριάτου. Εδώ χρειάζονται ορισμένες παρατηρήσεις. Πρώτον, η έμφαση του Γκράμσι είναι στη θεωρητική διατύπωση και πραγμάτωση της ηγεμονίας. Είναι σαν να υποστηρίζει ότι η μετάβαση από τον καπιταλισμό στον σοσιαλισμό κρίνεται από την επίτευξη της ηγεμονίας, δηλαδή στο πολιτικό επίπεδο.

⁷⁶ Gruppi L., *Η Έννοια της Ηγεμονίας*, ό.π., σελ. 42-43

⁷⁷ Γκράμσι Α., *Ιστορικός υλισμός*, Οδυσσέας, Αθήνα 1973, σελ. 63-64

Το κέντρο βάρους έχει μετατοπιστεί στην υποκειμενική πλευρά της σχέσης μεταξύ υποκειμενικού και αντικειμενικού παράγοντα. Αυτό είναι ένα πολύ χαρακτηριστικό στοιχείο της σκέψης του Γκράμσι, που έχει μάλιστα άμεση σχέση με την αντιπαράθεση με τον μηχανικισμό, που αναφέραμε νωρίτερα. Χωρίς να αμφισβητεί την πρωτοκαθεδρία του αντικειμενικού παράγοντα, δηλαδή της παραγωγής, επί της ουσίας επιχειρηματολογεί πάνω στο γιατί εμείς πρέπει να αντιλαμβανόμαστε τον εαυτό μας –και μάλιστα όχι με όρους ηθικής– ως τα υποκείμενα που επιφορτίζονται με το καθήκον να πραγματώσουν την ιστορική εξέλιξη. Και αυτή είναι η δεύτερη παρατήρηση, δηλαδή το ότι χαρακτηρίζει μεγάλο φιλοσοφικό γεγονός τη θεωρητική διατύπωση και πραγμάτωση της ηγεμονίας, καταδεικνύει την ορθότητα του ισχυρισμού μας, ότι για τον ίδιο η επίτευξη της ηγεμονίας είναι περισσότερο μια διαρκώς ζωντανή προβληματική στη σκέψη του, παρά μια αμιγώς θεωρητική έννοια. Τέλος, όπως παρατηρεί και ο Luciano Gruppi⁷⁸, αυτό είναι και το σημείο της εγγύτερης επαφής του Γκράμσι με τον Λένιν, η προβληματική δηλαδή περί της εργατικής ηγεμονίας, εκφρασμένη σε φιλοσοφικό επίπεδο, μέσω της σύνδεσης θεωρίας και πράξης.

Όπως αναφέραμε και προηγουμένως, αυτή είναι η πρώτη μορφή με την οποία χρησιμοποιείται ο όρος, και μάλιστα όχι μια από τις πιο διαδεδομένες, τουλάχιστον για τις σύγχρονες προσεγγίσεις. Αν κάποιος καταπιαστεί με το έργο του Γκράμσι, θα βρει πολλές διαφορετικές διατυπώσεις, οι οποίες σε μεγάλο βαθμό έχουν οδηγήσει στις επιμέρους εννοιολογήσεις του όρου. Για να γίνει κατανοητή, όμως, αυτή η πληθώρα διαφορετικών χρήσεων, είναι χρήσιμο να εξετάσουμε προηγουμένως την άποψη της Μπυσί-Γκλυκσμάν⁷⁹, σύμφωνα με την οποία η έννοια της ηγεμονίας περνά από τρεις διαδοχικές φάσεις. Η πρώτη φάση εντοπίζεται κυρίως στην πρώτη περίοδο, πριν από τα τετράδια της φυλακής, μέχρι και το 1926. Σε αυτή την πρώτη φάση η ηγεμονία δηλώνει κυρίαρχα την ηγεμονία του προλεταριάτου, υπό την έννοια μιας εναλλακτικής στρατηγικής για την εργατική τάξη, όπως την αναλύσαμε προηγουμένως. Στη συνέχεια, όμως, επέρχεται μια αντιστροφή, η οποία παρατηρείται ήδη από το πρώτο *Τετράδιο της Φυλακής*. Μέσω της εισαγωγής της έννοιας του ηγεμονικού μηχανισμού, η ηγεμονία γίνεται κατανοητή υπό το πρίσμα της ταξικής συγκρότησης και αφορά τόσο την εργατική τάξη και τον επαναστατικό μετασχηματισμό της σε μια συνολικότερη πορεία επαναστατικού μετασχηματισμού της κοινωνίας όσο και την αστική, ως την κατέχουσα την ηγεμονία αλλά και τους υπάρχοντες ηγεμονικούς μηχανισμούς. Στην τρίτη φάση, η οποία εντοπίζεται μετά το έβδομο και όγδοο από τα τετράδια, η έννοια της ηγεμονίας θα συμπεριλάβει και τις δομές του κράτους. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα όχι μόνο την παραγωγή ενός νέου ορισμού του κράτους από τον Γκράμσι, αλλά και αναγκαστική μετατόπιση του ενδιαφέροντος προς τους μηχανισμούς κυριαρχίας της αστικής τάξης ακόμα περισσότερο. Βλέπουμε εδώ ότι συντελείται μια διπλή μετάβαση. Από τη μία πλευρά, από μια περισσότερο επιφανειακή προσέγγιση για την πολιτική στρατηγική, περνάμε σε μια οπτική που εντοπίζει τα δομικά στοιχεία συγκρότησης της τάξης ως τέτοιας, αλλά και της κυριαρχίας της. Από την άλλη πλευρά, έχουμε μια μετατόπιση του ενδιαφέροντος από την ανάλυση της δυνατότητας συγκρότησης μιας ηγεμονίας της εργατικής τάξης στην υπάρχουσα ηγεμονία της αστικής, ως προϋποτιθέμενου –ποιοτικά και όχι χρονικά– θεωρητικού πεδίου ανάλυσης.

Φυσικά, αυτές οι τρεις φάσεις δεν ταυτίζονται πλήρως με τις διαφορετικές χρήσεις του όρου ηγεμονία από τον Γκράμσι. Ήδη από το απόσπασμα που είδαμε προηγουμένως (το

⁷⁸ Gruppi L., *Η έννοια της Ηγεμονίας στον Γκράμσι*, ό.π., σελ. 11-12

⁷⁹ Μπυσί-Γκλυκσμάν Κρ., *Ο Γκράμσι και το Κράτος*, Θεμέλιο, Αθήνα 1984, σελ. 61-63

οποίο ως προς το περιεχόμενο μοιάζει να αναφέρεται στην πρώτη περίοδο, ενώ στην πραγματικότητα είναι μεταγενέστερο) ο ισχυρισμός μας γίνεται κατανοητός. Το επιχείρημα της Μπυσί-Γκλυκσμάν, ωστόσο, έχει ισχύ, μια και περιγράφει σωστά τη γενικότερη πορεία της σκέψης του. Το σημαντικό εδώ είναι ότι με αυτόν τον τρόπο πρέπει να αντιμετωπίζεται η διερώτηση περί της έννοιας της ηγεμονίας, ως εκφράσεις ενός μη θεωρητικού –με την αυστηρή έννοια–, με την οποία χαλαρότητα στη διατύπωση μπορεί να επέβαλλε το γεγονός ότι έγραφε υπό μορφή σημειώσεων και μάλιστα έγκλειστος στη φυλακή, ενταγμένες όμως πάντα σε αυτή την πορεία σκέψης που είδαμε μόλις πριν. Έχοντας, λοιπόν, στο μυαλό μας την ανωτέρω μεθοδολογία, ας προσπαθήσουμε να προσεγγίσουμε σε μεγαλύτερο βαθμό εννοιολογικά τον όρο ηγεμονία.

Ανεξαρτήτως από μια ορισμένη περιοδολόγηση, η έννοια της ηγεμονίας χωράει ορισμένους προσδιορισμούς ως προς το πεδίο αναφοράς της, το περιεχόμενο δηλαδή του όρου. Πέρα από μια πρώτη προσέγγιση, αυτή που αναφέρεται στη στρατηγική της εργατικής τάξης για την επίτευξη της δικτατορίας του προλεταριάτου, υπάρχουν δύο βασικές προσπάθειες ερμηνείας. Ο Γκράμσι, συνήθως, με την έννοια της ηγεμονίας αναφέρεται στη δημιουργία συναίνεσης στα κυριαρχούμενα στρώματα της κοινωνίας. Υπάρχουν, ωστόσο, άλλα σημεία, στα οποία δηλώνει ξεκάθαρα πως ηγεμονία σημαίνει κυριαρχία με βίαια μέσα και συναίνεση ταυτόχρονα⁸⁰. Ο λόγος για τον οποίο είναι απαραίτητη μια διαλεύκανση του περιεχομένου του όρου και η επακόλουθη διάκρισή του από αυτόν της ιδεολογίας, είναι ότι στις περισσότερες περιπτώσεις ανάλυσης του έργου, μεταγενέστερης χρήσης του όρου αλλά και χρήσης από τον ίδιο τον Γκράμσι, η έμφαση δίνεται στη δημιουργία συναίνεσης. Εδώ είναι απαραίτητη μια ορισμένη παρατήρηση. Η γενική προβληματική του Γκράμσι, όπως έχουμε αναφέρει πολλές φορές, είναι η επιτυχία του εργατικού κινήματος. Ωστόσο, τονίσαμε ήδη στην πρώτη ενότητα ότι η διαφοροποίηση του Γκράμσι από τους επόμενους αφορά το ότι αντιλήφθηκε πως εκείνη την περίοδο και πολύ περισσότερο στις δυτικές κοινωνίες, σε αντίθεση με το μόνο υπαρκτό παράδειγμα, αυτό της Ρωσικής Επανάστασης, ο καπιταλισμός έχει εξελιχθεί με τέτοιον τρόπο, ώστε να δημιουργεί δομές μέσα από τις οποίες να οικοδομείται συναίνεση των κυριαρχούμενων προς την εξουσία που τους ασκείται –μια κατάσταση νομιμοποίησης, δηλαδή, της κυριαρχίας με άλλα μέσα, πέραν της βίας. Είναι λογικό, επομένως, τόσο για τον ίδιο τον Γκράμσι όσο και για τους μεταγενέστερους θεωρητικούς που καταπιάνονται με το ζήτημα, η έμφαση να δίνεται σε αυτήν, μια και αυτό είναι το βασικό πεδίο συμβολής του, το πεδίο στο οποίο οι προηγούμενες αναλύσεις παρουσίαζαν ελλείψεις. Αυτό που χρειάζεται προσοχή είναι αποφύγουμε την ταύτιση αυτής της συγκεκριμένης χρήσης του όρου με το εννοιολογικό του περιεχόμενο, καθώς το τελευταίο είναι ευρύτερο. Εδώ είναι που προκύπτει και το πρόβλημα περί ηγεμονίας και ιδεολογίας.

Η ηγεμονία είναι τρόπος κυριαρχίας με τον συνδυασμό βίαιων μέσων και δημιουργίας συναίνεσης. Τα βίαια μέσα είναι αρκετά αναλυμένα σε πολλές περιπτώσεις –είναι, άλλωστε, πιο εμφανής η χρήση και ο ρόλος τους, άρα και πιο εύκολα προσεγγίσιμα. Το ερώτημα είναι πώς οικοδομείται η συναίνεση. Η ιδεολογία είναι σίγουρα ένας τρόπος για να επιτευχθεί αυτός ο σκοπός. Η δημιουργία μιας αντίληψης στις μάζες, ότι με κάποιον τρόπο η εκάστοτε δομή κοινωνικής οργάνωσης, όχι μόνο είναι αιώνια και αναλλοίωτη, αλλά εξυπηρετεί και τα δικά τους συμφέροντα, είναι σίγουρα ένα πολύ ισχυρό μέσο οικοδόμησης συναίνεσης. Δεν είναι όμως το μόνο. Μια πολύ ισχυρή δομή που έχει και ιδεολογικές πλευρές, αλλά είναι κυρίαρχα πολιτική, είναι ο κοινοβουλευτισμός, τον οποίο

⁸⁰ Eagleton T., *Ideology: An Introduction*, ό.π., σελ. 112

προκρίνει με ιδιαίτερη ένταση και ο ίδιος ο Γκράμσι. Η εντύπωση συμμετοχής στις πολιτικές δομές αποτελεί, και αποδεδειγμένα μάλιστα, έναν από τους βασικούς κατασταλτικούς παράγοντες, μέσω της πολιτικής συναίνεσης. Συναίνεση μπορεί να οικοδομηθεί και με οικονομικούς όρους, όπως επί παραδείγματι με μια φορολογική ελάφρυνση των κατώτερων κοινωνικά στρωμάτων. Ο ίδιος ο Γκράμσι, άλλωστε, τονίζει ότι οι υλικοί όροι διαβίωσης είναι που έχουν μεγαλύτερη σημασία σε τελική ανάλυση. Αυτό, λοιπόν, που μπορούμε να τονίσουμε συμπερασματικά είναι, ότι η έννοια της ηγεμονίας έχει ένα ιδιαίτερο εύρος ως προς την οικοδόμηση συναίνεσης, το οποίο περιλαμβάνει ιδεολογικές, πολιτικές και οικονομικές παραμέτρους. Επομένως, είναι έννοια η οποία σχετίζεται με αυτήν της ιδεολογίας, δεν ταυτίζεται, αλλά παρουσιάζει μεγαλύτερο εύρος και την περιλαμβάνει⁸¹.

Πέραν τούτου, υπάρχει μια ακόμα πολύ βασική διάκριση ανάμεσα στους δύο όρους, η οποία πολύ συχνά παραβλέπεται. Όπως τονίζει και ο Terry Eagleton, σε τελική ανάλυση η ιδεολογία μπορεί να επιβληθεί με εξαναγκασμό, και χρησιμοποιεί το παράδειγμα του ρατσιστικού apartheid στη Νότιο Αφρική⁸². Αν ο ισχυρισμός αυτός ισχύει, τότε είναι ξεκάθαρο πως δεν μπορούμε να ταυτίσουμε τους δύο όρους και πως μάλλον η έννοια της ιδεολογικής ηγεμονίας είναι μια έννοια διαφορετική από αυτήν της ηγεμονίας, όπως την χρησιμοποιούσε ο Γκράμσι σε όλο της το εύρος.

Ηγεμονία και πραγμοποίηση

Έχουμε εξετάσει προς το παρόν ορισμένες από τις βασικές έννοιες, με τις οποίες καταπιάνονται οι δύο θεωρητικοί μας, και τις οποίες προσπαθήσαμε να προσεγγίσουμε από τρεις διαφορετικές πλευρές. Πρώτον, ως προς την ομοιότητα που παρουσιάζουν ή, ακριβέστερα, ως προς τον κοινό πυρήνα του προβληματισμού από τον οποίο προκύπτουν. Δεύτερον, προσπαθήσαμε να δείξουμε τις δυνατότητες σύνδεσής τους και τον τρόπο με τον οποίο ο συνδυασμός των δύο προοπτικών, των Γκράμσι και Λούκατς, μπορούν να βοηθήσουν στην αποσαφήνιση πολύ κομβικών για τη μαρξιστική θεωρία κατηγοριών και, υπό όρους, να οδηγήσουν σε μια νέα οριοθέτηση βασικών εννοιών για την καλύτερη κατανόηση της κοινωνικής πρακτικής. Τέλος, έμμεσα υπαινιχθήκαμε πως μπορεί να υπάρξει μια ενιαία ανακατασκευή του έργου των δύο θεωρητικών. Η δυνατότητα αυτή, η οποία στηρίζεται επιχειρηματολογικά από τις δύο προηγούμενες, δηλαδή την ομοιότητα αντιλήψεων και τη δυνατότητα σύνδεσης, έχει στην ανάλυσή μας την εξής έννοια: οι τοποθετήσεις των Γκράμσι και Λούκατς αποτελούν με ιστορικούς όρους την, σε επίπεδο θεωρίας, αποτύπωση μιας αναγκαιότητας της εποχής τους, την ανάγκη δηλαδή να αποκτήσει ο μαρξισμός μια περισσότερο πολιτικο-θεωρητική διάσταση, ακριβώς λόγω της εξέλιξης και των αλλαγών που είχαν επέλθει, τόσο στο κοινωνικό επίπεδο ευρύτερα όσο και στο ίδιο το σώμα της θεωρίας και της πρακτικής του μαρξισμού. Πάνω σε αυτό θα προσπαθήσουμε κιόλας να επιχειρηματολογήσουμε ευθύς αμέσως. Πρώτα πρέπει, ωστόσο, να κάνουμε ορισμένες προκαταρκτικές παρατηρήσεις.

Όπως συμβαίνει με κάθε θεωρία, έτσι και οι προσεγγίσεις των Γκράμσι και Λούκατς δεν είναι αψεγάδιαστες. Δεν θα είχε νόημα, άλλωστε, να προσπαθήσει κανείς μια ερμηνεία τους, εάν ίσχυε αυτό, και πολύ περισσότερο δεν θα είχε ισχύ το επιχείρημά μας περί

⁸¹ Eagleton T., *Ideology: An Introduction*, ό.π., σελ. 112-113

⁸² Eagleton T., *Ideology: An Introduction*, ό.π., σελ 112-113

ανασκευής τους σε μια ενιαία κατεύθυνση. Όσον αφορά, λοιπόν, τον Λούκατς, η βασική προβληματική και, κατά την άποψή μας, η κύρια πηγή των κριτικών που του ασκούνται είναι το πολύ υψηλό επίπεδο αφαίρεσης στο οποίο κινείται κατά κανόνα –διότι δεν ισχύει για όλα τα κείμενά του. Η βαθιά φιλοσοφική του παιδεία και η ιδιότητά του ως ακαδημαϊκού, την ίδια στιγμή που παρείχαν τη δυνατότητα να καταπιαστεί και να αναδείξει ξανά την από καιρό παραγκωνισμένη φιλοσοφική διάσταση του μαρξισμού, τον οδηγούσαν στο να καταπιάνεται με φιλοσοφικά ζητήματα πολύ υψηλού επιπέδου αφαίρεσης και μάλιστα με μέθοδο και γλώσσα δύσκολα προσεγγίσιμες από κάποιον μη υποψιασμένο ή απαίδευτο αναγνώστη. Φυσικά, η παρατήρησή μας δεν γίνεται εν είδει έγκλισης, αλλά έχει κυρίως μεθοδολογικό χαρακτήρα. Το να καταπιάνεται κανείς με τέτοιο τρόπο, όχι μόνο είναι νόμιμο, αλλά και απαραίτητο για ορισμένου τύπου αναλύσεις.

Για να γίνει καλύτερα κατανοητό το επιχείρημά μας, είναι ενδεικτική η κριτική του Robert Albritton στο *New Dialectics and Political Economy*⁸³. Η κριτική που ασκεί ο Albritton στη μελέτη του πάνω στον Λούκατς είναι πως έχει καταπιαστεί με το φαινόμενο της *απόλυτης πραγματοποίησης*, όπως εκφράζεται στον *καθαρό θεωρητικό καπιταλισμό*. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα να αναπαράγονται αρκετές προβληματικές κατά την προσπάθεια ανάλυσης στο επίπεδο της πραγματικότητας, μια και αυτό που ισχύει σε αυτό το επίπεδο είναι η *σχετική πραγματοποίηση* του *υπαρκτού* (ή πραγματικού) *καπιταλισμού*. Βέβαια, μια λογική παρατήρηση θα ήταν πως, επειδή ακριβώς μιλάμε για διαφορετικά επίπεδα αφαίρεσης, προφανώς απαιτείται και η ανάλογη διαδικασία και μεθοδολογία για ένα ασφαλές πέρασμα από το ένα επίπεδο στο άλλο. Ωστόσο, το αν ο Λούκατς προβαίνει σε αυτή ή ακόμα και το αν η γενικότερη αντίληψή του περί διαλεκτικής μπορεί να παραγάγει εργαλεία για αυτόν το σκοπό –άποψη καθ’ όλα νόμιμη– είναι μια διαφορετική συζήτηση, όσον αφορά την παρούσα μελέτη. Για την ανάπτυξη του επιχειρήματός μας, αυτό που έχει σημασία είναι πως η διαφορά των επιπέδων, η απόκλιση δηλαδή που σημειώνεται ανάμεσα στο επίπεδο της πραγματικότητας και στις διάφορες φιλοσοφικές επεξεργασίες, είναι κρουστικής σημασίας για τον τρόπο πρόσληψης της θεωρίας της πραγματοποίησης του Λούκατς. Και σε αυτό το σημείο είναι που η θεώρηση του Γκράμσι, όπως αποτυπώνεται μέσα από τις επεξεργασίες του περί ηγεμονίας, μπορεί να φανεί ιδιαίτερα χρήσιμη. Αφενός, η αντίληψη του Γκράμσι για την πραγματικότητα ως μια ιστορικά διαμορφωμένη, πιο περίπλοκη δομή από τις αναγκαστικά απλούστερες ως προς τα στοιχεία τους φιλοσοφικές δομές, μπορεί να βοηθήσει στην καλύτερη ερμηνεία της λουκατσιανής παρακαταθήκης. Αφετέρου, ως προς το επιχείρημά μας για μια πολιτικο-θεωρητική προσέγγιση, είναι απαραίτητο να αναδειχθεί η μεθοδολογία περάσματος από το ένα επίπεδο ανάλυσης στο άλλο, μια και για την παραγωγή μιας αντίληψης περί πολιτικής στα πλαίσια του μαρξισμού είναι απαραίτητη μια ορισμένη φιλοσοφική θεμελίωση, αλλά και μια ορισμένη μεθοδολογία αξιοποίησής της στο επίπεδο της πραγματικότητας, ώστε να αποτρέπεται η μηχανιστική αντίληψη, την κριτική της οποίας είδαμε νωρίτερα στην παρούσα μελέτη.

Με αυτή την έννοια, η κριτική του H. Duncker, η οποία επισημαίνεται και από τον Κ. Καβουλάκο στην εισαγωγή της επιμελημένης από τον ίδιο έκδοσης του *Η Πραγματοποίηση και η Συνείδηση του Προλεταριάτου*⁸⁴, δεν είναι αβάσιμη. Η κριτική αυτή του Duncker, γραμμένη στη βερολινέζικη εφημερίδα *Rote Fahne* με την ευκαιρία της πρώτης έκδοσης του

⁸³ Albritton R., “Superseding Lukacs: A Contribution to the Theory of Subjectivity”, *New Dialectics and Political Economy*, Palgrave Macmillan, New York 2003, σελ. 67-68

⁸⁴ Lukacs G., Καβουλάκος Κ., *Η Πραγματοποίηση και η Συνείδηση του Προλεταριάτου*, ό.π., σελ. 3-4

δοκιμίου για την πραγματοποίηση στα γερμανικά, εγκαλεί τον Λούκατς πως οι ίδιες του οι επεξεργασίες στο *Ιστορία και Ταξική Συνείδηση* είναι αποτέλεσμα της συσκότισης της συνείδησης, που ο ίδιος προσπαθεί να εξετάσει. Ότι, δηλαδή, και ο ίδιος ο Λούκατς είναι θύμα της πραγματοποιημένης συνείδησης, του φαινομένου στο οποίο προσπαθεί να ασκήσει κριτική, ακριβώς λόγω του λόγιου, αυστηρά ακαδημαϊκού τρόπου με τον οποίο καταπιάνεται με το ζήτημα. Κατά την άποψή μας, όπως τονίζει και ο Κ. Καβουλάκος, η συγκεκριμένη κριτική, αν και γίνεται εν είδει πολεμικής και με μάλλον προφανή σκοπιμότητα, έχει μια ορισμένη δόση αλήθειας. Καταδεικνύει την ανάγκη να υπάρξει ένας τρόπος πρόσληψης του λουκατσιανού έργου, που να προσεγγίζει περισσότερο το επίπεδο της πραγματικότητας. Άλλωστε, αυτή η κριτική είναι χαρακτηριστική για τις περισσότερες εκδοχές του εγελομαρξισμού, όσο και για τα διάφορα ρεύματα σκέψης (δυτικός, κριτικός, διαλεκτικός μαρξισμός κ.λπ.), που προέκυψαν ως αποτέλεσμα, μεταξύ άλλων, και της συμβολής του Λούκατς⁸⁵. Το ερώτημα, ωστόσο, όσον αφορά τη δική μας συλλογιστική, είναι αν και κατά πόσο μπορεί να υπάρξει μια τέτοια μεθοδολογία ή πρόσληψη του λουκατσιανού έργου, η οποία να μην αφορίζει, αλλά να καταφέρνει να αξιοποιεί τις οξυδερκείς παρατηρήσεις του Ούγγρου θεωρητικού.

Ο σκοπός αυτός, λοιπόν, θα μπορούσε να επιτευχθεί με την αναγωγή των επεξεργασιών του Λούκατς στον Γκράμσι ή, πιο συγκεκριμένα, με την αναγωγή τους στη μεθοδολογία που μπορεί να εξαχθεί από τον τρόπο με τον οποίο ο τελευταίος καταπιάνεται με την έννοια της ηγεμονίας. Όπως έχουμε αναφέρει ήδη αρκετές φορές, ο Γκράμσι, σε σύγκριση με τον συνάδελφό του τον Λούκατς, είναι αρκετά πιο πρακτικός στις επεξεργασίες του και τις θέσεις που διατυπώνει, μάλλον λόγω του ότι αποτελούσε κυρίαρχα πολιτικό ηγέτη της εργατικής τάξης της Ιταλίας και, δευτερευόντως, θεωρητικό με την αυστηρή έννοια του όρου. Με αυτή την έννοια, η θεωρία του περί ηγεμονίας, σε τελική ανάλυση, αποτελείται από μια σειρά θέσεων και παρατηρήσεων, από την ανακατασκευή των οποίων προκύπτει αυτό που σήμερα ορίζουμε ως έννοια της ηγεμονίας. Από αυτή την ιδιαίτερη φύση του έργου του, άλλωστε, είναι που προκύπτει και η δυσκολία της ερμηνείας του. Σύμφωνα με τη δική μας προσέγγιση, η έννοια της ηγεμονίας χρησιμοποιείται από τον Γκράμσι ως μια κατηγορία, που προσπαθεί να προσεγγίσει την πρακτική πολιτική με επιστημονικούς και φιλοσοφικούς όρους. Γι' αυτόν το λόγο και περιλαμβάνει μια πληθώρα θεματικών πεδίων με τα οποία καταπιάνεται, από την οικονομία και την πολιτική μέχρι τον πολιτισμό και την κοινωνική ηθική. Μάλλον άθελά του, μέσα από το έργο του ο Γκράμσι έχει θέσει τις βάσεις για μια θεωρία της πρακτικής πολιτικής. Αξιοποιώντας την έννοια της ηγεμονίας, υπό μια ορισμένη εκ των υστέρων ανακατασκευή, μπορούμε να κατασκευάσουμε έννοιες που να περιγράφουν όλα εκείνα τα πεδία στα οποία η κίνηση των μαζών καθορίζει με διάφορους τρόπους την εξέλιξη των ταξικών κοινωνιών, τη δομή και τους όρους ανατροπής των κυριαρχικών μορφών, κοινωνικά και πολιτικά. Ενταγμένη σε μια μαρξιστική οπτική, η ηγεμονία μπορεί να νοηθεί ως εκείνο το θεωρητικό πεδίο, στο οποίο εμπίπτουν οι μορφές που εμφανίζονται στις ταξικές κοινωνίες μέχρι και την ανατροπή τους και το πέρασμα στον κομμουνισμό. Με αυτή την έννοια, η ηγεμονία μπορεί να ιδωθεί ως η πολιτικο-πρακτική έκφραση μιας διαλεκτικής διαδικασίας περάσματος στην αταξική μορφή της κοινωνίας, ενώ οι κατηγορίες του Λούκατς μπορούν να αναγνωστούν ως στιγμές της έννοιας της ηγεμονίας.

Αυτό που ισχυριζόμαστε είναι πως μπορεί να υπάρξει μια αμφίδρομη σχέση ανάμεσα στις δύο θεωρήσεις, αυτών του Γκράμσι και του Λούκατς, όπου η έννοια της ηγεμονίας θα αξιοποιείται για τη συγκεκριμενοποίηση της λουκατσιανής παρακαταθήκης, ενώ οι

⁸⁵ Lukacs G., Καβουλάκος Κ., *Η Πραγματοποίηση και η Συνείδηση του Προλεταριάτου*, ό.π., σελ. 3-4

φιλοσοφικές θέσεις του Λούκατς ως βάση και αναλυτικό θεμέλιο για την ορθή ανάπτυξη της έννοιας της ηγεμονίας. Ας το δούμε, όμως, μέσα από δύο παραδείγματα.

Το πρώτο αφορά τη θεωρία της πραγματοποίησης, που είδαμε και προηγουμένως. Εξηγήσαμε ήδη πώς η θεωρία της πραγματοποίησης προσπαθεί να περιγράψει τον μηχανισμό εκείνο, μέσα από τον οποίο η κεφαλαιοκρατική δομή της κοινωνίας σε συνειδησιακό επίπεδο επιδρά με τέτοιον τρόπο, ώστε οι άνθρωποι, και πολύ περισσότερο η εργατική τάξη, να αντιλαμβάνονται τις σχέσεις από τις οποίες καθορίζεται ο κοινωνικός τρόπος ύπαρξής τους ως πράγματα, δηλαδή ως στατικές και αιώνιες, εξωτερικές προς αυτούς που σε τελική ανάλυση τις δημιουργούν. Η θεωρία αυτή της πραγματοποίησης εμφανίζει προς τη θεωρία περί ηγεμονίας τη διπλή σχέση που περιγράψαμε προηγουμένως. Αφενός, επιχειρηματολογεί φιλοσοφικά πάνω στην αναλυτική εγκυρότητα της θεωρίας της ηγεμονίας, με την έννοια ότι η δυνατότητα κατανόησης των κοινωνικών σχέσεων και νόμων –ως παραγώγων της κοινωνικής πρακτικής και, σε τελική ανάλυση, της ανθρώπινης πράξης– αποτελεί τη βασική νομιμοποίηση του αγώνα για την ηγεμονία και μάλιστα σε αντιμηχανιστική κατεύθυνση, σε συνάρτηση με την κριτική που εξετάσαμε στο πρώτο μέρος της παρούσας μελέτης. Ότι, δηλαδή, η ανθρώπινη δραστηριότητα, νοούμενη ως κατανόηση και πράξη ταυτόχρονα, μπορεί να καταστεί συνειδητή και όχι απλώς έρμαιο της κίνησης κάποιων φυσικοποιημένων κοινωνικών νόμων. Αφετέρου, η θεωρία της πραγματοποίησης μπορεί να θεωρηθεί ως ένα επίπεδο εσωτερικό της θεωρίας περί ηγεμονίας. Είδαμε ότι η ηγεμονία, ως προς το περιεχόμενο του όρου, μπορεί –στη μεγαλύτερη δυνατή πληρότητά του– να νοηθεί ως μια κυριαρχική δομή ή σχέση, που συγκροτείται τόσο στη βάση του καταναγκασμού όσο και της συναίνεσης. Όσον αφορά το πεδίο αναφοράς του όρου, η ανάλυσή της σε τρεις στιγμές, που είδαμε να αναπτύσσει η Buci-Gluksmann, φανερώνει πως έχει μια διπλή υπόσταση. Εμφανίζεται αναλυτικά και κατά τη διατήρηση μιας κυριαρχικής δομής (βλ. αστική τάξη) και κατά την προσπάθεια ανατροπής της (βλ. εργατική τάξη, όπου η ηγεμονία της ταυτίζεται με τον σοσιαλισμό, ως κοινωνικό τρόπο οργάνωσης, σε μια πορεία αυτοκατάργησης του).

Ως προς την πρώτη διάκριση, η συναίνεση οικοδομείται με πολλά μέσα (οικονομικά, πολιτικά κ.λπ.), οικοδομείται όμως και στη βάση της συνείδησης, δομικό στοιχείο της οποίας είναι η πραγματοποιητική επίδραση της κοσμοαντίληψης της αστικής τάξης. Διότι δεν υπάρχει μεγαλύτερος παράγοντας αδράνειας από την πεποίθηση ότι ο κόσμος, η δομή της κοινωνίας όπως την γνωρίζουμε, δεν μπορεί να ανατραπεί. Και, μάλιστα –εδώ εντοπίζεται η συμβολή του Γκράμσι με απόλυτα καθαρό τρόπο–, η οικοδόμηση μιας κοσμοαντίληψης που ανατρέπει την πραγματοποιητική λειτουργία της αστικής τάξης, δεν είναι μόνο στρατηγικός στόχος για το εργατικό κίνημα. Περνά μέσα από την καθημερινή πρακτική πολιτική, από το αν αποδεικνύεται έμπρακτα η δυνατότητα ανατροπής δομών και μορφών που έδειχναν αιώνιες και αναλλοίωτες. Ενώ, ταυτόχρονα, αποτελεί και στοιχείο που πρέπει να εμφυσει στις μάζες η εργατική τάξη και η πρωτοπορία της, αν θέλει να έχει παιδευτικό ρόλο, όπως ακριβώς προτείνεται από τη θεωρία περί ηγεμονίας. Όσον αφορά τη δεύτερη διάκριση, η ανατροπή μιας σχέσης συναίνεσης –αυτής προς την κυριαρχία της αστικής τάξης– και η επακόλουθη οικοδόμηση μιας σχέσης συναίνεσης μέσα στο πλαίσιο της κοινωνικής συμμαχίας της εργατικής τάξης με άλλα στρώματα, όχι μόνο περιλαμβάνει προς επίλυση το πρόβλημα της πραγματοποιητικής διαδικασίας, αλλά θέτει επί τάπητος την ανάγκη να ενταχθεί στη συζήτηση ένα νέο πεδίο, κι αυτό είναι το καθήκον για την οικοδόμηση μιας νέας κοσμοαντίληψης, πυρηνικό στοιχείο της οποίας οφείλει να είναι η πεποίθηση ότι ο άνθρωπος, μέσω της συνείδησης και της πρακτικής του, μπορεί να διαμορφώνει το κοινωνικό του περιβάλλον, την κοινωνική δομή στην οποία εντάσσεται.

Μια διαδικασία, δηλαδή, η οποία περιγράφεται, αν όχι επαρκώς, τουλάχιστον σε μεγάλο βαθμό, από τη θεωρία της πραγματοποίησης του Λούκατς.

Πιστεύουμε ότι μέχρι στιγμής το επιχειρήμα μας γίνεται κατανοητό. Από το παραπάνω παράδειγμα μπορούμε να κατανοήσουμε με ποιον τρόπο η θεωρία της ηγεμονίας του Γκράμσι μπορεί να λειτουργήσει ως μεθοδολογικός σκελετός για την αξιοποίηση και θέσεων του Λούκατς στο πεδίο της πολιτικής θεωρίας. Από την άλλη πλευρά, οι επεξεργασίες του Λούκατς μπορούν να λειτουργήσουν ως το φιλοσοφικό θεμέλιο για την περαιτέρω ανάπτυξη της θεωρίας της ηγεμονίας. Ας περάσουμε όμως στο δεύτερο παράδειγμα, το οποίο είναι αντίστροφο.

Ένα σημείο, στο οποίο εμφανώς παρουσιάζεται ένταση ανάμεσα στους Γκράμσι και Λούκατς, είναι οι απόψεις τους για τον εξορθολογισμό της παραγωγής. Η ένταση αυτή δεν είναι παρά αποτέλεσμα δύο πολύ διαφορετικών και, από ένα ορισμένο σημείο και μετά, αντιπαραθετικών προσεγγίσεων. Ας δούμε όμως τις απόψεις των δυο συγκεκριμένα. Όσον αφορά τον Λούκατς, πριν περάσουμε στο αξιολογικό μέρος της θεώρησής του, πρέπει πρώτα να σημειώσουμε το εξής: στο δοκίμιο *Η Πραγμοποίηση και η Συνείδηση του Προλεταριάτου*, στο πρώτο μέρος με τίτλο Το Φαινόμενο της Πραγμοποίησης⁸⁶, επιχειρεί να ανακατασκευάσει φιλοσοφικά τον τρόπο με τον οποίο προκύπτει ο εξορθολογισμός ή η ορθολογικοποίηση της παραγωγής⁸⁷. Αυτό που υποστηρίζει ο Λούκατς είναι, ότι ο εξορθολογισμός της παραγωγής εμφανίζεται σε κάποια στιγμή της ανάπτυξης του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και είναι άμεση απόρροια της εμπορευματικής μορφής και της επίδρασης που αυτή έχει στο σώμα της κοινωνίας. Αυτό που εδώ εννοούμε ως εξορθολογισμό δεν είναι παρά η υπαγωγή σε μια απόλυτη υπολογιστική των μέσων της παραγωγής, δηλαδή των μηχανών και της ανθρώπινης εργασίας. Από τη στιγμή που η ανθρώπινη εργασία έχει εισαχθεί στον κόσμο των εμπορευμάτων, μέσω του φαινομένου της πραγμοποίησης, που αναλύσαμε προηγουμένως, γίνεται αντιληπτή ως εμπόρευμα και υπάγεται στους ίδιους κανόνες με τα υπόλοιπα άψυχα εμπορεύματα. Το αποτέλεσμα είναι η όλο και εντεινόμενη εξειδίκευση της παραγωγής χάριν της όσο το δυνατόν μεγαλύτερης παραγωγικότητας –εξειδίκευσης που επενεργεί και στην εργασία, απαιτώντας περισσότερο εξειδικευμένες δεξιότητες και μορφές εργασίας. Διά στόματος Λούκατς, λοιπόν, «η εργασία της καπιταλιστικής διαίρεσης της εργασίας, προκύπτει ταυτόχρονα ως αποτέλεσμα και προϋπόθεση της καπιταλιστικής παραγωγής μόνο στην πορεία της ανάπτυξής της. [...] στην πορεία αυτής της ανάπτυξης η εργασία μετασχηματίζεται σε κοινωνική κατηγορία ικανή να επιδράσει κατά τρόπο καθοριστικό πάνω στην αντικειμενοποιημένη μορφή τόσο των αντικειμένων όσο και των υποκειμένων της κοινωνίας»⁸⁸. Για την επίδραση αυτή εξηγεί ότι «εφόσον η εργασιακή διαδικασία όλο και περισσότερο κατατεμαχίζεται σε μικρότερες ενέργειες, αφηρημένα ορθολογικές, έτσι σπάει η αναφορά του εργαζόμενου στο προϊόν ως όλον και η εργασία του ανάγεται σε εξειδικευμένη εργασία»⁸⁹.

Για τον Λούκατς, λοιπόν, ο εξορθολογισμός της παραγωγής προκύπτει από την ανάγκη για διαρκώς αυξανόμενη παραγωγικότητα και έχει ως αποτέλεσμα τον κατακερματισμό της

⁸⁶ Λούκατς Γκ., *Ιστορία και Ταξική Συνείδηση*, ό.π., σελ. 176

⁸⁷ Ο όρος ορθολογικοποίηση, αν και δεν είναι δόκιμος, χρησιμοποιείται στις ελληνικές μεταφράσεις, τόσο του *Ιστορία και Ταξική Συνείδηση*, όσο και του *Αμερικανισμός και Φορντισμός* του Γκράμσι - όπως θα δούμε παρακάτω-, μάλλον γιατί αποδίδει καλύτερα την έννοια της υπαγωγής της παραγωγικής διαδικασίας στους κανόνες του ορθού λόγου.

⁸⁸ Λούκατς Γκ., *Ιστορία και Ταξική Συνείδηση*, ό.π., σελ. 182

⁸⁹ Λούκατς Γκ., *Ιστορία και Ταξική Συνείδηση*, ό.π., σελ. 182

παραγωγικής διαδικασίας σε πολλές εξειδικευμένες λειτουργίες. Λόγω της πραγματοποιητικής διαδικασίας και της εμπορευματοποίησης (με την κυριολεκτική έννοια του όρου) της ανθρώπινης εργασίας, ακόμα και αυτή η τελευταία υπάγεται σε αυτόν τον κανόνα. Το αποτέλεσμα είναι ο “ελεύθερος” εργάτης να καθίσταται κάτοχος δεξιοτήτων, τις οποίες και διαθέτει προς πώληση, όπως ακριβώς όλα τα άλλα εμπορεύματα. Η επίδραση, όμως, που έχει μεγαλύτερη σημασία για τον Λούκατς είναι αυτή στην κοινωνική ζωή του εργάτη. Λόγω της δομής της παραγωγικής διαδικασίας, αλλά και της εμπορευματοποίησης της εργασίας, ο εργάτης απομονώνεται, καθίσταται άτομο αποκομμένο από τους άλλους (εξατομίκευση) και οι διάφορες δεξιότητες που κατέχει, νοούμενες ως οι διάφορες μορφές της εργασιακής του δύναμης εξωτερικεύονται από αυτόν και τις αντιλαμβάνεται ως εμπορεύματα. Το αποτέλεσμα, δηλαδή, αυτής της διαδικασίας είναι να αποξενώνεται από τους άλλους, αλλά και από την ίδια του την εργασία, και να μην μπορεί να αποτελέσει ολοκληρωμένη προσωπικότητα. Για τον Λούκατς, αυτή «η αυτο-αντικειμενοποίηση, αυτή η μεταμόρφωση σε εμπόρευμα μιας ανθρώπινης λειτουργίας αποκαλύπτει με τη μεγαλύτερη βαρύτητα τον απανθρωποποιημένο και απανθρωποποιητικό χαρακτήρα της εμπορευματικής σχέσης»⁹⁰, όπως εκφράζεται μέσα από τον εξορθολογισμό της παραγωγής και την εξειδίκευση.

Όπως γίνεται κατανοητό και από το παραπάνω απόσπασμα, για τον Λούκατς ο εξορθολογισμός της παραγωγής έχει αρνητικό, αλλοτριωτικό χαρακτήρα για τον άνθρωπο. Την πιο ακραία του έκφραση, λοιπόν, την εντοπίζει στον ταιηλορισμό, ο οποίος αποτελούσε την πιο σύγχρονη στην εποχή του πρόταση για την οργάνωση της παραγωγής. Σύμφωνα με την προσέγγισή του, «αυτή η ορθολογική μηχανοποίηση φτάνει στο σημείο να διεισδύσει μέσα στην ίδια την ψυχή του εργαζόμενου: ακόμα και οι ψυχολογικές ιδιότητες αποχωρίζονται από τη συνολική του προσωπικότητα, αντικειμενοποιούνται μπροστά σε αυτή, για να μπορέσουν να εισέλθουν σε ορθολογικο-ειδικευμένα συστήματα και να αναχθούν σε μετρική έννοια»⁹¹.

Και, για να περάσουμε και στην άποψη του Γκράμσι, με τον ταιηλορισμό είχε καταπιαστεί και αυτός, αλλά από μια πολύ διαφορετική σκοπιά, και είχε καταλήξει και σε πολύ διαφορετικά συμπεράσματα. Οι επεξεργασίες του Γκράμσι για τον εξορθολογισμό της παραγωγής εντοπίζονται στα *Τετράδια της Φυλακής* και συγκεκριμένα στο τετράδιο 22, με τίτλο *Αμερικανισμός και Φορντισμός*. Βέβαια, ο Γκράμσι στα κείμενα αυτά επιχειρεί να προσεγγίσει τον αντίκτυπο που έχει αυτή η αλλαγή στη μέθοδο της παραγωγής, πάνω στον τρόπο της κοινωνικής οργάνωσης, την αλλαγή της κοινωνικής ηθικής και τη ζωή του μέσου εργάτη. Ωστόσο, μέσα στις επεξεργασίες του αυτές μπορεί να βρει κανείς και τα στοιχεία εκείνα που αποκαλύπτουν τον πυρήνα της άποψής του για τον εξορθολογισμό της παραγωγής, ο οποίος αποτελεί και το θέμα που μας ενδιαφέρει.

Ο Γκράμσι, λοιπόν, παρατηρεί ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1930, ότι με την ευκαιρία της κρίσης και για το ξεπεράσμά της έχει εμφανιστεί μια νέα μέθοδος παραγωγής, με ιδιαίτερη δυναμική ως προς την ποσότητα και την ταχύτητά της. Στοιχεία της νέας αυτής μεθόδου, σύμφωνα με τον ίδιο, προϋπήρχαν της κρίσης, αλλά ήταν με το ξέσπασμά της και την επακόλουθη ανάγκη ξεπεράσματός της που γενικεύτηκαν. Πρώτα παγιώθηκαν στις μεγάλες μονάδες παραγωγής των ΗΠΑ και, την περίοδο που αυτός γράφει, πάσχιζαν να εξαπλωθούν και στις χώρες της δυτικής Ευρώπης. Εξού και η επονομασία αμερικανισμός,

⁹⁰ Λούκατς Γκ., *Ιστορία και Ταξική Συνείδηση*, ό.π., σελ. 188-189

⁹¹ Λούκατς Γκ., *Ιστορία και Ταξική Συνείδηση*, ό.π., σελ. 182-183

αφού για τον Γκράμσι η νέα αυτή μέθοδος αποτελούσε μια αμερικάνικη επιρροή, που εμφανιζόταν με γοργούς ρυθμούς στην Ευρώπη⁹². Με τον όρο αμερικανισμός αναφερόταν σε δυο πλευρές αυτής της μεθόδου: τον φορντισμό, δηλαδή τη μέθοδο που περιλαμβάνει τη γραμμή παραγωγής, την υπερβολική εξειδίκευση των εργασιών και τις μεγάλες σε μέγεθος και συγκέντρωση μονάδες παραγωγής, και τον ταιηλορισμό, δηλαδή τη θεώρηση εκείνη που επιχειρεί να αυξήσει την παραγωγικότητα του εργάτη, αξιοποιώντας στο έπακρον τις βιολογικές και πνευματικές του ιδιότητες στη σχέση του με την παραγωγική διαδικασία⁹³. Πέρα από τις διάφορες και πολύ κομβικές του παρατηρήσεις, ο Γκράμσι θέλει να δείξει πως ο τρόπος με τον οποίο επιβάλλεται αυτή η νέα μέθοδος, οι εργασιακές συνθήκες που φέρνει μαζί της και ο νέος τρόπος ζωής της εργατικής τάξης, είναι βίαιος και σίγουρα δεν είναι προς όφελος του προλεταριάτου. Όμως, μια πιο προσεκτική ματιά μπορεί να αναδείξει το εξής. Η διαρκής αναφορά του όρου εξορθολογισμός (εξορθολογισμός της δημογραφικής σύνθεσης, εξορθολογισμός των ενστίκτων του ανθρώπου κ.λπ.) και η επιμονή του στην ορθολογική δυναμική των συντελούμενων αναδιαρθρώσεων, δείχνουν πως στη σκέψη του η διαδικασία αυτή δεν είναι αρνητική *de facto*, αλλά μόνο στον βαθμό που συντελείται υπό την κυριαρχία της αστικής τάξης και με καταναγκαστικούς όρους. Φτάνει στο σημείο να υποστηρίξει, ότι η εργατική τάξη έχει αποτελέσει φορέα τέτοιου είδους αλλαγών, υπονοώντας ότι έχουν θετικό ρόλο για την κοινωνική εξέλιξη, αλλά και για την ίδια⁹⁴. Φαίνεται, εν ολίγοις, να υποστηρίζει, ότι τέτοιου είδους αναδιαρθρωτικές διαδικασίες έχουν θετικό πρόσημο και ότι ο καπιταλισμός δεν μπορεί παρά να αναδιαρθρώνεται διαρκώς, σε μια πορεία ξεπεράσματός του. Το ερώτημα, λοιπόν, για τον Γκράμσι είναι η στάση και ο ρόλος της εργατικής τάξης μέσα σε αυτή τη συνεχή πορεία εξορθολογισμού της παραγωγής και της κοινωνικής ζωής.

Όπως γίνεται κατανοητό, στην προκειμένη περίπτωση έχουμε δυο πολύ διαφορετικές προσεγγίσεις για το ζήτημα. Ο Λούκατς, από τη μία πλευρά, προσεγγίζει το ζήτημα του εξορθολογισμού από μια κριτική σκοπιά, η οποία προκύπτει από τη θεωρία του περί πραγματοποίησης. Σύμφωνα με αυτή την οπτική, ο εξορθολογισμός της παραγωγικής διαδικασίας, επειδή ακριβώς συντελείται με τους όρους της πραγματοποίησης των σχέσεων και της εμπορευματοποίησης του εργάτη και των δυνατοτήτων του, έχει αρνητικό χαρακτήρα και λειτουργεί αλλοτριωτικά για τον ίδιο τον εργάτη, τον οποίο αποξενώνει από τους άλλους εργάτες, την παραγωγή και το προϊόν της παραγωγής του ως έχει, αλλά και από τον ίδιο του τον εαυτό. Ο Γκράμσι, από την άλλη πλευρά, περισσότερο παρατηρησιακά, αντιμετωπίζει το ζήτημα στο επίπεδο της πραγματικότητας, με μια λογική που, για να είμαστε ειλικρινείς, θυμίζει αρκετά τη μηχανιστικά ντετερμινιστική αντίληψη στην οποία ασκεί κριτική. Καταλήγει να υποστηρίξει, ότι οποιαδήποτε διαδικασία εξορθολογισμού είναι θετική και προοδευτική ως προς την κοινωνική εξέλιξη, άποψη που –χωρίς να υποστηρίζουμε ότι διατυπώθηκε ποτέ από τον ίδιο– έχει χρησιμοποιηθεί αργότερα για να δικαιολογήσει την αποδοχή της νεοφιλελεύθερης αναδιάρθρωσης από εργατικά και κομμουνιστικά κόμματα.

Η άποψη του Λούκατς μπορεί να θεωρηθεί νόμιμη, μια και ο Λούκατς αναφέρεται στον εξορθολογισμό της παραγωγής υπό συγκεκριμένες συνθήκες, αυτές του κεφαλαιοκρατικού

⁹² Αντόνιο Γκράμσι, *Αμερικανισμός και Φορντισμός*, σελ. 33-34, Α/συνέχεια, Αθήνα χ.χ., σελ. 33

⁹³ Βλ. συνδυαστικά Αντόνιο Γκράμσι, *Αμερικανισμός και Φορντισμός*, ό.π., σελ. 67-68 και Robin Murray, «Φορντισμός και μεταφορντισμός», στο Stuart Hall, David Held, Anthony McGrew, *Η Νεωτερικότητα Σήμερα*, Σαββάλας, Αθήνα 2009, σελ. 311-315

⁹⁴ Αντόνιο Γκράμσι, *Αμερικανισμός και Φορντισμός*, ό.π., σελ. 56-57

τρόπου παραγωγής και μάλιστα υπό την κυριαρχία της αστικής τάξης. Μάλιστα, την κριτική του αυτή, αν την είχε υπόψιν ο Γκράμσι, μπορεί να είχε καταλήξει σε πολύ διαφορετικά συμπεράσματα, κάτι που εμείς σήμερα και μπορούμε και οφείλουμε να κάνουμε. Παράλληλα, η θεώρηση του Λούκατς θα μπορούσε να γνωρίσει πολύ μεγαλύτερη επέκταση, καθοδηγούμενη από τη λογική του Γκράμσι για τον αντίκτυπο που έχει κοινωνικά. Πόσο μάλλον, θα ξεκλείδωνε και τη συζήτηση για μια διαφορετική λογική εξορθολογισμού της παραγωγής σε ένα διαφορετικό σύστημα παραγωγής, συζήτηση που έχει συντελεστεί με ιδιαίτερη ένταση, για την περίπτωση των σοσιαλιστικών κρατών, αρκετά χρόνια μετά τον θάνατο του Γκράμσι. Και, φυσικά, ακόμα και σε αυτήν τη συζήτηση περί εξορθολογισμού της παραγωγής, η θεωρία της πραγματοποίησης είναι που κρύβεται πίσω από την κριτική του Λούκατς και η θεωρία περί ηγεμονίας πίσω από τη μεθοδολογία του Γκράμσι.

Όπως γίνεται κατανοητό, οι δύο θεωρήσεις αποτελούν συστατικά στοιχεία μιας νέας αντίληψης για την οργάνωση της παραγωγής. Αφενός, επεξεργασίες, όπως αυτή του Λούκατς περί πραγματοποίησης, είναι απαραίτητες, καθώς η αφαίρεση στοιχείων από την πραγματικότητα, ώστε να αποκαλυφθεί η δομική σχέση κάθε φαινομένου, είναι μια απαραίτητη διαδικασία, η οποία, όπως είδαμε μόλις πριν, διέφυγε της προσοχής του Γκράμσι, οδηγώντας τον σε μια λανθασμένη θέση. Ωστόσο, είναι μέσα από την γκραμσιανή μεθοδολογία –και όχι τη συγκεκριμένη θέση– που μπορεί να βρει διέξοδο η θεώρηση του Λούκατς. Αν η απο-πραγματοποίηση των σχέσεων, ως όρος απελευθέρωσης του ανθρώπου, περνά μέσα από την παραγωγική διαδικασία και ο εξορθολογισμός της παραγωγής έχει την έννοια της ανάπτυξης σε σοσιαλιστική κατεύθυνση, τότε υπάρχουν δύο όροι, μέσα από τους οποίους μπορεί να πραγματοποιηθεί. Αφενός, διαρκής προσπάθεια μετασχηματισμού της δομής της παραγωγής σε μια κατεύθυνση αυτοδιαχείρισης, μέσω της οργάνωσης των εργατών, η οποία θα αποκαθιστά την υποκειμενική υπόσταση του παραγωγού και θα αναιρεί πρακτικά τη θεώρησή του ως αντικειμένου της παραγωγικής διαδικασίας. Αφετέρου, με την ίδια λογική που ο Γκράμσι αναγνώρισε στον πουριτανισμό, τη δεκαετία του '30, το ιδεολογικό ισοδύναμο του φορντισμού, ως την πλήρη τυποποίηση των ανθρωπίνων σχέσεων⁹⁵, τον εντοπισμό όλων των ειδικών εκφράσεων που εμφανίζει στο πολιτισμικό και στο ιδεολογικό επίπεδο η διαδικασία αυτή, και προσπάθεια μετασχηματισμού τους.

Αυτό για το οποίο προσπαθήσαμε να επιχειρηματολογήσουμε παραπάνω είναι το γεγονός πως, αν αξιοποιήσει κανείς τις δύο πολύ βασικές παρακαταθήκες περί ηγεμονίας και πραγματοποίησης (από το έργο των Γκράμσι και Λούκατς, αντίστοιχα), μπορεί να προκύψει μια νέα θέση. Μια νέα θέση που να στηρίζεται στην επεξεργασμένη φιλοσοφία του Λούκατς και στη μεθοδολογία της πρακτικής πολιτικής του Γκράμσι, ώστε να απαντήσει κεντρικά ερωτήματα και προβληματικές της μαρξιστικής θεωρίας, οι οποίες σχετίζονται με την πολιτικο-θεωρητική πλευρά του, με τον ρόλο των υποκειμένων και της πολιτικής σε μια κοινωνία καθοριζόμενη από την παραγωγή. Πριν φτάσουμε, ωστόσο, στο τέλος της παρούσας μελέτης, πρέπει να εξετάσουμε ένα ακόμα ζήτημα: τις απαντήσεις που έδωσαν οι θεωρητικοί μας στο ερώτημα ποιος είναι ο φορέας των θεωρητικών επεξεργασιών που είδαμε μέχρι στιγμής και πώς μπορούν να αξιοποιηθούν στο επίπεδο της πρακτικής πολιτικής.

⁹⁵ Αντόνιο Γκράμσι, *Αμερικανισμός και Φορντισμός*, ό.π., σελ. 70-74

Το πρόβλημα των διανοούμενων και ο ρόλος του κόμματος

Πριν καταλήξουμε με τη συγκεκριμένη μελέτη, θα καταπιαστούμε με δυο μορφές έκφρασης του υποκειμενικού παράγοντα, η επεξεργασία των οποίων αποτέλεσε κομβική θεματική για την περίοδο που συζητάμε στην εξέλιξη της μαρξιστικής θεωρίας. Οι μορφές αυτές δεν είναι άλλες από την κοινωνική κατηγορία των διανοούμενων και το κόμμα της εργατικής τάξης.

Εκκινώντας, λοιπόν, από το πρώτο, πρέπει να τονίσουμε το εξής. Η προσέγγιση του Γκράμσι γύρω από το ζήτημα των διανοούμενων αποτελεί ένα από τα πιο πρωτότυπα σημεία της συμβολής του. Όπως τονίζει και ο Πρέντραγκ Βρανίτσκι⁹⁶, ο Γκράμσι θα κατέληγε αναγκαστικά στο ζήτημα των διανοούμενων, όπως και πολλοί άλλοι στην εποχή του, από τη στιγμή που επιχειρούσε μια ανάλυση της κοινωνικής πραγματικότητας στο επίπεδο του εποικοδομήματος. Από τη στιγμή που η ανάπτυξη τόσο του δυτικού καπιταλισμού όσο και του σοσιαλισμού στην Ανατολή έφεραν στο προσκήνιο την ανάγκη να μελετηθούν οι δομές τους εποικοδομήματος, όχι ως απλές αντανakλάσεις της κίνησης που συντελείται στο επίπεδο της παραγωγής, η ανάδειξη του προβλήματος των οργανωτών των δομών αυτών θα προέκυπτε αναγκαστικά, όπως και έγινε στην περίπτωση του Γκράμσι. Η καινοτομία, όμως, της γκραμισιανής προσέγγισης δεν αφορά μόνο τον εντοπισμό του ζητήματος αυτού, αλλά και ένα ακόμη χαρακτηριστικό της γκραμισιανής μεθοδολογίας, που δεν μας έχει απασχολήσει και με το οποίο δεν έχουμε καταπιαστεί μέχρι στιγμής στην παρούσα μελέτη. Μια βασική διαφοροποίηση του Γκράμσι από πολλούς άλλους θεωρητικούς αφορά το γεγονός ότι, κατά κανόνα, δεν παράγει έννοιες για να περιγράψει τα ζητήματα που προσπαθεί να προσεγγίσει, αλλά επανανοηματοδοτεί υπάρχοντες όρους, που σε πολλές περιπτώσεις μάλιστα δεν αποτελούν καν ορολογία σε κάποια προηγούμενη θεωρητική πραγμάτευση. Φυσικά, δεν υποστηρίζουμε ότι οι έννοιες μπορούν να παραχθούν από παρθενογένεση. Ακόμα και οι όροι που παράγονται από τους θεωρητικούς που τους εννοιολογούν –όπως, επί παραδείγματι, η έννοια της πραγμοποίησης του Λούκατς– παρουσιάζουν περιεχομενικά μια ορισμένη συνάφεια με προηγούμενες θεωρήσεις, από τις οποίες άλλωστε και εκκινούν. Η περίπτωση όμως του Γκράμσι είναι αρκετά διαφορετική.

Η έννοια της ηγεμονίας, που εξετάσαμε προηγουμένως, αποτελεί ένα καλό παράδειγμα, μια και αποτελεί έναν όρο δευτερεύοντα, το περιεχόμενο του οποίου δεν είχε προσδιοριστεί με ακρίβεια. Δεν είναι, όμως, αρκετό για να στηρίξει ως επιχείρημα τον ισχυρισμό μας. Η επανανοηματοδότηση της έννοιας του διανοούμενου είναι ένα καλύτερο παράδειγμα⁹⁷. Ο Γκράμσι αντλεί την έννοια του διανοούμενου από την πολύ διαδεδομένη αντίληψη που τον ταυτίζει με τον παραδοσιακό τύπο διανοούμενου, δηλαδή τον λόγιο, τον καλλιτέχνη και τον φιλόσοφο⁹⁸, για να ανατρέψει, όμως, αυτό το περιεχόμενο του όρου και να του αποδώσει ένα καινούριο. Για τον Γκράμσι, οι διανοούμενοι δεν είναι απλώς όσοι καταπιάνονται με διανοητική μορφή εργασίας με την αυστηρή έννοια, αλλά αποτελούν με μια ευρύτερη έννοια τους οργανωτές σε όλα τα πεδία της κοινωνικής ζωής. Ας δούμε όμως αναλυτικά τη συλλογιστική του.

Το πρόβλημα των διανοούμενων στη σκέψη του Γκράμσι είναι στενά συνδεδεμένο με μια άλλη έννοια, ιδιαίτερα παραγκωνισμένη στην ελληνική τουλάχιστον βιβλιογραφία, αυτή

⁹⁶ Βρανίτσκι Πρ., *Ιστορία του Μαρξισμού*, Οδυσσέας, Αθήνα 2008, σελ. 74-75

⁹⁷ Ο ισχυρισμός μας θα γίνει καλύτερα κατανοητός στη συνέχεια, όταν καταπιαστούμε με την έννοια του κοινού νου.

⁹⁸ Γκράμσι Α., *Οι διανοούμενοι*, Στοχαστής, Αθήνα 1972, σελ. 59

του κοινού νου. Με τον όρο κοινός νους ο Γκράμσι δεν εννοεί τίποτα περισσότερο από αυτό που διατυπώνει. Ο κοινός νους είναι αυτό που σήμερα θα αποκαλούσαμε κοινή λογική, δηλαδή αυτό που ο οποιοσδήποτε θα μπορούσε να γνωρίσει ή να κατανοήσει, σε σαφώς προσδιορισμένες συνθήκες, τόσο γεωγραφικά και πολιτισμικά όσο και χρονικά-ιστορικά⁹⁹. Ο κοινός νους είναι μια έννοια που ο Γκράμσι την αξιοποιεί, για να κατανοήσει αυτό που αποκαλεί φιλοσοφία των μη φιλοσόφων, τον τρόπο σκέψης δηλαδή των μαζών. Και για τον σκοπό αυτό, δεχόμενος μια διάκριση την οποία στη συνέχεια θα ανατρέψει, την αντιπαραβάλλει με τη φιλοσοφία των φιλοσόφων¹⁰⁰. Το βασικό, λοιπόν, χαρακτηριστικό της φιλοσοφίας των μη φιλοσόφων είναι ότι είναι αυθόρμητη. Δεν έχει, εν ολίγοις, συνείδηση της λειτουργίας της τόσο εσωτερικά, ως προς το υποκείμενο που κατανοεί, αλλά ούτε και εξωτερικά, ως προς την κοινωνική της λειτουργία.

Έχοντας ορίσει τον κοινό νου στην αντιπαραβολή του με τη φιλοσοφία των φιλοσόφων, ο Γκράμσι προχωρά βαθύτερα την ανάλυσή του και υποστηρίζει ότι ο τελευταίος έχει το χαρακτήρα λαϊκής κουλτούρας, αυτό που ο ίδιος αποκαλεί φορκλόρ. Και με αυτή την έννοια, δεν μπορείς να προσδιορίσεις το ακριβές περιεχόμενό του, παρά μόνο σε πολύ συγκεκριμένες συνθήκες. Αυτό που μπορεί να προσεγγιστεί με γενικούς όρους είναι η τυπολογία του κοινού νου και τα χαρακτηριστικά εκείνα που εμφανίζονται σε όλες του τις εκφράσεις. Τα δομικά αυτά χαρακτηριστικά είναι δύο. Πρώτον, έχει την τάση να εργαλειοποιεί αυτό που κατανοεί ως φυσικό, την τάση δηλαδή να δέχεται την κοινωνική σχέση που καθορίζει την ύπαρξή του ως φυσική σχέση, ως δεδομένο. Και, δεύτερον, δεν είναι θεωρησιακή, αλλά πρακτική στη μεθοδολογία της, κατανοεί δηλαδή τον κόσμο μέσω της πρακτικής και έχει ταυτόχρονα μια εγγενή, αυθόρμητη τάση για κοινωνική δράση¹⁰¹.

Στο σημείο αυτό χρειάζονται ορισμένες παρατηρήσεις. Αρχικά, στην ανάλυσή του περί της εργαλειοποίησης των κοινωνικών σχέσεων, ο Γκράμσι είναι σαν να ανακαλύπτει έμμεσα και εν αγνοία του τη θεωρία της πραγμοποίησης του Λούκατς. Η ακούσια αυτή σχέση (την οποία παραλείψαμε μέχρι στιγμής, χάριν της ανάπτυξης του επιχειρήματός μας) δεν δείχνει μόνο το πόσο κοντά βρισκόταν η σκέψη των δύο θεωρητικών. Δείχνει, παράλληλα, και την ανάγκη να θιχτεί ένα κεντρικό πρόβλημα, που είχε διαφύγει του μαρξισμού μέχρι εκείνη την περίοδο. Οι μαρξιστές δεν αρκεί να αναδείξουν τον τρόπο κίνησης του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, αλλά πρέπει να καταφέρουν να διαδώσουν και τη μεθοδολογία με την οποία μπορεί να γίνει κατανοητή αυτή. Ειδάλλως, η φυσικοποίηση ή πραγμοποίηση των κοινωνικών σχέσεων –κατά Γκράμσι ή Λούκατς, αντίστοιχα– θα αναπαράγει την κοσμοαντίληψη της αστικής τάξης στο εσωτερικό της κοινωνίας, καθιστώντας με αυτόν τον τρόπο κάθε παρέμβαση επιφανειακή.

Εν συνεχεία, ο Γκράμσι υποστηρίζει ότι η μεθοδολογία αυτή του κοινού νου έχει χαρακτήρα υποστρώματος και όχι περιεχομένου, όπως τονίσαμε και νωρίτερα. Γι' αυτόν το λόγο, είναι και πολύ πιο δύσκολη η ανατροπή αυτού του τρόπου σκέψης των μαζών, αν και εξίσου ζωτική η ανάγκη να επιτευχθεί. Είναι απαραίτητη μια μακρά και επίπονη διαδικασία μετασχηματισμού της λαϊκής συνείδησης, ώστε να καταστεί δυνατό το πέρασμα σε μια άλλη μορφή κοινωνικής οργάνωσης, να ενταχθεί δηλαδή οργανικά αυτή η πρακτική στον αγώνα για την κοινωνική ηγεμονία. Μια ιδιαίτερα διαδεδομένη αντιπαράθεση απέναντι στην άποψη που μόλις καταθέσαμε είναι η εξής. Από τη στιγμή που το επίπεδο της παραγωγής καθορίζει τη συνείδηση των ανθρώπων ως μετεχόντων σε τάξεις, τότε αρκεί η

⁹⁹ Μητσοπούλου Χ., «Ο “Κοινός Νούς” στον Γκράμσι», *Ουτοπία*, 11 (1994), σελ. 77

¹⁰⁰ Μητσοπούλου Χ., «Ο “Κοινός Νούς” στον Γκράμσι», ό.π., σελ. 78

¹⁰¹ Μητσοπούλου Χ., «Ο “Κοινός Νούς” στον Γκράμσι», ό.π., σελ. 78-79

μεταβολή των σχέσεων σε αυτό το επίπεδο για να μεταβληθεί και η συνείδησή τους. Μια αντιπαράθεση που ακολουθείται, συνήθως, από την έγκληση για εσκεμμένη κωλυσιεργία ως προς τον στόχο της επανάστασης. Ωστόσο, το επιχείρημα αυτό δεν είναι παρά μια ακόμα έκφραση της μηχανιστικής αντίληψης για τον μαρξισμό. Αφενός, αν η επανάσταση είναι προτσές (διαδικασία), τότε συντελείται σε ένα ορισμένο βάθος χρόνου και έχει ορισμένες προϋποθέσεις επιτυχίας. Ο σοσιαλιστικός μετασχηματισμός της κοινωνίας δεν είναι η στιγμή της κατάληψης της εξουσίας από κάποιον φορέα ή τάξη, αλλά η συνολική ανατροπή ενός τρόπου κοινωνικής οργάνωσης και στο επίπεδο της υποδομής (βάση) και στο επίπεδο του εποικοδομήματος. Αφετέρου, η αποδοχή της πρωτοκαθεδρίας του οικονομικού-παραγωγικού παράγοντα, όχι μόνο δεν αναιρεί την ανάγκη μελέτης και την προσπάθεια μεταβολής των άλλων πεδίων της κοινωνικής ζωής, αλλά αντιθέτως τις επιβάλλει. Επιπλέον, αν η επαναστατική διαδικασία είναι –ακριβώς– διαδικασία, τότε έχει συγκεκριμένους όρους που περιλαμβάνει, οι οποίοι μάλιστα τοποθετούνται χρονικά ως στιγμές της διαδικασίας αυτής. Ο Γκράμσι, με το οξυδερκές σχήμα περί πολέμου ελιγμών και πολέμου θέσεων, μπορεί ξανά να δώσει απάντηση. Σύμφωνα με το σχήμα αυτό, υπάρχουν περίοδοι, στις οποίες η κατάληψη της εξουσίας είναι εφικτή και η ανάγκη ανατροπής της κοσμοαντίληψης των μαζών ταυτίζεται με την οικοδόμηση του σοσιαλισμού. Υπάρχουν άλλες, στις οποίες η κατάληψη της εξουσίας δεν είναι άμεσα εφικτή και η ανατροπή μιας ορισμένης κοσμοαντίληψης μετατρέπεται σε όρο προετοιμασίας των μαζών. Τέλος, οι ανατροπές που πρέπει να συντελεστούν είναι ποικίλες, αφορούν όλα τα πεδία της κοινωνικής ζωής και, σε κάθε περίπτωση, δεν θα συντελεστούν από μόνες τους, μηχανικά. Η μελέτη των δομών που πρέπει να ανατραπούν έχει σημασία, για να γνωσθούν οι όροι που απαιτούνται για τον σκοπό αυτό, αλλά και τα ίδια τα υποκείμενα της ανατροπής. Μια μορφή ενός τέτοιου υποκειμένου είναι και η κατηγορία των διανοούμενων.

Για να επιστρέψουμε, λοιπόν, στον συλλογισμό μας, σύμφωνα με την ανάλυση του κοινού νου, που είδαμε μόλις, η φιλοσοφία και η πνευματική παραγωγή είναι ίδιον του ανθρώπου γενικά και όχι μιας συγκεκριμένης κατηγορίας που έχει το προνόμιο και την ικανότητα να τη μεταχειρίζεται. Το στοιχείο εκείνο που διαφοροποιεί τη φιλοσοφία των φιλοσόφων από αυτή των μη φιλοσόφων είναι η συνειδητότητα της λειτουργίας τους αυτής. Ένα παρόμοιο κριτήριο θέτει ο Γκράμσι για την ανάλυσή του στο ζήτημα των διανοούμενων. Για τον Γκράμσι, η ανθρώπινη δραστηριότητα έχει δύο πλευρές, τη νευρο-μυϊκή προσπάθεια και τη διανοητική προσπάθεια. Χρησιμοποιώντας, λοιπόν, την ίδια τη σφαίρα της παραγωγής ως πεδίο μελέτης, υποστηρίζει ότι δεν υπάρχει εργασία που διεκπεραιώνεται χωρίς να περιλαμβάνει, έστω και στο ελάχιστο, διανοητική προσπάθεια από την πλευρά του παραγωγού. Ο διαχωρισμός, λοιπόν, ανάμεσα στις δύο μορφές δράσης του ανθρώπου δεν είναι πραγματολογικός, αλλά αναλυτικός και προκύπτει από το γεγονός ότι υπάρχουν μορφές εργασίας που απαιτούν μεγαλύτερη ή μικρότερη διανοητική προσπάθεια. Κατ' αυτόν τον τρόπο, με πρότυπο τον καπιταλιστικό καταμερισμό της εργασίας, τείνουμε να διαχωρίζουμε όλες τις ανθρώπινες λειτουργίες, με βάση την ποσότητα πνευματικής προσπάθειας που απαιτούν¹⁰². Οι διανοούμενοι, λοιπόν, ορίζονται ως τέτοιοι, λόγω της κοινωνικής τους λειτουργίας και, με αυτή την έννοια, όλοι οι άνθρωποι είναι δυνάμει διανοούμενοι. Μάλιστα, από μαρξιστική σκοπιά, οι διανοούμενοι της εργατικής τάξης πρέπει να συγκροτούνται ως τέτοιοι με ιδιαίτερη έμφαση στο γεφύρωμα του χάσματος ανάμεσα στη διανοητική και τη νευρο-μυϊκή προσπάθεια, νοούμενη αυτή η σύνδεση των

¹⁰² Γκράμσι Α., *Οι Διανοούμενοι*, ό.π., σελ. 57-58

δύο ως όρος για την ενότητα των δύο μέσων παραγωγής, αλλά και μετασχηματισμού της κοινωνικής πραγματικότητας.

Η εργατική τάξη, επομένως, μπορεί και οφείλει να έχει τους δικούς της διανοούμενους, που θα αποτελούν τους οργανωτές της κοινωνικής ζωής κατά τον σοσιαλιστικό μετασχηματισμό της κοινωνίας, οι οποίοι μάλιστα θα καθίστανται τέτοιοι σε μια νέα βάση συγκρότησης, πλησιέστερη προς την κοσμοαντίληψη που αντιστοιχεί σε αυτόν. Μάλιστα, με βάση την ανάλυση του κοινού νου που εξετάσαμε, είναι οι ίδιες οι μάζες ο χώρος εκείνος από τον οποίο μπορούν προνομιακά να προκύψουν αυτοί, με τις κατάλληλες διαδικασίες, λόγω ακριβώς της εγγενούς τάσης που έχουν προς την πρακτική φιλοσοφία και την κοινωνική δράση. Προκύπτει όμως ένα πρόβλημα από την ανάλυσή μας. Σύμφωνα με την αστική αντίληψη, οι διανοούμενοι αποτελούν ξεχωριστό στρώμα στο εσωτερικό της κοινωνικής στρωμάτωσης. Αντίθετα, από την ανάλυσή μας, έχει τεθεί ένα ταξικό κριτήριο προσδιορισμού της λειτουργίας τους. Για τον λόγο αυτό οφείλουμε να δούμε τον τρόπο οργάνωσης των διανοούμενων.

Ο Γκράμσι εκκινεί από την ερώτηση, αν οι διανοούμενοι αποτελούν αυτόνομη κοινωνική ομάδα ή αν κάθε κυρίαρχη τάξη έχει τους δικούς της διανοούμενους. Η απάντηση σε αυτό το ερώτημα είναι κομβική. Κάθε τάξη έχει ένα στρώμα διανοούμενων, των οποίων η λειτουργία είναι να οργανώνουν την κοινωνική ζωή με τέτοιο τρόπο, ώστε να υπερασπίζονται τα συμφέροντα και την κυριαρχία της. Παρά τη λειτουργία τους, όμως, δεν προέρχονται όλοι από τους κόλπους της. Κάθε τάξη, όταν καθίσταται κυρίαρχη στο επίπεδο της παραγωγής, φέρνει μαζί της και ένα στρώμα διανοούμενων που θα αποτελέσουν και τους οργανωτές των πολιτικών, πολιτιστικών και νομικών μορφών της κυριαρχίας της. Στην περίπτωση της αστικής τάξης, αυτοί ήταν οι οργανωτές του νέου καταμερισμού εργασίας, των μορφών διακυβέρνησης, της νέας κουλτούρας και του νέου δικαίου, που ευνοούσαν την ολοκληρωτική της κυριαρχία. Αυτός είναι ο οργανικός τύπος διανοούμενου που, στην περίπτωση της αστικής τάξης, έχει τη μορφή του αστικού τύπου διανοούμενου¹⁰³. Ταυτόχρονα, όμως, με τη δημιουργία των δικών της οργανικών διανοούμενων, κάθε τάξη εγκολπώνει και τα κομμάτια της διανόησης του προηγούμενου συστήματος, που δεν είναι επιθετικά προς την κυριαρχία της, αλλά μάλλον την προάγουν. Στην περίπτωση πάλι της αστικής τάξης, ο Γκράμσι δίνει σαν παράδειγμα την εκκλησία, με την πνευματική μορφή ηγεσίας που ασκεί κοινωνικά, η οποία, αν και αντιπαραθετική σε επίπεδο διακήρυξης, επί της ουσίας εξυπηρετεί την κυριαρχία της αστικής τάξης. Αυτός είναι ο παραδοσιακός τύπος διανοούμενου¹⁰⁴.

Αυτή η διμερής ανάλυση του στρώματος των διανοούμενων ισχύει και για την περίπτωση του προλεταριάτου. Σύμφωνα με αυτή την αντίληψη, το προλεταριάτο μπορεί και οφείλει να δημιουργήσει ένα στρώμα δικών του οργανικών διανοούμενων, οι οποίοι επί της ουσίας θα αποτελέσουν το δυναμικό εκείνο που θα διαμορφώσει και θα στελεχώσει τη νέα μορφή πολιτειακής, κοινωνικής και πολιτιστικής οργάνωσης. Ταυτόχρονα, θα πρέπει να μπορεί να αποσπά δυνάμεις από τα κομμάτια της αστικής διανόησης που, με κλασικούς πολιτικούς όρους του μαρξισμού, θα αποκαλούσαμε προδότες της τάξης τους –τα κομμάτια εκείνα της αστικής διανόησης που η άκρατη εξέλιξη του καπιταλισμού τούς αποκάλυψε τα όριά του και είναι διατεθειμένα να λειτουργήσουν με τρόπο αντιπαραθετικό προς την κυριαρχία της ίδιας τους της τάξης. Το πώς μπορεί η εργατική τάξη να φέρει σε πέρας αυτό το διπλό

¹⁰³ Γκράμσι Α., *Οι Διανοούμενοι*, ό.π., σελ. 53-54

¹⁰⁴ Γκράμσι Α., *Οι Διανοούμενοι*, ό.π., σελ. 55-57

καθήκον είναι ακριβώς το σημείο στο οποίο είμαστε αναγκασμένοι να στραφούμε στην ανάλυση της έννοιας του κόμματος.

Πριν προχωρήσουμε, όμως, είναι απαραίτητοι ορισμένοι προσδιορισμοί. Όπως έγινε κατανοητό ήδη από τον τίτλο της παρούσας μελέτης, η έννοια του υποκειμενικού παράγοντα αποτελεί κομβικό στοιχείο της συλλογιστικής μας. Ενταγμένη σε μαρξιστικό πλαίσιο, η προβληματική αυτή θέτει επί τάπητος δυο αναγκαίες αποσαφηνίσεις. Αφενός, όπως τονίσαμε και προηγουμένως, η διάκριση μεταξύ υποκειμενικού παράγοντα και αντικειμενικού είναι καθαρά αναλυτική. Στο επίπεδο της πραγματικότητας όλοι αποτελούν ταυτόχρονα υποκείμενα και αντικείμενα. Η διερώτηση περί υποκειμένου τίθεται μόνο από τη στιγμή που κάποιος αναγνωρίζει αυτή του την υπόσταση, αποκτά δηλαδή συνείδηση της διπλής του αυτής υπόστασης και επιχειρεί μέσα από την κατανόησή της να κατευθύνει τη δράση του με συγκεκριμένο τρόπο. Αφετέρου, αν η μία πλευρά της γνώσης είναι η κατανόηση των επιδράσεων του περιβάλλοντος επί του υποκειμένου (την οποία εξετάσαμε εκτενώς παραπάνω), η άλλη πλευρά είναι η επίδραση του υποκειμένου επί του περιβάλλοντος και, κατ' επέκταση, για να μπορεί να είναι αυτή η επίδραση κατευθυνόμενη, η γνώση των όρων που απαιτούνται γι' αυτόν το σκοπό. Στο πλαίσιο της ταξικά διαρθρωμένης κοινωνίας, η διερώτηση αυτή έχει την έννοια των συλλογικών υποκειμένων και των όρων συγκρότησής τους. Σε αυτό το πλαίσιο μπορούμε να εντάξουμε την ανάλυση της έννοιας του κόμματος, για να αποφύγουμε ακροβασίες μεταξύ εννοιών που κινούνται σε διαφορετικά επίπεδα ανάλυσης.

Η μορφή του κόμματος είναι μία από τις μορφές που θεωρητικά και ιστορικά έχει αποδειχθεί ότι μπορούν να υπάρξουν. Προς τι, όμως, η κεντρικότητα αυτής της μορφής στο πλαίσιο του μαρξισμού; Ιδιαίτερα διαφωτιστική σε αυτή την κατεύθυνση είναι μια τοποθέτηση του νεαρού Γκράμσι, στο περιοδικό *Ordine Nuovo*, την περίοδο που ήταν μέλος της συντακτικής του επιτροπής. Στο άρθρο του (του 1919) με τίτλο “Εργατική Δημοκρατία”¹⁰⁵, ο νεαρός Γκράμσι, σε συνεργασία με τον Τολιάτι, προσπαθεί να αποσαφηνίσει τις τρεις βασικές μορφές υποκειμενικής συγκρότησης της εποχής του: του κόμματος της εργατικής τάξης, του συνδικάτου και του εργοστασιακού συμβουλίου ως του ιταλικού ισοδύναμου των ρωσικών σοβιέτ. Αν και το άρθρο αυτό στοχεύει στο να αναδείξει τη σημασία των εργοστασιακών συμβουλίων, η διάκριση που θέτει ανάμεσα σε αυτές τις τρεις μορφές οργάνωσης είναι κομβική και διατηρήθηκε στον πυρήνα της σκέψης του όλα τα επόμενα χρόνια, ακόμα και όταν η σκέψη του προσανατολιζόταν τελείως διαφορετικά. Σύμφωνα με αυτήν την προσέγγιση, λοιπόν, τα εργοστασιακά συμβούλια αποτελούν τον τρόπο οργάνωσης σε επίπεδο εργασιακού χώρου και, επομένως, στο επίπεδο της παραγωγής. Με αυτή την έννοια, τα εργοστασιακά συμβούλια αποτελούν το πρόπλασμα της βασικής δομής του εργατικού κράτους –εξού και ο τίτλος του άρθρου– και αφορούν, από πλευράς οργάνωσης, το σύνολο των εργατών, ανεξαρτήτως πολιτικής άποψης. Τα συνδικάτα, από την άλλη πλευρά, αποτελούν δομή ελέγχου της εκάστοτε πολιτικής από την πλευρά των εργαζομένων και, επομένως, είναι δομή που μπορεί να εγκολπωθεί τα περισσότερο ενεργά κομμάτια των εργαζομένων. Τέλος, το κόμμα έχει ρόλο καθοδηγητικό και, εξ αντικειμένου, ο ρόλος του είναι να συσπειρώνει τα πιο πρωτοπόρα κομμάτια της εργατικής τάξης, εκείνα τα κομμάτια που, λόγω της ταξικής τους συνείδησης, μπορούν να

¹⁰⁵ Γκράμσι Α., *Τα εργοστασιακά συμβούλια και το κράτος της εργατικής τάξης*, Στοχαστής, Αθήνα 1975, σελ. 35-37

κατευθύνουν, να προετοιμάζουν την εργατική τάξη και να οργανώσουν το εργατικό κράτος, όταν έρθει η ώρα.

Κάπως έτσι ο Γκράμσι, αρκετά χρόνια αργότερα, την περίοδο των *Τετραδίων της Φυλακής*, θα καταλήξει στο συμπέρασμα, που υπαινιχθήκαμε προηγουμένως, ότι δηλαδή είναι ένα από τα βασικά καθήκοντα του κόμματος της εργατικής τάξης να προετοιμάζει και να οργανώνει το στρώμα των δικών της διανοούμενων. Το κόμμα είναι αυτό που προετοιμάζει τα στελέχη της ηγεμονίας μιας τάξης, δηλαδή τους οργανικούς διανοούμενους. Για τον Γκράμσι, όλα τα μέλη ενός κόμματος έχουν λειτουργία διανοούμενου, ακόμα και αυτά με τον χαμηλότερο βαθμό θεωρητικής κατάρτισης, υπό την έννοια ότι διαδραματίζουν ρόλο οργανωτή σε κοινωνικό και πολιτικό επίπεδο –άποψη που συνάδει με την προηγούμενη ανάλυσή του, ότι οι διανοούμενοι χαρακτηρίζονται ως τέτοιοι, λόγω της συγκεκριμένης λειτουργίας τους, από τη στιγμή που όλοι μπορούν να χαρακτηριστούν δυνάμει διανοούμενοι. Παράλληλα, το προλεταριάτο πρέπει να αντλήσει από την αστική διανόηση τα πιο προοδευτικά της στοιχεία και να τα αξιοποιήσει. Η λειτουργία αυτή μπορεί να επιτευχθεί μόνο από τη στιγμή που έχει τη δυνατότητα να δημιουργεί το δικό της στρώμα διανοούμενων. Μια τάξη έχει τη δυνατότητα να αποσπά διανοούμενους του προηγούμενου ηγεμονικού μηχανισμού όσο έχει τη δυνατότητα να δημιουργεί τους δικούς της διανοούμενους¹⁰⁶. Το κόμμα της εργατικής τάξης καλείται να οργανώσει εκείνο το προωθημένο τμήμα των εργατών, που θα αποτελέσει τον οργανωτή όλης της επαναστατικής διαδικασίας ήδη από την περίοδο της προετοιμασίας του, την περίοδο δηλαδή της δράσης υπό την κυριαρχία της αστικής τάξης, μέχρι και την οργάνωση του σοσιαλιστικού κράτους, την περίοδο του σοσιαλιστικού μετασχηματισμού.

Στο ίδιο συμπέρασμα θα καταλήξει και ο Γκέοργκ Λούκατς, περίπου την ίδια περίοδο (συγκεκριμένα το 1924), στο έργο του *Η Σκέψη του Λένιν*, όπου, εν ολίγοις, θα υποστηρίξει ότι τα κομμουνιστικά κόμματα “αποτελούν την ορατή μορφή που έχει αποκτήσει η ταξική συνείδηση του προλεταριάτου” (υπογρ. του Λ. Γκ.)¹⁰⁷. Ας δούμε όμως τι σημαίνει πρακτικά *αποκτημένη ταξική συνείδηση*. Αν, όπως υποστηρίξαμε στα πρώτα κεφάλαια της παρούσας ενότητας, ταξική συνείδηση είναι η κατανόηση της ταξικής σχέσης ως σχέσης, τότε παράγονται δύο βασικά καθήκοντα από αυτήν. Πρώτον, η πολλές φορές διατυπωμένη ανάγκη αποκάλυψης αυτής, ότι δηλαδή το κεφαλαιοκρατικό σύστημα δεν αποτελεί φυσικό τρόπο ύπαρξης του ανθρώπου, αλλά απλώς μια ιστορική εποχή, έναν πρώιμο τρόπο μη συνειδητής οργάνωσης της παραγωγής και της κοινωνικής ζωής. Δεύτερον, επειδή ακριβώς ισχύει το πρώτο, προσπάθεια για ανάδειξη των πλευρών εκείνων που νομοτελειακά θα προκύπτουν και θα οδηγούν στην ανατροπή αυτού του τρόπου παραγωγής. Διότι, όπως υποστηρίζει ο Λένιν διά στόματος Λούκατς, “...η επαναστατική κατάσταση δεν μπορεί να είναι προϊόν της δραστηριότητας του κόμματος”¹⁰⁸. Αν υπάρχει μια νομοτελειακή κίνηση στο πλαίσιο των ταξικά διαρθρωμένων κοινωνιών, τότε αυτή είναι η αδιάκοπη πάλη των τάξεων. Και, όπως υποστήριξε ο Λένιν, αλλά και ο Μαρξ πριν από αυτόν, στο κεφαλαιοκρατικό σύστημα αυτό σημαίνει την αδιάκοπη παραγωγή αντιθέσεων, που οδηγούν σε επαναστατικές κρίσεις για το ξεπέρασμά του. Σε αντίθεση τόσο με τη φαταλιστική όσο και με τη βολонταριστική προσέγγιση του μαρξισμού, το κόμμα ούτε ακολουθεί απλώς τις εξελίξεις σε επίπεδο παραγωγής ούτε παράγει (ενν. πραγματοποιεί)

¹⁰⁶ Γκράμσι Α., *Οι Διανοούμενοι*, ό.π., σελ. 66-68

¹⁰⁷ Λούκατς Γκ., *Η Σκέψη του Λένιν*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1990, σελ. 33

¹⁰⁸ Λούκατς Γκ., *Η Σκέψη του Λένιν*, ό.π., σελ. 39

την επανάσταση αυτόνομα. “Το κόμμα πρέπει να προετοιμάζει την επανάσταση”¹⁰⁹ με την έννοια που θέσαμε το ζήτημα παραπάνω. Και με αυτή την έννοια, “γίνεται ταυτόχρονα και στον ίδιο βαθμό έντασης παραγωγός και προϊόν, προϋπόθεση και καρπός των επαναστατικών κινήματων”¹¹⁰.

Επομένως, το κόμμα της εργατικής τάξης αποτελεί την οργανωμένη πρωτοπορία της, που αντικειμενικά παράγεται από την ίδια τη δομή και τη λειτουργία του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής. Το πεδίο δράσης του εντοπίζεται στην προετοιμασία και στην κατεύθυνση του επαναστατικού κινήματος στα σωστά βήματα προς τον επαναστατικό μετασχηματισμό της κοινωνίας, τα οποία βήματα επίσης προκύπτουν αντικειμενικά, ως όρος δυνατότητας, που το επαναστατικό κίνημα καλείται να εκμεταλλευτεί. Την αντίληψη αυτή για το κόμμα μπορεί να αποδώσει με τον καλύτερο δυνατό τρόπο ο ορισμός του Γκράμσι από τις σημειώσεις του *Για τον Μακιαβέλλι, την Πολιτική και το Σύγχρονο Κράτος*. Στις επεξεργασίες του αυτές ο Γκράμσι συνδυάζει τη μακιαβελική παράδοση, συγκεκριμένα την παρακαταθήκη του Ηγεμόνα του Μακιαβέλλι, με τη μαρξιστική οπτική και τις παρατηρήσεις του για τις σύγχρονες μορφές κομμάτων. Εντοπίζει, λοιπόν, ότι, σε τελική ανάλυση, οι κομματικές μορφές μπορούν να αναχθούν σε δύο βασικές κατηγορίες, που προκύπτουν από έναν καθοριστικό παράγοντα. Σύμφωνα με την γκραμσισκή προσέγγιση, το κόμμα, το οποίο παραλληλίζεται με τον ηγεμόνα του Μακιαβέλλι, είναι το συλλογικό υποκείμενο που εκφράζει την υπεράσπιση μιας μορφής κυριαρχίας ή την προσπάθεια για την ανατροπή της. Οι κατηγορίες που προκύπτουν είναι οι εξής. Από τη μία πλευρά, είναι τα αστικά κόμματα. Λόγω ακριβώς της κυριαρχίας της, η αστική τάξη έχει φτάσει στο σημείο να μην έχει ένα ενοποιημένο συλλογικό υποκείμενο, αλλά πολλές διασπασμένες μορφές κομμάτων, όπως τα διάφορα αστικά κοινοβουλευτικά κόμματα, τα μέσα μαζικής ενημέρωσης κ.λπ., τα οποία από κοινού υπερασπίζονται την αστική κυριαρχία¹¹¹. Από την άλλη πλευρά, εντοπίζεται το κόμμα της εργατικής τάξης, το οποίο αποτελεί το συλλογικό υποκείμενο που προσπαθεί να εκφράσει μια συλλογική βούληση, που τείνει να γίνει γενική βούληση, και η οποία αφορά την ανατροπή της αστικής μορφής κυριαρχίας και την εγκαθίδρυση ενός προλεταριακού κράτους¹¹².

Ο ορισμός, λοιπόν, προκύπτει από την ανασκευή τόσο της λενινιστικής άποψης για το κόμμα ως πρωτοπόρο τμήμα μιας τάξης στον αγώνα της για την κατάκτηση της εξουσίας όσο και της θεωρητικής παρακαταθήκης του Μακιαβέλλι για τον ρόλο του Ηγεμόνα στην οικοδόμηση του σύγχρονου κράτους. Από την ανασκευή αυτή ο Γκράμσι καταλήγει στο ότι ο σύγχρονος Ηγεμόνας είναι το πολιτικό κόμμα που είτε παλεύει και πετυχαίνει να δημιουργήσει έναν νέο τύπο κράτους είτε διατηρεί την κυριαρχία του υπάρχοντος, λειτουργώντας ως εξισορροπητικό στοιχείο στα συγκρουόμενα συμφέροντα των πολιτών¹¹³. Μέσα από αυτόν τον ορισμό ο Γκράμσι θέτει, μάλλον ακούσια, ένα νέο στοιχείο στην αντίληψη περί υποκειμένου. Η λειτουργία του κόμματος είναι να διαμεσολαβεί ανάμεσα στην αντικειμενική κίνηση σε επίπεδο παραγωγής και στις πολιτικές εκφράσεις που αυτή παίρνει.

¹⁰⁹ Λούκατς Γκ., *Η Σκέψη του Λένιν*, ό.π., σελ. 38

¹¹⁰ Λούκατς Γκ., *Η Σκέψη του Λένιν*, ό.π., σελ. 39

¹¹¹ Γκράμσι Α., *Για τον Μακιαβέλλι, την Πολιτική και το Σύγχρονο Κράτος*, Ηριδανός, Αθήνα 2005, σελ. 40-41

¹¹² Γκράμσι Α., *Για τον Μακιαβέλλι, την Πολιτική και το Σύγχρονο Κράτος*, ό.π., σελ. 39 και 45

¹¹³ Γκράμσι Α., *Για τον Μακιαβέλλι, την Πολιτική και το Σύγχρονο Κράτος*, ό.π., σελ. 175

Για να καταλήξουμε, λοιπόν, σε ένα ορισμένο συμπέρασμα, η έννοια της πολιτικής νοείται ως διαμεσολάβηση ανάμεσα σε δύο παράγοντες. Από τη μία πλευρά, είναι ο παράγοντας της αντικειμενικής κίνησης που συντελείται στο επίπεδο της παραγωγής. Αυτή συντελείται με όρους νομοτελειακούς και αφορά τη δυναμική σχέση που υπάρχει ανάμεσα στον άνθρωπο και στη φύση, δηλαδή την αναγκαστική τάση για διαρκή εξέλιξη της παραγωγικής μας δυνατότητας και την αδιάκοπη ταξική πάλη, που στο πλαίσιο των ταξικά διαρθρωμένων κοινωνιών σημαίνει την αναπόφευκτη σύγκρουση κοινωνικών ομάδων με διαφορετικά οικονομικά συμφέροντα. Από την άλλη πλευρά, είναι ο υποκειμενικός παράγοντας, που στην παρούσα φάση έχει την έννοια των συλλογικών υποκειμένων που παρεμβαίνουν στο επίπεδο του εποικοδομήματος –είτε αυτό σημαίνει στο επίπεδο της συνείδησης και των ιδεολογιών, δηλαδή της κατανόησης των ανωτέρω λειτουργιών, είτε στο επίπεδο της οργάνωσης πολιτικά, νομικά, πολιτιστικά, ως έκφρασης των αντικειμενικών συνθηκών που περιγράψαμε προηγουμένως. Οι συμβολές των δύο θεωρητικών που εξετάσαμε στην παρούσα μελέτη έχουν ιδιαίτερη σημασία, διότι, παρά τις ανεπάρκειες και τις περιπλοκές τους, οδηγούν αναπόφευκτα σε αυτήν την οπτική. Πολλώ δε μάλλον, παρέχουν μια ικανοποιητική βάση για την περαιτέρω επεξεργασία της συγκεκριμένης οπτικής, αλλά και του μαρξισμού εν γένει.

Συμπέρασμα

Είδαμε παραπάνω τις προϋποθέσεις και αρκετά στοιχεία τα οποία συνηγορούν στον αρχικό μας ισχυρισμό, ότι η ομοιότητα αντιλήψεων των Γκράμσι και Λούκατς δεν είναι τυχαία, αλλά εκφράζουν μια ορισμένη στιγμή της εξέλιξης της μαρξιστικής σκέψης. Από το συμπέρασμα αυτό, αλλά και από την ανάπτυξη των δύο θεωριών, της πραγματοποίησης και της ηγεμονίας, αναδείξαμε τη δυνατότητα συνδυασμού αυτών των δύο αντιλήψεων με μια ορισμένη σχέση αλληλεπίδρασης, αλλά και αναγωγής της πρώτης στη δεύτερη. Από τη σχέση αυτή προκύπτει ένα βασικό συμπέρασμα.

Η θεώρηση του Λούκατς περί πραγματοποίησης είναι ικανή να προσεγγίσει, μέσα από μια ορισμένη ερμηνεία, τον τρόπο με τον οποίο τα υποκείμενα κατανοούν την κοινωνική πραγματικότητα στον καπιταλισμό, όπως αυτή διαμορφώνεται από την εμπορευματική σχέση –τη σχέση, δηλαδή, εκείνη που στο κεφαλαιοκρατικό σύστημα μεσολαβεί μεταξύ παραγωγής και συνείδησης και διαμορφώνει έναν τρόπο πρόσληψης της πραγματικότητας, στον οποίο οι κοινωνικές σχέσεις εμφανίζονται ως φυσικές, ως αντικείμενα αναλλοίωτα. Ακόμα, είναι ικανή να αποκαλύψει την άρνηση αυτού του τρόπου πρόσληψης της πραγματικότητας, τη δυνατότητα ύπαρξης μιας απο-πραγματοποιημένης συνείδησης –το σημείο, δηλαδή, εκείνο στο οποίο τα υποκείμενα θα αντιλαμβάνονται τις κοινωνικές σχέσεις στη δυναμικότητά τους, ως παράγωγα της δικής τους πρακτικής και της πρακτικής των άλλων υποκειμένων. Η θεώρηση, όμως, αυτή είναι διατυπωμένη σε ένα πολύ υψηλό επίπεδο αφαίρεσης. Η παραδοχή αυτή, από κοινού με το γεγονός ότι, σύμφωνα με την πεποίθηση του ίδιου του Λούκατς, η ύπαρξη της απο-πραγματοποιημένης συνείδησης αποτελεί ταυτόχρονα προϋπόθεση και αποτέλεσμα της πάλης για τον σοσιαλισμό, αναδεικνύουν την ανάγκη αναγωγής της στην γκραμσιανή μεθοδολογία. Διότι η γκραμσιανή μεθοδολογία, όπως προκύπτει από την πραγμάτευση της έννοιας της ηγεμονίας, μπορεί να απαντήσει στο πώς μπορεί να διεξαχθεί αυτή η πάλη στο επίπεδο της πραγματικότητας.

Αυτό είναι και το ουσιαστικότερο σημείο συνάντησης των δύο. Το όριο του Λούκατς εντοπίζεται στο γεγονός ότι αναδεικνύει την κεντρική σχέση καθορισμού της συνείδησης των μαζών, χωρίς όμως να καταλήγει σε συγκεκριμένη πρόταση επί του πρακτέου. Ο Γκράμσι εκκινεί από ορισμένες θεμελιώδεις κατηγορίες της μαρξιστικής, κυρίως, θεωρίας και τις αναπτύσσει προς όλες τις κατευθύνσεις της κοινωνικής ζωής, όλες δηλαδή τις εκφράσεις που μπορεί να έχει μια θεμελιώδης σχέση στο επίπεδο της ιδιαίτερα περίπλοκης και ιστορικά διαμορφωμένης κοινωνικής πραγματικότητας. Η συνάντηση αυτή είναι που μας επιτρέπει να διατυπώσουμε την εξής θέση.

Το να κατανοήσει κανείς την πραγματοποιητική λειτουργία του κεφαλαιοκρατικού συστήματος και της αστικής μορφής κοινωνικής οργάνωσης δεν αρκεί για την απο-πραγματοποίηση της συνείδησής του, πόσο μάλλον για την κατάργηση της πραγματοποίησης γενικά. Είναι απαραίτητο να μπορεί να εντοπίζει και να ανατρέπει όλες τις συγκεκριμένες πολιτικές, ιδεολογικές και πολιτιστικές εκφράσεις που έχει αυτός ο τρόπος πρόσληψης της πραγματικότητας, έχοντας ταυτόχρονα συνείδηση του ότι η κατάργηση του φαινομένου της πραγματοποίησης αποτελεί μια διαδικασία (προτσές), η οποία δεν μπορεί να ολοκληρωθεί παρά με το συνολικό μετασχηματισμό του τρόπου παραγωγής και κοινωνικής οργάνωσης. Ταυτόχρονα, όμως, όπως τονίσαμε, αποτελεί και προϋπόθεση της ανατροπής του καπιταλισμού, είτε αυτό σημαίνει τη θεωρητική απόδειξη της δυνατότητας ανατροπής του καπιταλισμού είτε πρακτικά τις ανατροπές σε πολιτικό επίπεδο και τον ιδεολογικό και πολιτισμικό μετασχηματισμό μεγάλων κοινωνικών ομάδων, που αποδεικνύουν τη μη φυσική υπόσταση συγκεκριμένων κοινωνικών σχέσεων.

Με αυτόν τον τρόπο, η γκραμισιανή μεθοδολογία παρέχει τη δυνατότητα δημιουργίας ενός χώρου πρακτικής έκφρασης της θεωρίας περί πραγματοποίησης. Αποδεικνύει ότι η προσπάθεια του Λαφάργκ στο δοκίμιο *Αρχέγονος Κομμουνισμός* να επιχειρηματολογήσει πάνω στο γιατί ο καπιταλισμός δεν είναι αιώνιος, αλλά και το πολιτικό και θεωρητικό έργο του Λένιν, δεν είναι υπόθεση ορισμένων θεωρητικών, αλλά τρόπος άσκησης πολιτικής.

Η έννοια της φιλοσοφίας της πράξης –που, όπως είδαμε στο πρώτο μέρος της παρούσας μελέτης, δεν χρησιμοποιήθηκε εργαλειακά από τον Γκράμσι, αλλά ουσιαστικά– αποτυπώνει αυτό ακριβώς το νόημα. Είναι ο σωστός συνδυασμός θεωρίας και πράξης. Δεν αφορά την άρνηση της θεωρίας χάριν της πράξεως, πολλώ δε μάλλον το αντίστροφο. Αποτελεί την ανώτερη, στην εποχή της, έκφραση της σχέσης αυτής, που ενοποιεί τη θεωρία και την πρακτική σε ένα ενιαίο σώμα, με κριτήριο τον πρακτικό μετασχηματισμό του κόσμου. Η διαλεκτική αυτή είναι που μας επιτρέπει να σκιαγραφήσουμε τους όρους ανατροπής της πραγματοποίησης, ενταγμένη σε ένα προτσές ανατροπής του ίδιου του κεφαλαιοκρατικού συστήματος. Γι' αυτόν το λόγο, ο μαρξισμός είναι ακόμα ανοιχτή υπόθεση. Διότι, όπως υποστηρίζει και ο Γκράμσι, «η ιστορική αξία μιας φιλοσοφίας μπορεί να «μετρηθεί» από την «πρακτική» (με την πλατιά έννοια) αποτελεσματικότητά της...»¹¹⁴

¹¹⁴ Γκράμσι Α., *Ιστορικός υλισμός*, Οδυσσέας, Αθήνα 1973, σελ. 53

Βιβλιογραφία

“Χρονολόγιο του Γκράμσι”, Ουτοπία 11 (1994)

Albritton R., “Superseding Lukacs: A Contribution to the Theory of Subjectivity”, *New Dialectics and Political Economy*, Palgrave Macmillan, Νέα Υόρκη 2003

Eagleton T., *Ideology: An Introduction*, Verso, Λονδίνο-Νέα Υόρκη 1991

Georg Lukacs, Καβουλάκος Κ. (εισ.-μτφ), *Η Πραγματοποίηση και η Συνείδηση του Προλεταριάτου*, Ρέθυμνο 2012

Gruppi L., *Η έννοια της Ηγεμονίας στον Γκράμσι*, Θεμέλιο, Αθήνα 1977

Lowy M., “Γκράμσι και Λούκατς”, Ουτοπία 11 (1994)

Lowy M., *Ο Λούκατς και ο Σταλινισμός*, Έρασμος, Αθήνα 2009

Lukacs G., “Lukacs On his Life And Work”, *New Left Review* 68 (1971)

Αλτουσέρ Λ., *Θέσεις*, Θεμέλιο, Αθήνα 1999

Αντόνιο Γκράμσι, *Αμερικανισμός και Φορντισμός*, Α/συνέχεια, Αθήνα χ.χ.

Βρανίτσκι Πρ., *Ιστορία του Μαρξισμού*, Οδυσσέας, τομ. Α΄, Αθήνα 2008

Βρανίτσκι Πρ., *Ιστορία του Μαρξισμού*, Οδυσσέας, τομ. Β΄, Αθήνα 2008

Γκολντμάν Λ., *Διαλεκτικές Έρευνες*, Γνώση, Αθήνα 1986

Γκράμσι Α., *Για τον Μακιαβέλλι, την Πολιτική και το Σύγχρονο Κράτος*, Ηριδανός, Αθήνα 2005

Γκράμσι Α., *Οι διανοούμενοι*, Στοχαστής, Αθήνα 1972

Γκράμσι Α., *Τα εργοστασιακά συμβούλια και το κράτος της εργατικής τάξης*, Στοχαστής, Αθήνα 1975

Γκράμσι Αν., *Ιστορικός Υλισμός*, Οδυσσέας, Αθήνα 1973

Καβουλάκος Κ., “Πολιτική Ηθική, Συνείδηση και Πολιτισμική Ολοποίηση. Η προσχώρηση του Lukacs στο επαναστατικό μαρξισμό”, *Υπόμνημα στη Φιλοσοφία* 6 (2007)

Robin Murray, «Φορντισμός και μεταφορντισμός», στο Stuart Hall, David Held, Anthony McGrew, *Η Νεωτερικότητα Σήμερα*, Σαββάλας, Αθήνα 2009

Λαμπρίδης Μ., *Τρία Μελετήματα*, Μανδραγόρας, Αθήνα 1998

Λούκατς Γκ., *Η Σκέψη του Λένιν*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1990

Λούκατς Γκ., *Ιστορία και Ταξική Συνείδηση*, Οδυσσέας, Αθήνα 2001

Λούκατς Γκ., *Μαρξισμός και Σταλινισμός*, Γράμματα, Αθήνα 1978

Λούκατς Γκ., *Τακτική και Ηθική*, Γρηγόρη, Αθήνα 1982

Μαρξ Κ., *Θέσεις για τον Φόουερμπαχ*, Ερατώ, Αθήνα 2004

Μαρξ Κ., *Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 2011

- Μαρξ Κ., *Το Κεφάλαιο*, τόμ. Α, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 2002
- Μητσοπούλου Χ., «Ο “Κοινός Νούς” στον Γκράμσι», *Ουτοπία* 11 (1994)
- Μπαμπύ Ζ., *Οι Θεμελιώδεις Νόμοι της Καπιταλιστικής Οικονομίας*, Στοχαστής, Αθήνα 2010
- Μπουσί-Γκλυκσμάν Κρ., *Ο Γκράμσι και το Κράτος*, Θεμέλιο, Αθήνα 1984
- Οικονόμου Αν. (επιμ.)-Σκαρά Μ. (μτφ), *Γκέορκ Λούκατς*, Πλέθρον, Αθήνα 1987
- Ουτοπία* 52 (2002)
- Σκουλάς Γ., “Εννοιολόγηση της Θεωρίας του Γκράμσι για την Ηγεμονία και το Κράτος”, *Θέσεις* 57 (1996)
- Χοάρ Κ.-Σμιθ Τζ. Ν., *Για τον Γκράμσι*, Στοχαστής, Αθήνα 1980

Άλλες αναφορές

- Μαρξ Κ.-Ένγκελς Φρ., *Γερμανική Ιδεολογία*, τομ. Α, GUTENBERG, Αθήνα 1997
- Μπέρνσταϊν Έντ., *Οι προϋποθέσεις του Σοσιαλισμού και τα Καθήκοντα της Σοσιαλδημοκρατίας*, Παπαζήσης, Αθήνα 1996
- Lukacs G., *Η Θεωρία του μυθιστορήματος*, Πολύτροπον, Αθήνα 2004
- Lafargue P., *Αρχέγονος Κομμουνισμός*, Ασύμμετρη Απειλή, Αθήνα 2009
- Λένιν Ι.Β., *Ιμπεριαλισμός*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 2005
- Μαρξ Κ.-Ένγκελς Φ., *Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος*, Ερατώ, Αθήνα 1998
- Ένγκελς Φ., *Αντι-Ντιρινγκ*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 2010
- Γκράμσι Α., *Οι Θέσεις της Λυών*, Μαρξιστικό Βιβλιοπωλείο, Αθήνα 2011
- Λούκατς Γκ., *Η Ψυχή και οι Μορφές*, Θεμέλιο, Αθήνα 1986
- Μαρξ Κ., *Η 18^η Μπρυμαίρ του Λουδοβίκου Βοναπάρτη*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 2012
- Μαρξ Κ.-Ένγκελς Φ., *Η Αγία Οικογένεια*, Αναγνωστίδη, Αθήνα χ.χ.
- Λαμπριόλα Α., *Η Υλιστική Αντίληψη της Ιστορίας*, Οδυσσέας, Αθήνα 1978